

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

АХЛОҚШУНОСЛИК

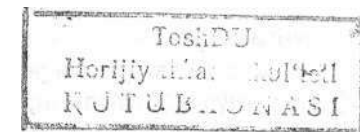
СГ-46 -

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АБДУЛЛА ШЕР

АХЛОҚШУНОСЛИК

*Олий ўқув юртлари учун дарсликлар ва ўқув ўқланмалари
ни қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича
Республика мувофицлаштириш комиссияси томонидан
бакалаврлар учун ўқув ўқланма сифатида тавсия этилган*

«Янги аср авлоди»

қўлланманинг тили ва услубини танлашда муаллиф ана шу эҳтиржни ҳам ҳисобга олишга уринди.

/Қўлланмани шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин. Дастлаб фаннинг предмети, тадқиқот доираси, фалсафий фан сифатидаги моҳияти, унинг жамиятимиз таракқиётидаги ўрни ва амалий аҳамияти ҳақида фикр юритилади; ахлоқий тафаккур таракқиёти босқичлари қисқача фалсафий таҳлилдан ўтказилади. Чунончи, ахлоқий тафаккурнинг илк бор Қадимги Шарқда вужудга келганлиги, Сомир (Шумер), Бобилон, Қадимги Миср, Қадимги Турон-Эрон, Қадимги Ҳиндистонда дастлабки ахлоқий ғояларнинг пайдо бўлганлиги таъкидланади; Қадимги Юнон ва Қадимги Румо мутафаккирлари яратган ахлоқ назарияларига, Ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида илгари сурилган ахлоқий қарашларга, айниқса Темур ва Темурийлар даври ахлоқшунослигига алоҳида эътибор берилади; айти пайтда Янги давр ахлоқ фалсафаси, Шарқ ва Ғарб ахлоқшунослари назарияларининг ўзаро алоқалари ҳамда бир-бирига таъсири, уларнинг умумбашарий ахлоқий қадриятларнинг қарор топишида муҳим аҳамият касб этганлиги тўғрисидаги фикрларга, илмий хулосаларга кенг ўрин берилади; шунингдек, Туркистон маърифатчи-жадидлари ахлоқий қарашлари алоҳида таҳлилдан ўтказилади. \У

Қўлланманинг шартли равишдаги иккинчи қисмида ахлоқнинг келиб чиқиши ва ахлоқшуносликнинг назарий масалалари ҳақида гап кетади; ахлоқнинг маънавий тизимидаги ўрни, ихтиёр эркинлиги муаммоси, ахлоқ тузилмаси тўғрисидаги, ахлоқшуносликнинг асосий мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ҳамда меъёрларга доир фикр ва мулоҳазалар баён этилади; баъзи бир асосий тушунчалар, тамойиллар биринчи марта илмий истеъмолга киритилади, назарий асосланади; ахлоқ фалсафасининг ўзига хос талқини берилади.

Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий маданияти ҳақидаги мулоҳазалар қўлланманинг сўнгги қисмини ташкил этади. Эркин фуқаролик жамияти ва уни барпо этишнинг ахлоқий асослари, унда маҳалланинг ўзига хос роли масалалари илк бора кўтарилади; шахс ва жамият ахлоқий маданияти, замонавий ахлоқий тарбия, унинг йўллари ва воситалари ҳақидаги мулоҳазалар ўртага ташланади; келажаги буюк Ватанимиз фарзанди — эркинжамият фуқаросининг ахлоқий қиёфаси таърифланади.

Қўлланмадаги ҳар бир боб, ҳар бир мавзу миллий ғоя, истиқлол мафқураси билан йўғрилган. Шу боис мазкур китоб талабаларга нафақат ахлоқ илмини, балки ахлоқийликни ҳам ўргатади, ёшларни ҳалоллик, инсонпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга амалий ҳисса қўшади, деиумидзамиз.

Ушбу қўлланма муаллифнинг узоқ йиллар мобайнида Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети талабаларига ўқиган маърузалари асосидатайёрланди. Унинг маърузалар матни шаклидаги нашри 2000 йили чоп этилди иа илмий жамоатчилик, профессор-ўқитувчи ҳамда талабанаар томонидан илиққутиб олинди, «Устоз» жамғармаси томонидан махсус диплом ва мукофот билан тақдирланди, матбуотда ҳам ижобий баҳоланди.

Шу ўринда қўлланманинг айрим услубий жиҳатлари хдқида маълумот бериб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Аввало, биз матнни тайёрлашда бироз ноанъанавийроқ йўл тутдик: асосий диққатни асл манбаларга қаратдик ҳамда уларни баҳоли қудрат ўз таҳдилимизда тақдим этишга уриндик; ундан кейин муайян даврга, муайян файласуф-ахлоқшуносга ва ахлоқшуносликка бағишнаиган йирик илмий тадқиқотларни назардан ўтказдик; ТВЙёр рецептлардан — бизгача ёзилган дарслиқлар ва услубий қўлланмалардан кам фойдаландик. Асосий адабиётларни, эскартмаларда ўқувчиларга осон бўлиши учун, имкон иорича фойдаланилган ўринларини аниқ кўрсатган ҳолда тақдим этдик. Мазкур адабиётлардан «фойдаланганлик»ни иилдиришдан кўра, кўпроқ уларни «фойдаланиш учун» мўлжалладик. Мустақил билим олиш учун тақдим этилган адабиётларнинг ҳажмини эса чекламасликка ҳаракат қил-ЦИК Манбалардан олинган парчалар, таржимони кўрса-Г илган истисноли ўринлардан ташқари, ҳамма ерда муал-ЯИф таржимасида берилди; баъзан таржималар турли ва-риантларда мавжуд бўлгани учун, уларнинг инглиз, ол-МОН, форс, турк ва рус тилларидаги аслияти ҳам эскарт-мада кўрсатилди. Шунингдек, баъзи хорижий муаллифлар-||циг исми шарифларини одатдагидек русча — бузилган ц| шскрипцияларда беришдан чекландик; ҳар бир файла-Г уф ахлоқшуноснинг миллатига, шахсига ва у мансуб бўлган Мйданий тилга ҳурмат юзасидан уларни иложи бори-

ча асл ҳолидм тақдим этишга ҳаракат қилдик. Масалан, Гей-цвГТвр >мас - Хайдеггер, Генрих Гейне эмас - Хайнрих ХайНв, Давид I(м эмас - Дэйвид Хюм, Кьеркегор эмас - Киркегаард, Фрейд эмас - Фройд ваҳ. к.

Муаллиф мазкур ўқув кўлланманинг юзага келишида қар томоилама амалий ёрдам кўрсатганликлари ҳамда муҳо- I ,m1 жараё] ларида ва матбуотда самимий фикр-мулоҳазала- DШп иплдирганликлари учун ЎзМУ Фалсафа факультетиде- I ,||П1, фалсафа фанлари номзоди, доцент А.Ўтамуродовга, фалоафа фанлари доктори, профессор Э.Умаровга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Д.Ғаниевга, фалсафа фанлари ном- юди, доцент М.Аҳмадбековага, фалсафа фанлари номзоди Б.Хусановга, фалсафа фанлари номзоди, доцент Т.Норбоев- га, филология фанлари номзоди М.Кўшмоқовга ўз миннат- дорчилигини изҳор этади.

1БОБ

АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ ДОИРАСИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти

Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Ов- рўпада эса «Этика» номи билан машхур, биз ҳам яқин-яқин- гача шу атамани кўллар эдик. У дастлаб манзилДошлик, яшаш жойи, кейинчалик эса одат, феъл, фикрлаш тарзи син- гари маъноларни англаган; юнонча «επισ» сўзидан олинган.

Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гу- рухга бўлади: назарий, амалий ва ижодий. Биринчи гуруҳга фалсафа, математика ва физикани; иккинчи гуруҳга этика ва сиёсатни; учинчи гуруҳга эса санъат, хунармандчилик ва амалий фанларни киритади|Шундай қилиб, қадимги юнон- лар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» (la eИнка) деб атаганлар.

И Бирок бизда миллий-минтақавий ахлоқий кадриятлари- мизнинг, дастлабки ахлоқий ғояларнинг вужудга келиши қадимги юнонлар яшаган даврдан ўнлаб асрлар аввал рўй берган. Аждодларимизнинг энг қўхна эътиқодий китоби — «Авесто» бунинг ёрқин далилидир.^Шу сабабли эндиликда бу фанни ҳам илмий-тарихий, ҳам замонавий-ҳаётий талаблар нуқтаи назаридан «Ахлоқшунослик» деб аташни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳияти- ни, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрга- нади.)«Ахлоқ» сўзи арабчадан олинган бўлиб, «хулқ» сўзи- нинг кўплик шаклидир. «Ахлақ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида у фаннинг тадқиқот объек- тини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атво- ри ва хатти-харакатининг энг камровли қисмини билдиради|

Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шакли сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у қўни-ни плпЯ ,шя,, ,^{Н улсак' Д}Ранинг энг кичик қисми§чўшнилари билан қўпол муомала қилса, тўй-маъракаларда¹ ошо, ундан каттароқ қисмини хулқ, энг камровлф<анжал кўтарса, сал гапга ўдағайлаб, мушт ўқталса, ичиби қисмини ахлоқ эгаллайди.

лекинжамоа жамия^{^ ^ ^ 3 е к и м л и та а с е}УРОТ уйғотадиган|хулқдеймиз. Унинг бадхулқдилигидан оиласи, теваарак-ат-гандаражадамухим^{В а и н с о н и я т 5 а е ч да буршишясаи Д" { 1 > Ф Д а ги} баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг одатларга асослан^{ш т та э га} бўлмайдиган, миллий урф|тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор-бир кўзга ташланадиган таъсир ўтказмайди.

Хулқ — оила жамоа, маҳалла-қўй микёсида аҳамиятли Бирок бу фикрлардан одоб ва хулқнинг жамиятдаги роли Оулган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир у қадар аҳамиятли эмас экан, деган хулоса чиқмаслиги кема^Р»^ч айлиган^{ё к н м л и ин с о н и я т} ч - ^ - т л а р ,, ч рақ; фуқаролар орасида одоблилик ва хушхулқлилигининг

Ахлоқ - жамият, замон, инсоният тарихи **учун на** кснг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, балки бугунисича ижтимоий тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўраси, инсоний камо^{о и и Х ат ти Х а Р а к ат л а р} йиғинди-1 тади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданга юксалиб ходиса} ^{Т д а р а ж а с и н и} белгилловчи маънавий! кстмаса-да, аста-секинлик билан, мунтазам равишда яхшиланиб, равнақ топиб боради.

кат қ и ч Т^{м ю н и м и с о л л а р о р қ а л и} ^ У н т и р и ш га ҳ а р а к а т қ и л а м и з . Д е и л и к , м е т р о д а ё ш г и н а й и г и т т а л а б а х а м м а қ а т о р и ў т и р и б д и . Н а в б а т д а г и б е к а т д а н б и р к е к с а к и ш и ч и қ и б , у н и н г р ў п а р а с и д а . т и к т у р и б қ о л д и . А г а р т а л а б а д а р х о л : «Ўтиринг, отахон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади ва бу аъмоли билан атрофдагиларда яхши кайфият уйғотади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча! экан», деб қўядилар. Аксинча, талаба ё тескари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, ғашимиз келади, кўнглимиздан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у бизда ёқимсиз таассурот уйғотади. Лекин, айна пайтда, талабанинг қарияга жой бўшатгани ёки бўшатмагани оқибатида вагондаги йўловчилар ҳаётида дархол бирор-бир ижобийми, салбийми — муҳим ўзгариш рўй бермайди.

Хулққа қуйидагича мисол келтириш мумкин: маҳалламиздаги оила бошлиқларидан бири имкон борича қўни-қўшнилари билан барча маъракаларида хизматда туради, қўлидан келган ёрдамни ҳеч қандай аямайди, очикқўнгил, очикқўл, доимо ўз билимини ошириб боришга интилади, тиришқок, оила аъзоларига меҳрибон ва х.к. Ундай одамни • биз хушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалламизнинг намуна-

Ахлоққа келсак, масала ўта жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёхуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини таъминлаш учун интилади, адолат қарор топишини кўзлаб иш юритади, лозим бўлса, \оқимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида нафақат ўз касбини эъзозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавдаланади; у — умрини миллат, Ватан ва инсон манфаати бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўларок, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси деган поми бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида оқни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқаро наздида биргина киши — прокурорларнинг эмас, балки бутун жамият адолатсиз экан, деган таъбир уйғонади. Бундай тасаввурларнинг мунтазам кучайиб бориши эса оқир-оқибат ўша жамият ёки тузумни таназзулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зиддийлиги илтимос эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз яққа ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳ-

лар ахлоқсизлига ^{ТЭЛИН} ^{Хитле} Р> Пол Пот сингари шах^{§'||да} > фалсафанинг предметини тафаккур деб белгилаш мак-
 локсизлиги бир милла ^{КБОР: аГаР прок} УР°Рнига |'||га мувофик. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққи-
 тапт,ч _____ к и ма млакачунуи зарар қилса, т' « ПИНИ тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали
 талитар тузум ҳукмдорлари хатти-харакатлари умумбашар лқдқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ
 миқёсдаги фожиаларга олиб келади. млсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин. -

Бу ўринда|шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқи Хозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб
 тарбия натижасида одоблилик — хуншлқ-тлч»ч- хушхулқиликка, хушхуш| юради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар
 лилик — юксак ахлоқийликка айлангани каби ахлоқий тар|>кан, у ахлоқни: 1) бйён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўрга-
 бия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс ахлоқий тар|> ЯДи. Шунга кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий
 одобсизликдан — бадхулқиликка, бадхулқилиқд ган а русмий-меъёрий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий
 локсизликка ўтиши мумкин. ган »алсафа деб атаганлар. Зеро, соф назарий ахлоқшунослик-
^{тт} инг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали

на шу уч ахлоқий ҳодисанинг умумлашмасини ^{^ ^ ^ I} .Ришган Д°нишмандлик намуналарини хикматлар, нақллар,
 УР фанимизнинг предмети бўлган умумий ТУПП [^] Яматал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий

д ахлоқни қуйидагича таърифлаш мумкин: [^] дконун-қоидаларга: ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини
Лан [^] ; **ХХ** ^М ⁷ >; « ^{бит к} таалдаи < || [^] *
 нисбатан қўйилад ^М ччч. <=оҳаларда ўзига ва ўзгаларн [^] дконун-қоидаларга: ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини
 э [^] и е ч р Г н 7 ^ а & т л а Г , Г ж г и м о и й т а л а б л а * Н тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни ахлоқ-
 рат бўлган и н с о м £ £ 3 ^ , Р гаидаги «Ринишвдан ибо Спиноза, Кант, Ҳегель, Шопенхауэр, Фойербах, Киркега-
 лрд, Нитцше, Вл. Соловьёв, Лосский сингари буюк файла-
 суфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан
 биргаликца «Патанжали», «Кутадғу билик», «Қобуснома»,
 Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Наво-
 ИЙнинг « Махбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибанома»,
 Ларошфуконинг «Хикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал»
 каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳ-
 кам ўрнига эга. ^Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фан-
 лардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан
 а малиётнинг ана шундай омухталигидадир.

-ос бўлган Й Й каГ, т!т^{ЛОКОТ} " " ^ * ч * № Л

С г К Й Й Г - А * Ш » онла/
 ЭДИ й й » (Е 2 <! ? и и ч и) ^ 0 ч "" собланар!
 лшзати ф ш мадо,,,,,ж Хи Й Ш О Х В Д а ф а л с а ф и и « и а ""
 тирибро қ а ш ш ки , этнш " н ,, у ФИХРНИ куйвдатвда внгатн'

2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги

(Ахлоқшунослик ва эстетика^ Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий ва фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожландб келмоқца. Айниқса, унинг эстетика билан ало- |, Иси қадимий ва ўзига хос.

Юсупов Э- Иисоп Университет 1998, 38-6. камолотининг маънавий асослари.Т.

Авалло, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегашли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик), ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади| Шу боис Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асариде эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ҳамда санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даража ва унга муносабатни бадиий қиёфалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради.|Цемак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айни пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуктаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади|

\Амо5шу^р^лл1^a_диншШ26ЛЙВ^Ахлоқшунослик-нинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо — ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки!умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар|

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Куръони карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарки миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Шунингдек, комил инсон мўаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқшундаки| ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуктаи назаридан ёндашади.

(Ахлоқшунослик ва ҳуқуқшунослик^ Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоктарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра|ахлоқди жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуктаи назаридан фарқ қилади^яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда,

ммхус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, маж-Пурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади; ахлоқмеъёр-пари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар гомонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият гомонидан амалга оширилади.

Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган лмалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшун-пос одоби деб аталадиган" махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

{Ахлоқшунослик ва педагогика! Ахлоқшунослик педагогика билан ҳам чамбарчас алоқада.Шедагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва, айникса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади|Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

^Ахлоқшунослик ва руҳшунослик^ Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуктаи назардан олиб борилади:/>руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик эса руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради!

(Ахлоқшунослик ва сониология^Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшуносликнинг микёси бу борада кенг. Маълумкифсоциология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина гадқиқ этади^Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайяч ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

^Ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик/ Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки ^иёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади|Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийликка эбтса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этади-гап энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомала маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

^ Ахлоқшунослик ва экология^ Кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустақамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин кейинги даврларда, айниқса, XX асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндашувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди.

Шундай қилиб|ҳозирги кундаги экологик муаммолар-пи хал этишнинг кўп жиҳатлари ахлоқшунослик кўмагига бориб тақалмоқда(XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу — ахлоқшунослик Экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки|ахлоқшупосликца ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида тлбиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади^

\ Ахлоқшунослик ва миллий истиқлол ғояси| Гарчанд фан оифатида миллий истиқлол ғояси олий ва ўрта махсус таълим тизимида яқинда жорий этилган бўлса-да, унинг илдизлари қадимий маънавий тарихимизга бориб тақалади. Зеро,|миллий мафкура тизимида ахлоқий ғоялар албатта ўз ўрнига эга бўлади, кўпгина ахлоқий ғоялар замирида эса миллий мафкура унсурлари ётади. Шу сабабли, ахлоқшунос-лик тарихини миллий ғоя, мафкуратушунчаларисиз вата-

рпхий даврларнинг ахлоқий-фалсафий тадқиқини уларнинг • |иилий инъикосисиз тасаввур қилиш мумкин эмас*

Ахлоқшунослик фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий истиқлол ғоясини сингдириш воситаси сифати-III ҳам диққатга сазовор. Чунки миллий истиқлол ғояси эзгумикка муҳаббат, миллий қадриятларга ҳурмат-эътибор, ва-пшпарварлик, миллатпарварлик, фидойилик, зиёилик та-мойилларини сиёсий онг иштирокида талқин этилган тушун-чалар тизими тарзида тақдим қилса, ахлоқшунослик уларни мхлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар си-фатида олиб қарайди. Хуллас, ахлоқшунослик билан миллий истиқлол ғояси ўртасида, халқона тил билан айтадиган бўлсак, рт билан тирноқдаражасидаги яқинлик мавжуд.

3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари

/X амиятимиздаги ҳозирги янгилашиш жараёнида ахлоқ-шуносликнинг ўз ўрни бор|Унинг олдида янги демократик ма ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз (|>уқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади.

| Янгича ёндашувлардан бири —, ахлоқшуносликда мил-лий ғоя ва мустақиллик мафкурасига эътиборни кучайти-риш билан боғлиқ. Чунки замонавий комил инсон анъана-вий ахлоқий қадриятлар билан йўғрилган янгича мафкура-мизни ўзида мужассам этган, миллий ғояни ўз руҳий ола-мига сингдирган етук шахс бўлмоғи лозим/Унинг қалбида ахлоқ мафкуравийликни ва мафкура-ахьяқийликни уйғун-лаштирган маънавий ходисаларга айланмоғи керак|:Чунки мафкура бир ёклама, маҳдуд, ўта сиёсийлаштирилган ғоялар тизими эмас, у ҳам худди ахлоқ каби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб, инсонни юксак маънавий парвозларга даъваз? этувчи ботиний кучдир|Президент Исом Каримов буни теран ман-тикийлик билан шундай ифодалайди: «У (миллий мафкура - А.Ш.) инсонга фақат моддий бойликлар ва моддий неъмат-

лар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ватахликали дупёда унинг тараққиёт йўлини ёритадиган маёқдир».¹

Зсро, миллий ғоя билан умумбашарий кадриятлар мувозаиатини барқарор сақлашни яшаш шарти деб билган мустақиллик мафқураси ахлоқни тўлдирувчи ва бойитувчи ходиса сифатида ўзининг бош мақсадини ахлоқий вазифаларга ҳамоҳанг тарзда амалга оширади. Шу боис Президент Ислам Каримов: «Халқни буюк келажак ва улғувор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий кадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айланттириш — миллий истиқлол мафқурасининг бош мақсадидир», — деганида мутлақо ҳақдир.²

Бундан ташқари, ахлоқшуносликнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Бу муаммолардан бири, энг муҳими, сайёрамизда «этносфера» — ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айпикса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий юксалишлар туфайли ана шу биосфера ичида ноосфери — техникавий муҳитни яратди. — Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз — еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз, уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-6.

Уша манба, 7-6.

Юз дармонлар ва х.к. Бугун видеотелефонда гаплашар экан-МИЗ юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у Йилан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, Нега кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтир-МВЙмиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган.

Фақат бугина эмас/Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чиқди. Ипсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий ривобига айланди. Ноосфера таълимоти асосчиларидан бири оуюк рус олими В.И.Вернадский илмий тафаккур ва инсон меҳнати таъсири остида биосфера янги ҳолат бўлмиш ноосферага ўтаётганлигини, бутун геологик давр мобайнида яра-Гилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришганини таъкидлайди: «Сайёрамиз юзи

биосфера инсон томонидан онгли ва асосан онгсиз равишда кескин кимёвий ўзгаришларга дучор этилмоқда, — деб ёзди у. — Инсон қуруқликнинг физикавий ва кимёвий ҳаво қоби-ШШИ, унинг барча табиий сувларини ўзгартирмоқда... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни Оошдан кечиряпмиз. Биз ноосферага кириб боряпмиз».¹

Аммо ноосфера фақат ижобий эмас, балки салбий ходиса сифатида ҳам намоён бўлмоқда. Чунки ноосферада, юқорида пйтганимиздек, инсон фикри нарсалашади, ўз интеллектимиз нарсаларга айланиб, бизни ўраб олади. Инсоннинг ички Табиати муҳит мавқеини эгаллаб, ташқи табиатга таъсир кўрсата бошлайди ва кўп ҳолларда бундан энг аввало инсоннинг ўзи озор чекади. Тафаккур биологик хусусиятга эга Оулмагани учун биологик муҳитнинг ўрнини эгаллашга, уни иста-секин сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳаракат маълум иуқтадан ўтганидан сўнг эса ўз ижобий хусусиятини йўқота боради ва инсоният учун салбий ходисага айлана бошлайди. Лтом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли баллистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай е;шбийходисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг пайдо

¹ Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. М., Сов. Россия, 1989. (, 186-187.

бўлиши атмосферани, олабий океанни, ер ости ва ер усти сувлариини, набототни, хайвонотни, ҳатто инсонни ич-ичидан кимёвий захарланишга олиб келмоқца. |Хозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, хайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Лйникса, жой тополмай, океан бўйлаб кемаларда сузиб юрган радиоактив чиқиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ходисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўрабила туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир.

Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий захардақ экологик тозадашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия захаридан фориёлантиришни такозо этади. Яъни улар инсоният олдида эндиликда экологик ходиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди! Машхур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренцнинг: «Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ходисаси учун асосан цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпослик айбдордир», — деган сўзлари шу нуктаи назардан диққатга сазовордир.¹

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса — XXI асрдан бошлаб этосфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда бекиёс.

Шунингдек, яна бир муҳим муаммо, бу — биологик ахлоқшунослик. Мазкур ходиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан ахлоқий муаммога айланди[^] эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга"жаррохлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуктаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибида долзарб бўлиб турибди.

(Чунки табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмас инсонни ўлди дейиш мум-

¹ Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. Журнал «Вопрос философии», №3, 1992. С. 42.

I III шаслигини исботлаб бердхг} Дастлаб мия қобиғи, Vnpl м кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундан кейин- I ИҲа инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, ҳозир- I п кунда токи- мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзолар- mpl и янги табобаттехникаси воситасида ишлашда давом эти- шипи таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда ти- рикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Де- мак, юрак ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлма- III одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини пой- мол қилишдир. Бунинг устига, америкалик нейрохирург Пол I Пирсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказил- I апда руҳхам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунон- чи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, Нигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. I ки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтка- шлганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: аёлнинг кулишйгача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуктаи назардан бун- и кандай изохлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу - аборт. Маълумки, тўртинчи ҳафта- пинг охирида хомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. (аккизинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электро- (I)изиологик фаоллигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқтаъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этиш- дир. Хўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё Кўкми? Ёки АҚШ олимлари томонидан «инсон зотини ях- шилашга» қаратилган тадқиқотларни олиб>кўрайлик. Уларда «мхшиланган» — соғлом, кучли интеллект эгаси бўлган одам- лар хужайрасини аёл организмдаги энди ривожланишга ки- ришган нисбатан «оддий одам» хужайраси ўрнига кўчириб ўтказиш тажрибаларини олиб бориш мўлжалланган. Улар амалда татбиқ этилса, аста-секинлик билан инсоният ирсият жам- I армасининг (генофондининг) бир ёклама ўзгаришига олиб ксдиши шубҳасиз. Румо папаси бунинг зотига, инсоний табиатга аралашув, уни зўрлик йўли билан ўзгартириш, на- (}ақат катта гуноҳ, балки ўта ахлоқсизлик деб атади. Хўш, (>ундай тажрибаларни қандай баҳолаш керак? Бу саволларга \ам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим.

Ўлим, маълумки, ахлоқий нуқтаи назардан энг улкан ёвузлик ҳисоблапади. Шунга кўра, ўлим жазосининг ҳуқуқий жиҳатдап кўллапилиши моҳиятан жамият томонидан ёвузликка қарши ёвузлик билан жавоб беришдир. Ўлим жазосини кимлар қанчалик оқлашга ҳаракат қилмасин, у — жиноятчипи жазолашдан кўра, ундан ўч олишга қаратилган, қадим-қадимлардан келаётган хун олиш тамойилининг «де-МОКратлашган», янгиланган шакли сифатида намоён бўлади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, но-демократик тузумларда белгиланган ўлим жазоси камдан-кам ҳолларда адолатли ҳукм бўлиб чиқади. Чунончи, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Потлар ҳукмронлигида миллионлаб одамларнинг қатл этилиши ёки шу яқин-яқинларда, шўро-лар тузуми даврида Ўзбекистонда ўтказилган «Пахта иши» деб номланган қатағон пайтида отишга ҳукм қилинганларнинг тақдири бунга яққол мисол бўла олади. Ана шу даврларда ўлимга ҳукм қилинганларнинг жуда кўпчилиги кейинчалик оқланди, улар гуноҳсиз деб топилди. Лекин ҳукм ижро қилиб бўлинган: ноҳақ жазоланган — қатл этилган инсонлар адолаттанасини кўролмайдилар. Учинчидан, ҳатто демократик жамиятларда судларнинг ҳамма вақт ҳам юз фоиз тўғри ва адолатли ҳукм чиқаришига ким қафолат беради — ҳакамлар ҳам инсон, ҳамма қатори хато қилиши мумкин. Жамиятнинг кейинги пушаймонидан қатл этилган одамга пима фойда? Бу мисолларнинг ҳаммасида ўлим — тор ҳуқуқий жазо доирасидан чиқиб кетди ҳамда тарихда алданган, адашган ипсониятнинг, жамиятнинг ва шахснинг ахлоқсизлиги сифатида баҳоланади. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги пайтдаги кўпгина демократик мамлакатларда ўлим жазосининг бекор қилинишини ўша жамиятлар ахлоқий даражаси билан бўлиқ ижобий ҳодиса дейиш мумкин. Бизнинг мамлакатимиз ҳам бу борада дастлабки қадам қўйилганлиги — ёш пукгаи назаридан ўлим жазосини кўллашнинг чегараланганлиги (60 сппача) қувонарли воқеа. Эндиги вазифа — уни бутунлай мап қилиш. Бу нафақат бизга, балки Ер юзидаги барча мамлакатларга тааллуқди муҳим, умумжаҳоний муаммо. Бичпипг фанимиз олдида ана шундай глобал вазифалар турибди) Мазкур вазифаларни бугунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин^

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиқ И июли //Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мн<1)кура. Т., Ўзбекистон, 1996, 36-84-6.
3. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойил-р, Т., Ўзбекистон, 2000.
4. Ибн Сино. Баҳманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. И оглом авлод учун» журнали, 1996, 3-4-сонлар.
5. Х'-Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., •УАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

ПБОБ

ҚЛДИМГИ ДУНЁ АХЛОҚШУНОСЛИГИ

1. Қадимги Шарқдаги ластлабки ахлоқий ғоялар

Илм дунёсидадар қандай илмингтарихисиз назария-си бўлмади, деган ҳикмат, айниқса, ахлоқшуносликкатаал-лукли. Зеро, ахлоқшунослик тарихи ахлоқий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг таракқиёти қонунларини ўрга-Нади, маънавий мероснинг улкан қисми бўлмиш ахлоқий таъ-лимотлар, ҳикматлар, панд-ўғитларни замонавий жамият ҳаётига татбиқ этиш ва тарғиб қилиш йўллари таҳлил эта-ди. Гарчанд ҳар бир ахлоқий концепция маълум бир мутафак-кир мулоҳазалари ва илмий фаолиятининг меваси бўлса-да, у, мохиятан, муайян тарихий давр талабларидан келиб чиқа-ди. Айни пайтда, турли одоб ва этикет қонун-қоидаларини ўз ичига оладиган ахлоқий тарғибот муаммолари, ахлоқий панд-ўғитлар ва меъёрлар талабларини бажариш — ахлоқий бошқариш соҳасига қиради ҳамда ахлоқшуносликнинг одатда «амалий ахлоқ» деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Дарҳақиқат, аввал айтиб ўтганимиздек, «Калила ва Дим-па»сиз, Конфуций ўғитларисиз, «Қобуснома»сиз ва бошқа панд! юмаларсиз, халқ мақол-маталларисиз бу фан таракқиёти-ии тасаввур қилиш қийин. Шунингдек, муайян ахлоқий ти-зимпи англаш, баҳолаш ҳам худди тарғибот сингари, маълум маъ! юда адабиёт воситасида амалга оширилишини унутмаслик **ЛЮВИМ**

Сомир. Лмалий ахлоқнинг дастлабки намуналари бундан уч ярим миғ йил аввал дунёдаги биринчи ёзув бўлмиш мих хатда Сомир (Шумер) гилтаҳталарига ёзилган мақол ва ма-таллардир. Сомир алқовларида (гимнларида) деярли барча бош маъбудлар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тараф-дорлари бўлганлари учун ҳам мадҳэтилади. Чунончи, қуёш маъбуди Уту ахлоқий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатибтургап, маъбуда Наншеэса, баъзи матнларда ҳақиқат, адолат ва шафқат ҳомийси сифатида тасвирланади. Лекин,

| п ШШ |айтда, маъбудлар томонидан ўрнатилган «Ме» деб атал-
| ц| қонунларрўйхатиданоламҳаракатинитартибгасолиш,
'ц ш 1г тўхтовсиз ва уйғун бўлишини таъминлаш мақсадида
|-| оридаги ахлоқий фазилатлар билан биргаликда — «ёл-
|ии-, «нифок», «гина», «кудурат», «қўркув» тушунчалари ҳам
\\рин олган.

Шунингдек, сомирийларнинг мақол ва маталлари, хик-м;п-иборалари ҳамдиққатга сазовор; уларнинг кўпчилиги умуминсоний ҳикматлар даражасига кўтарилган ва Шарқда бироз бошқачароқ шаклда ҳозиргача қўлланилади. Бундан пипқари, турли ахлоқий муаммолар «Гильгамеш» эпоси дос-|о| ларида ҳам кўтарилган.

Бобилон. Сомирликлар эришган илмий, бадий, ахлоқий цаража, ҳуқуққа оид ютуқлар бобилликлар ахлоқий қараш-цари учун асос бўлди. Бобилонда сомирликларникига нисба-1а п бадий юксак ва мукамал «Гильгамеш» эпоси вужудга Юлди. Адолат ва ҳақиқатнинг химоясини асосий мақсад қилиб Олган Бобилон подшоси Хаммурапининг машҳур Қонунлар мажмуи эса Қадимги Сомир қонунларининг тадрижий риво-жи эди. Бу мажмуада заифларни, етим-есир ва камбағаллар-ии адолат тамойили асосида химоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган; Хаммурапи унда ўзининг камбағалпарвар-ШШ ва адолатпарварлиги билан фахрланади.

Қадимги Миср. Ахлоқшунослик нуқтаи назаридан Қадимги Миср «Маййитлар китоби» катта аҳамиятга эга. Мисрликлар Назида ҳар бир инсон ўлгандан сўнг, охиратда ҳисоб беради. Аввал бош маъбуд Осирис олдида, кейин бошқа маъбудлар қошида у ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга уринади; гуноҳларни санаб, гуноҳ қилмаганлигини, гуноҳсизлигини мйтади. Гуноҳларнинг кўпчилиги эса ахлоқшуносликка бориб тақалади: одам ўлдириш, ёвузлик қилиш, тарозидан уриб қолиш, ёлгон гапириш ва х.к. Маййит: «Мен покизаман, мен покизаман, мен покизаман!» деган такрор билан ўз «ҳисоботи»ни тугатади.¹ Қадимги Миср «Маййитлар китоби»да, шун-дай қилиб, ахлоқ билан диний эътиқоднинг уйғунлашиб кетган инъикосини қўриш мумкин. Маййитлар китоби анъа-1 кюи Шарқда кейин ҳам давом этди: Ўрта асрларда (VIII аср) «Тибет маййитлар китоби» — «Бардо Тёдол» юзага келди.

¹ Поэзия и проза Древнего Востока. М., ИХЛ, 1973. С. 71.

Қадимги Мисрда одоб-ахлоқ масалалари кўпроқ ўзига хос пандномаларда ифода топган. Улар орасида «Пхатотеп ўғитлари» бизгача етиб келган энг қадимий панднома ҳисобланади. Бунда дсярли икки ярим минг йил аввал бешинчи сулола фиръанпи Жадкара Исесидан вазир Пхатотеп қарилиги ту-файли ўрпига ўз ўғлини тайинлашни илтимос қилади ва ўғлига ;лаО ўтгиз етги насихатдан иборат мазкур пандномани ёзади. Унда ўша давр ахлоқий конун-қоидалари, ўзни тутиш, муо-мала одоби сингари муаммолар кўтарилади, ахлоқий фази-латлар эса ҳикматлар ва насихатлар тарзида тарғиб қилинади.

Г«Пхатотеп ўғитлари»даги баъзи насихатлар юксак бадиияти билангина эмас, балки қулдорлик даври талабларини четлаб ўта олган умуминсоний демократик фикрлар тарзида, ҳақиқий донишмандлик ва инсонпарварлик намунаси сифатида ханузгача кишини хайратга солади: «Қимматбахо тошдек яшириндир оқилона сўз, холбуки уни дон туяётган чўридан топиш мумкин».¹ Агар нафақат Қадимги Мисрда, балки ундан бир неча минг йил кейин тафаккур саҳнасига чиққан Қадимги Юнонистонда ҳам қул эзгуликка, донишмандликка бегона жонзот саналганини ва одам ўрнида кўрилмаганини ҳисобга олсак, Пхатотепнинг мазкур фикри инсопнят ахлоқий тафаккури тараққиётида нақадар муҳим аҳами-ЯПй Эа бўлганини англаш мумкин.

2. Қадимги Туроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари

«АВЕСТО». Қадимги Туронзамин ва Эронзаминдаги ахлоқий тафаккур тараққиёти зардуштийлик динининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тахминан бундан 40-30 аср муқаддам ИИМ бошлаган бу диннинг Қадимги Хоразмда яратилган шариқат муқаддас китобида асосий ахлоқий фа-ш III мр п. иллатлар санаб ўтилади, талкин этилади. Унда |.|| I \ ш III пп. ИЮҚИ Ахура-Мазда — эзгулик, Аҳриман эса ' п\ III шм. (ПН11'ифатида намоён бўлади; эзгулик ва ёвуз-ЛИК, <|\1 пп ва Iулмат, қаёт ва мамот ўртасидаги абадий КуряшНИ! Ибтидоси акс этади. «Абадий эзгулик», «Эзгу иият», «Эзгу тартиб», «Илоҳий тобелик» каби эзгу тушун-

Ўша маи(>а, 95 I.

II цр реал маъно касб қилиб, инсонийлашган қиёфадаги маъ- ' I I Iф сиймосида намоён бўлади, улар Ахура-Мазда атрофи-ч,| нчиликуруғини сепиб юради. Бундай тушунчаларнинг У II >а Аҳриман атрофидаги ёвуз кучларда реаллашади. Ёвуз фИ1 р гажассуми Апа Мана, сўлиш ва ўлим тимсоли Туарви |.| Зарик исми девлар шулар жумласидандир.

!ардуштийлик динини маълум маънода ахлоқий эъти-қод, унинг муқаддас китоби «Авесто»ни қадимги аждодла-рИМиз амал қилган ахлоқий тамойиллар ва кўрсатмалар маж-м\ п дейиш мумкин. Буни ушбу дин пайғомчиси Зардушт-шшг «Авесто» даги «Аша алқови»дан жой олган қуйидаги I \ шарида яққол кўриш мумкин:

Қувонсин Ахура-Мазда —

*«Энг лойиқ ҳақнинг иродаси рўёбга чиқиб»,
Аҳриман даф бўлсин.*

Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларни алқайман.

*Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амалларга
бахшида этаман,*

барча қабих ўй, ёмон сўз ва ёмон ишлардан тияман.

Юкунчим, мақтовим, эзгу фикрим,

эзгу сўз, (савобли) эзгу ишларим

«танамдаги жоним» билан бирга

сидқи дилдан Сизларга (бахшида) бўлсин,

эй ўлим билмас Валийлар.

Ҳақни шарафлаб (дейман):

«Ҳақиқат — Олий неъмат. Бу неъматдан ул киши

бахрамандким, савобунга бўлғай,

ким агар ҳақ йўлида савоб (ишдан) қолмаса,

савоб ишдан қолмаса, савоб ишдан қолмаса».¹

«Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғ-н иқ эканлиги диққатга сазовор. Ундаги эзгулик руҳи — яра-гуичилик, ижодкорлик қуввати, ёвузлик эса бузиш ва буз- I упчилик кучи тарзида намоён бўлади.

Ахура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик — ҳаёт рамзи, ерни ипсон, ҳайвонот ва*наботот билан бойитади, инсон уларни

¹ Авесто. Аша алқови. М.Исҳоков таржимаси. «Соғлом авлод учун» *у|>пали, 1996, 5-6-сонлар.

соғлик, куч-қудрат, бахт, шодлик, умид, ишонч, гўзаллик, фаровонлик ёрдамида мунаввар қилади. Ахриман қиёфа-сидаги ёвузлик эса қурғоқчилик, очарчилик, касаллик, моллар қирғинини, жисман ва рухан ҳалокат сингари офатларни келтириб чиқаради.

«Авесто»да умри давомида эзгулик, яхшилик, поклик ва тозаллик тамойиллари билан иш кўрган одам ўлганидан сўнг унинг руҳи роҳат-фароғатда бўлиши, гуноҳкор, фосик кишиники эса аксинча, азоб-уқубат ҳамда хунуклик қомига маҳқум этилиши айтилади. Бунини ёзувчи ва фалсафа-шунос Тилаб Маҳмудов ўзининг «Авесто» ҳақида» деган рисоласида атрофлича ёритади. Солиҳ одам ўлгач, руҳининг жони уч кун унинг бошида завқ-шавқ, роҳат-фароғат оғушида туради, кейин хушбўй ўсимликлар юзига қалқиб чиқади. Уни ажиб бир шабада, муаттар насим қаршилайди. Шабада қўйнида ўн беш яшар, барча гўзалликлардан ҳам гўзал қиз намоён бўлади. Бу гўзал қиз эзгулик ва поклик, савоб ишларнинг тимсоли. У руҳга қарата: «Мулойим эдим, янада мулойимроқ қилдинг, чиройли эдим, янада гўзал қилдинг, баландда эдим, эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу аъмол, билан мени янада баландга кўтардинг», дейди. Гуноҳкор, ёвуз одамнинг руҳи эса вужуд устида уч кун қолиб, тенгсиз азобларни бошдан кечиради. Уч кундан сўнг у ўзи яратган барча ёвузликлар устида парвоз қилади. Сўнг тирикчилигида ҳеч қачон учратмаган барча хунукликлардан ҳам хунукроқ, бадбашара қизни учратади. «Эй қора юрак, захар тилли, мунофиқ гуноҳкор, — дейди қиз, — мен қиз эмасман, сенинг тириклик пайтингда қилган аъмолларингман. Сен тирикчилигингда Худога эътиқод қўйганларни кўра-била туриб, девларга сиғингансан. Яқин-узокдан келган мусофирларга бошпана берганингда, меҳнат қилдирганингда, хайр-садақа улашганингда, уларни камситгансан, яхши одамларни ҳақорат қилгансан, уларнинг юзига эшигингни ёпиб қўйгансан. Мен — сен ўйлаган ёмон ўй, сен айтган ёмон сўз, сен қилган ёмон аъмолларингман. Номуссиз эдим сен туфайли батгар оримни йўқотдим, жирканч эдим, янада жирканчли бўлдим, шарманда эдим, баттарроқ шармисор бўлдим».¹

¹ Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т., Шарк, 2000, 34-35-б.

Бу ерда руҳ ва вужуд муаммоси ифода топганини илғаб ониш қийин эмас. Зеро, «Авесто»дажон-рухтушунчаси ўта ипохийлаштирилмайди, маълум маънода «дунёвий»лаштирилми ва ўз эгаси билан мулоқот қилувчи виждон сифатида Нвмоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Авесто»да инсон олий жопзот тарзида талкин этилади. Айни пайтда еру кўкдаги Ирча неъматларни севиш, ардоқлаш инсоннинг муқаддас (>урчи ҳисобланади. Озодалиқ, тозалик гигиеник тушунча-ОН ахлоқий ва илохий тушунча даражасига кўтарилади: сувни, атроф-муҳитни тоза тутиш, жониворларга, хусусан, итга учи ўтқир суяк ёки қайноқ овқат бермаслик — уларга нис-Ватан шафқатни англатади; инсон шафқатли бўлиши керак. 1>уларнинг ҳаммаси «Авесто»да экологик ахлоқшуносликнинг Цастлабки куртаклари ҳам мавжудлигини кўрсатади.

«Авесто»даги турли-туман маъбудлар бизнинг тушунча-миздаги пир даражасидадир (масалан, темирчиликнинг пири • ҳазрати Довуд ва ҳ.к.). Илоҳ эса битта — Ахура-Мазда, фақат унгагина сажда қилинади. Демак, яккахудоликни, тавкидни тарғиб этишда ҳам биринчилик «Авесто»га мансуб.

«Авесто»даги баъзи бир урф-одатлар ва иримларнинг ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолганини кўришимиз мумкин. Исириқтутатиш, қурбонлик учун сўйилган жон қалласини даврадаги ўтағасилар¹ олдига қўйиш одатлари ҳамда сеvimли 11аврўз байрамимиз фикрларимизга далилдир.

Хуллас, «Авесто» юқорида айтганимиздек, аждодларимизнинг ахлоқий-эстетик қомуси, қадимий урф-одатларимизнинг ўзига хос, абадиятга дахлдор мажмуи сифатида қимматлидир.

«Хуастуанифт». «Авесто»дан кейин, исломгача бўлган даврда минтақамизда энг кенг тарқалган, мохиятан ахлоқий мажмуа ҳисобланган манба, бу — монавийлик эътиқодининг муқаддас китоби «Хуастуанифт». Моний Фатакўгли (216—277) тарғиб қилган бу эътиқод ҳатто Уйғур-Турк хоқонлигининг расмий дини даражасига кўтарилган.

¹ Шу ўринда «ўтағаси» сўзига эътибор беринг: ҳозирги пайтда қишлоқ ски маҳаллаларда энг хурмагли оқсоқол ҳисобланган одамларга шу ном билан мурожаат қиладилар. Бунинг келиб чиқиши «Авесто» давридаги анъаналаримизга бориб тақалади; зардуштий боболаримизнинг ибодатхоналарида муқаддас оловга қараб турувчи қохин ана шундай «ўтағаси» (солиштиринг— «эшиқ оғаси» ва ҳ.к.) деб аталган ва энг обрўли киши ҳисобланган.

«Хуастуанифт» ёки монавийларнинг тавбаномаси қадимги туркий тилда битилган бўлиб, ҳажман анча кичик бўлса-да, кўп жиҳатлари билан «Авесто»га ўхшаш. Унда Хўрмузд ва Шимну орасидаги кураш акс этади. Хўрмузд (бош маъбуд) бошчилигидаги беш маъбуд — енгил шабада, шамол, нур, сув ва олов тангрлари — эзгулик, Шимну бошлиқ беш иблис эса ёвузлик тимсолларидир. Эзгулик рухий оламда, ёвузлик моддий оламда мавжуд бўлади. Шунга кўра, монавийлик эътиқодига иктидо қилувчилар тўрт тамғани ўз қалбига муҳрлашлари керак. Булар: севги — Азруа маъбуднинг тамғаси; имон, ишонч — кун ва ой маъбудининг тамғаси; кўрқув — беш маъбуднинг тамғаси; донишмандлик — бурханларнинг (илохий битикларнинг) тамғаси. Бундан ташқари, улар зоҳидона ҳаёт кечиришлари, май ичмасликлари, эт-гўшт емасликлари, мева ва егулик берадиган ўсимликларни синдирмасликлари, юл! масликлари шарт; ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емасдан, юксак ахлоқ эгаси бўлиб яшашлари, ўз қалбидаги илохийликка йўналган нурни ўткинчи, моддий хоҳиш-истаклар исканжасидан озод қилиб умр кечиришлари лозим. Монавийликда «Авесто»дагидек инсондан ҳайвонларга, набототга ахлокий муносабат — шафқат ва эъзоз талаб қилинади, барча жонзотлар олдида одам зотининг алоҳида масъулияти борлиги таъкидланади.

«Хуастуанифт»да ўлим энг улкан ёвузлик сифатида талкин этилади; ҳар бир жонзотга ҳаёт бағишлаш (ўлимдан қутқариш, ўлдиришдан бош тортиш) энг олий эзгулик ҳисобланади. Шу жиҳатдан «Хуастуанифт»даги инсонпарварлик, шафқатлик «Қуръон»даги баъзи оятларга ҳамоханг ифода топади. Чунончи, «Хуастуанифт»нинг биринчи бўлимида шундай дейилади:

*Кимдир бировни тирилтирса, худони тирилтирган бўлад
Кимдир бировни ўлдирса, худони ўлдирган бўлади.¹*

Мана бу эса «Қуръон»даги «Моида» сурасининг 32-оятда нозил қилинган калималар:

¹ *Хуастуанифт*. Н. Раҳмонов таржимаси. «Шарқ юлдузи» журнали 2001, учинчи фасл, 115-6.

„, кимки бирор инсонни ўлдирмаган ва ерда бузғунчилик
I иш() юрмаган одамни ўлдирса, демак, гўё барча одамларни
| шрибди ва кимки унга ҳаёт ато этса (яъни ўлдиришдан
.....| тртса), демак, гўё барча одамларга ҳаёт берибди».

!Шу билан бирга «Хуастуанифт» шаклий ва услубий жи-
\|ги,|ри билан «Авесто»дан жиддий фарқ қилади, «Миср
• ШИ глар китоби»га жуда яқин; унинг «Тавбаном» деб ата-
МШП хам шуни билдириб туради: ҳар бир бўлим-сура (хам-
|СИ ўи беш бўлимдан иборат) инсоннинг ўз ахлоқсиз хат-
ли \аракатлари, гуноҳлари учун бош маъбуд Хўрмуздга ил-
шжо-ибодатидан иборат.

• • Миср майитлар китоби»дагидек, унда хам ҳар бир ил-
.....| бўлимда тавба қилаётган кимсанинг ўзи томонидан ах-
ЮЖ из қилмишлари ва гуноҳлари санаб ўтилгач, «Гуноҳлар-
римизни кечиргин!» деган хитоб билан тугайди.

Лйтилганлардан қисқача хулоса шуки, «Хуастуанифт»
) Ёдимги туркнй тилда яратилган дастлабки эътиқодий-ахло-
кий ёдгорлик сифатида алоҳида аҳамиятга, кенг микёсли
ургмишига, тадқиқ ва таҳлилга лойик ажодларимиз маъна-
ний меросидир.

3. Ҳинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар

Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Ҳиндистон ихлоқий тафаккури алоҳида ўринга эга. У тарихан ведачи-
ЛИК, йўга, жайнчилик, буддҳачилик, «Бхагавадгита» ва «Ар-
| кашастра» хамда лоқоята оқимларидан ташкил топган.

Ведачилик. Ведачилик ахлоқшунослиги қадимги хинд
Вамиятиний тўрт табақа — варнага бўлади: браҳманлар (ко-
\инлар), кшатарийлар (ҳарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар,
косиблар), шчудралар (қуллар). Машхур «Ману қонунлари»
ДЭ ёзилишича, браҳманнинг машғулоти — таълим бериш,
Иедани ўрганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш ва туҳ-
фалар олиш; кшатарийлар фуқароларни қўриқлайдилар; вай-
шчилар чорва, тижорат, судхўрлик ва деҳқончилик-билан
шуғулланадилар; шчудралар эса ана шу уч ижтимоий гуруҳга
игшат қилади. Хотин, ўғил ва қул — учаласи хусусий мулк

эгаси ҳисобланмайди, улар КИМНИКИ бўлоа, ўшаминг қўлга киритган мулки. «Маиу қонунлари»да НИЯГ масаласига катта эътибор берилади: «Кимнинг НИЯПИ қайдли бўлса, ўшандай бўлибхаётдан кетади».¹ Ведачилик ахлоқига Қўра, брахманлар туғма ахлоқий юксак одамлар, шчудралар ЭС8 тугма тубан ахлоқ эгалари ҳисобланади. Ахлоқий идеал эса зоҳид, сайёҳ, истаклардан холи, юксак қаноат илеи бўлган ҳеч вақосиз моқшалардир.

Лекин кейинги оқимларда, йўга, жаймчилик, айниқса, буддҳачилик ахлоқшунослигида, ахлоқий фазилатлар эгаси бўлиш инсоннинг зоти, ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг шахсий камолоти билан боглик, дегам фикр илгари сурилади.

Буддҳачилик. Буддҳа таълимотига кўра, думё изтиробга тўла ва энг муҳим муаммо ана шу изтироблардам қутулишнинг йўлини топиш. Нақл қилишларича, ўз тсигдошлари билан айшу ишратда умр кечирган шахзода Сидҳарта Гаутама кунлардан бирида сайр қилиб юриб, касал чолни ва жаноза маросимини кўради. Ҳар бир кишини келажакда касаллик, қариллик ва ўлим қутишини эшитиб, ларзага тушади, одамлардан қочиб, таркидунё қилади ва тўрт эзгу ҳақиқатни англаб етади ҳамда уни одамларга етказди. Унинг қисқача баёни шундай:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тўла.
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор.
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин.
4. Изтиробларга барҳам беришга олиб борадиган йўллар мавжуд.

Буддҳанинг тўртинчи ҳақиқати, айниқса, ахлоқшунослик муктаи назаридан муҳим. У Буддҳа ўтган ва ҳамманинг ўтиши мумкин бўлган нирванага (эҳтирос, нафрат, пушаймоп лста-секишшк билан сўниб бўлгандан кейинги ҳолатга) стишиш йўлидир. У саккиз фазилатга эришувдан иборат: 1) тўғри қарашлар; 2) тўғри журъат; 3) тўғри хатти-ҳаракат; 4) тўғри нутқ; 5) тўғри ҳаёт тарзи; 6) тўғри жаҳд-жадал; 7) фикрни тўғри йўналтириш; 8) диққатни тўғри қаратмоқ. Шумдай қилиб, саккиз йўл бир-бирини такозо

¹Закоиъ! Маиу. М., 1460. С. 93-94.

•тупчи уч омил — билиш, хатти-ҳаракат ва диққатнинг бирмигидан иборат. Билим ва ахлоқ бу ўринда яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади, шу сабабдан билимни фазилат ёрдамисиз такомиллаштириш мумкин эмас. Бу ахлоқий комилликка етишишнинг тугалланган концепцияси. «Киши сочларининг фатиласи, сулоласи ёки зоти туфайли брахман бўлмайди. Кимдаки \лқиқат ва дхамма бўлса, ўша бахтли ва ўша брахман», деилади буддҳачилик ахлоқий қоидалари жамланган китобда.¹ Шундай қилиб, буддҳачилик томонидан ведалар обрўси, Г>рахманларнинг истисноли ҳолати инкор этилади, жамиятми варналарга бўлиш қораланади. Шубҳасиз, бу ахлоқий тарлққиёт кўринишларидан бири эди.

Буддҳачилик ахлоқшунослиги нафақат Ҳиндистонда, балки Қадимги Хитойда ҳам ўзига хос мавқе эгаллади. Лекин у ерда яна икки ахлоқшунослик йўналиши катта аҳамиятга ва қамровга эга эди. Улардан бири даочилик.

Даочилик. Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-цзи (милоддан аввалги VI—V асрлар), йирик намояндаси Чжуан-цзи (милоддан аввалги 369—286 йиллар) ҳисобланади. Лао-цзига нисбат бериладиган «Дао дэ цзин» китобида даочиликдаги асосий йўналишларнинг моҳияти акс этган. «Дао — ҳамма нарсадан устун», «илдиз», «Ер ва Осмоннинг онаси», «дунёнинг илк асоси», «ци» эса моддий асос, дао «дэ»-пи — фазилатни ундан яратади. Шунингдек, «дао» йўл маъмосини ҳам англатади. «Дао дэ цзин»ни «фазилат йўли» деб ҳам аташ мумкин.

Инсон мавжуд олам каби дао қонунлари асосида вужудга келган, у табиатнинг бир қисми, унинг вазифаси фазилат (дэ) йўлидан бориш. Ҳар қандай сунъий аралашув, табиатнинг мувофиқлик тартибини ўзгартиришга интилиш — одамлар учун ҳалокатли, барча ёвузликларнинг, сон-саноксиз бахтсизликларнинг манбаи табиат жорий этган қонунлардан чекинишдадир. Шу сабабли Лао-цзи наздида фаолият — даога қарши қаратилган ва халққа зарар келтиради, унинг асосий ахлоқий тамойили «увэй» — фаолиятсизлик; донишманд кишининг «дао»си, бу — курашсиз фаолият. Лекин бу кураш-

¹ Дхаммапада. М., Наука, 1960. С. 129.

сиз фаолият аслида табиатга қарши бўлмаган фаол хатти-ҳаракат, фақатдаогахос, табиат ҚОНунларига мос фаолият.

Айни пайтда, Лао-цзипипгфикрпчча, донишманд билимини ошира бориб, упи одамларга тарқа \ мағди, фақат халқнингфаровонлиги учун ишлатади; чупки халқпийгбилими кучли бўлса, уни бошқариб бўлмайди. Упипг смагипи тотли, кийимини чиройли, уй-жойини ТИНЧ, ҳаётини кувончли қилиш керак, холос. Ана ўшанда, яъни йлм-фан таракқий этмаса, цивилизация кириб келмаса, бир даплат кўшни давлатга кўз олайтирмайди, уруш бўлмайди. Хуллас, донишманд ибтидоий даврларни идеаллаштиради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даочилик аХЛОҚшунослигидаги асосий мақсад — одамларнинг табиат кўрсатган йўлдан боришига эришиш; тамойили — фаолиятсизлик; халқнинг бахти — унинг уруғчилик, қабилачилик муносабатларидаги тенглик ва соддаликка қайтишида; донишмандларнинг бахти эса мўътадиллик, хотиржамлик, табиатга яқинликдадир.

Конфуцийчилик. Даочиликнинг асосий рақиби ҳисобланмиш конфуцийчилик эса қора халқдан нодонлиги учун жирканади, уни ахлоқий ҳаётга номуносиб деб билади. Зеро, конфуцийчиликнинг ахлоқий идеали — цзюн-цзи, химматли жўмард. Унинг юксак фазилятлари — фидойилик, софдиллик, садоқат, адолат. У муомала бобида мулойим, юксак мартабалиларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса химматли, адолатли муносабатда бўлади.

Конфуций таълимотида асосий ахлоқий қонун, асосий ахлоқий тушунча — жэнь (инсонийлик). «Лунь юй» («Хикматлар») китобида шундай дейилади: «Кимки чин дилдан инсонни севишга интилса, у ёвузлик қилмайди». «Ўзингга эп қўрмаган нарсани ўзгага муносиб қўрма, шунда давлатда ҳам, оилада ҳам ўзингга нисбатан ёвлик ҳис қилмайсан».¹ Дсмак, жэнь — ҳам жамият, ҳам оила аъзолари орасидаги муносабатларни бслгилайдиган ахлоқий тамойил. У билан «сяо» — ота-онани, катталарни ҳурмат қилиш, «ли» — урф-одат, маросимларни эъзо злаш тушунчалари мустаҳкам боғлиқ. Айни пайтда «ли» тушунчасининг маъноси анча кенг, у давлатга бўлган муносабатни \>м ўз ичигаолади. Хокон (император)

¹ Конфуций, Панл ўғитлар С.Аҳмад таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1997, ! в I онлар.

Осмон ўғли, у Осмон остидагиларнинг барчасига ота. Осмон остидаги тартиб-қоида эса куйидагича: «Подшо — подшо ота—ота, мулозим—мулозим, ўғил—ўғил бўлиши керак».¹

Фазилят эгаси бўлишнинг конфуцийчиликда икки хил Пўли аниқ кўзга ташланади: халқ учун — урф-одатларга сўзсиз, ўйлаб ўтирмасдан бўйсунмиш; химматли жўмард учун в I ўзини ахлоқий жиҳатдан такомиллаштира бориш ва ХЛОҚИЙ бурчни онгли равишда бажариш.

Конфуцийчиликнинг химматли жўмард тарбияси тизимдпги хикматлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: «Устоз дебди: Ю, сен олти иллатнинг олти босқичини била-еапми?» Цзин-лу: «Йўқ» деб жавоб берибди. Устоз дебди: "Ундай бўлса, ўтир, айтиб бераман. Инсонпарварликни сеии Ии-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — бефаросатликка олиб келади, донишмандликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бунда инсон ўз умрини майда ишларга сарфлайди, ҳақиқатгўйликни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — ўзига зарар етказишга олиб келади, тўғрилиқни севиш-у, илм олишни севмаслик, иллат шундаки, бу — қўполликка олиб келади, мардликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — исёнкор-иикка олиб келади, қатъийликни севиш-у, илм олишни севмаслик, бу — бошбошдокликка олиб келади».²

Конфуций қарашларини унинг издошлари Мэн-цзи, (-юнь-цзилар давом эттирдилар. Бу таълимот Хань давридан (милоддан аввалги II асрдан милоднинг II асри) бошлаб, то XX асрнинг бошларигача Хитой давлати мафқурасига асос Вўлиб хизмат қилиб келди. Бундан ташқари, конфуцийчи-ниқка қарши турган Мо-цзи, Хан Фей-цзи, Ван Чун сингари ахлоқшуносларнинг қарашлари ҳам Хитой ахлоқий тафаккури тарихида ўз ўрнига эга,

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқлар шунчаки тарих бўлиб қолмади. Уларни ўзлаштириш натижасида Шарқ билан яқин алоқа қилиш учун жуғрофий қулайликларга эга бўлан Қадимги Юнонистоннинг полисларида (ша-ар-давлатларида) ахлоқшунослик янги босқичга кўтарилди. Кейинчалик Қадимги Шарқда илгари сурилган ғоялар,

¹ Ўша манба.

² Ўша манба.

қўлланган тушунчалар, пазарий амалий тажриба билвосита бутун Оврўпа учун ҳам ахамият каоб ЭГДИ. Чунончи, машхур афсонавий допишмапд Пифлгор мпсрлик ваэронлик алломалардаи таълим олди. У зардуштийлик дини хакида фикр юритар экан, Ахура-МазДвНИ кллби хақиқатдан, вужуди нурдан иборат, дсб таърифлайДИ. Шунингдек, Сукрот, Афлотун, Арасту сиюарИ Қадимги Юнон алломалари ҳам Қадимги Шарқдаги фалоафий ахлокий таълимотлардан кенг фойдаланганлар. Маоалан, рухпингқўчиб ўтиши борасидаги Афлотун назариясипиш фалсафий ва ахлокий асослари Қадимги Ҳиндистон фалсафасига бориб тақалади.

4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги

Қадимги Юнонистон. Қадимги Юнон ахлоқшунослиги хакида гап кетар экан, асосан, тўрт буюк файласуфнинг номини тилга олиш одат бўлиб қолган: Сукрот, Афлотун, Арасту, Эпикур. Лекин, аслида, улардан бошқа алломалар ҳам Қадимги Юнонистонда ахлоқшунослик борасида анчамунча ишлар қилганлар. Чунончи, Демокрит, Пифагор, Гиппий, Горгий сингари софистлар (донишмандлар) окимига мансуб файласуфларнинг қарашлари диққатга сазовор. Мисол тариқасида Сукротнинг кичик замондоши **Демокрит** (юнонча; Демокритос, тахминан милоддан аввалги 450—370 йиллар) қарашларини олиб кўрайлик. У донишмандликни энг юксак фазилат, ақлни эса ахлоқий хатти-ҳаракатнинг мезони деб билади ва донишмандни ахлоқли, нодонни ахлоқсиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрига кўра, инсон учун ҳаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва тажрибадир. Айнан шулар инсонни фойдали ва зарарли нарсаларни фарқлаш даражасига олиб келади.

Демокрит Қадимги Юнон файласуфлари ичида биринчилардан бўлиб инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилади. У ниятни (хатти-ҳаракат сабабини) ҳаракатдан ажратади. Айни пайтда номусли ва номуссиз одамни нафақат қилмиши, балки нияти орқали ҳам билиб олса бўлади, деган фикрни илгарии суради мутафаккир. Демокрит ҳаё ва ишончни инсонни кинғир ишлардан қайтариб турувчи куч тарзида таърифлайди. Фақат рухан заиф ва гумроҳ одамларгина ўз муваффа-

қ пч пчпликларини маъбудлар, тақдир ва тасодифдан кўра-Илар. Подон ва ёмон одам лаззат, бахт ҳамда ҳаётнинг мақ-И П и \лкида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун ўзини бахт-• и шнкка мубтало қилади.

Энди **Сукрот** (юнонча Сократос, милоддан аввалги 470—199 пиллар) қарашларига келсак, у, Конфуцийга ўхшаб, ИХЛОҚ билан ҳуқуқни бўлинмас яхлитликда олиб қарайди: нимаики қонуний бўлса, ўша адолатдандир. Иккала мута-• И и I лр ҳам ҳукмронликнинг яхши ёки ёмон деб баҳолани-III пи фуқаролар тарбияси билан боғлайди, жасорат ва бета-М I кизмат намуналарини ўз давлатлари ўтмишидан топади.

< укротнинг фикрича, полис билан фуқаро ўз ҳуқуқлари | ИХатидан тенг эмас: улар ота билан ўғилга ўхшайди. Ахлоқ-и И и I; юосий моҳияти — ўзгармас ва абадий асл фазилат бўлмиш М I н I I I I I мандлик. У ахлоқий хатти-ҳаракат мезони ҳисобланган П и |ҳий ёзмишга мос келадиган бенуқсон фаолиятдир. Ахлоқ-ни И I г манбаи эса инсондан ташқарида, илохийдир. Сукрот руҳни (жоп, қалб, нафси), вужуддан фарқли равишда, ўлмас деб ҳисоблайди, лекин ўз қарашларини ривожлантирмайди. Унинг фпқрича, бу борадаги ортиқча қизиқувчанлик зарарли. Чун- | н маъбудларга ўзлари одамларга очишни истамаган нарсарм-пнингтадқиқэтилиши ёқмайди.

Сукротдан фарқли ўларок, **Афлотун** (юнонча Платон, МИЛЮДдан аввалги 427—347 йиллар) ахлоқшунослиги учун, аксинча, ғоялар ва рух хакидаги таълимотлар асос бўлиб ИИЗмат қилади. Афлотуннинг ғоялар таълимотига кўра, бизга қуриниб турган, биз ҳаракат қилаётган дунё бор-йўғи со- |Л8р ўйини, хақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ақли ожиз. Инсон ғор деворига кишанбанд қилиб қўйилган тут-қупга ўхшайди, у фақат хақиқий борлиқнинг ноаниқ соялар-рнпи кузатади, хақиқий борлиқ эса соялар орқасида, кўрин-майди. Уни инсон кўрмайди, бироқ ўша асл борлиқни кўра пплдиган мангу ўлмас рух мавжуд. У ғоялар дунёсига дахл-ЦЮр, лекин унинг фақат ақлий қисмигина ана шу дунёга қаратилган, эҳтирос ва ҳирсли қисми эса доимо гуноҳкор §pга томон тортади. Афлотун руҳнинг бу икки хиллик жиҳа-ИИ ш аравақаш (ақд) билан кўпирган отлар (эҳтирос ва ҳирс) орасидаги кураш сифатида талқин этади. Отлар баланд кел- I лнда рух (қалб, жон) ғоялар дунёси юксаклигидан вужудга

йиқилади ва инсонтуғилади. **ИНСОННИНГТУҒИЛИШИ**, натижада, рухнинг гуноҳга ботиши баробарида **ВОҚ** бўлади. Барча билимлар хотира натижасидир: рух **ҒОЯ**лар дупёсидан билганларинингбаъзилариниэслайди ва вужуддаги ҳаётидабирор-бир диққатга сазовор янгиликни ўзига касб этмайди. Шундай қилиб, Афлотуннингфикрича, ахлоқ илоҳий асосга эга ва ахлоқий фазилат инсонга азалдан берилган.

Афлотун донишмандликни олий фазилат, руҳдаги ақлий қисмнинг намоён бўлиши деб билади ва давлатни бошқаришга лойиқ ягона тоифа сифатида донишмаид-файласуфларни тан олади. Ёвқурлик — кўриқчиларга, давлатни ҳимоя қилувчи аскарларга хос. Рухнинг хирсли қисми билан боғлиқ бўлган мўътадиллик хунарманд-қосиблар, дехқонларга, яъни халққа хос. Улар аввалги табақага бўйсунуши шарт. Улардан сўнг қуллар туради. Қуллар ахлоқдан ташқарида, ҳай кандай фазилатдан йироқ, зотан уларнинг руҳга эгаллиги гумон. Бундан ташқари, Афлотуннинг фикрига кўра, адолат — шахсий фазилат эмас, давлатга хос фазилат. Шу сабабдан у табиатига кўра учга бўлинган табақаларнинг ҳар бири фақат ўз юмуши билан шугулланган давлатнигина тан олади. Шунингдек, тижорат фуқароларни йўлдан оздирадиган соҳа; бўлгани учун, у билан адоятли давлатда хорижликлар шугулланиши керак.

Афлотун ахлоқшунослигининг муҳим хусусияти шундаки, унда ахлоқнинг асоси, ахлоқий намуна сифатида илоҳийлик олинади. **Файласуфнинг** фикрича, кимда-ким Худонинг марҳаматига эришмоқчи экан, унга иктидо қилмоғи, ундан намуна олмоғи керак; Худо барча нарсалар учун мезон; фақат Худога ишонувчи ва тақлид қилувчи кишигина донишманд бўлиши мумкин. Хуллас, Афлотуннинг ахлоқшунослиги қатъий диний табиатга эга. Айни пайтда у кўп жихатдан ведачилик ахлоқшунослигидаги ғояларни ўз ичига олади ва уларни ривожлантиради.

Афлотундан сўнг икки Қадимги Юнон алломаси — Арасту ва Эпикурнинг ахлоқ назариялари диққатга сазовор. Афлотуннинг шогирди Арасту (юнонча Аристотелос, милоддан аввалги 384—322 йиллар) биринчи бўлиб ахлоқшуносликни рухшунослик билан сиёсатшунослик ораллигидаги алоҳида фалсафий фан сифатида тақдим этди ва унга (кейинчалик Оврўпада қабул қилинган) «Этика» деган ном берди.

Арастунинг ахлоқий қарашлари, асосан ўғлига бағиш-**(ШНГан «Никомахнинг ахлоқ китоби»** ва «Эвдемнинг ахлоқ | Ш оби» хамда «Қатта ахлоқ китоби» рисолаларида ўз акси-ип гопган. Арасту Қадимги Юнон мутафаккирлари ичида биринчи бўлиб ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси сифа- | и II олиб қарайди ва ахлоқий фазилатни, Афлотунга кара- | м. | қарши ўлароқ, рухнинг туғма хусусияти эмаслигини, балки касб этиладиган (хосил қилинадиган) сифат эканини ййтади. У барча фазилатларни иккига бўлади: биринчиси, р\ \,ининг донишмандлик, тажрибакорлик, топқирлик синга- | ш маънавий соҳа билан боғлиқақлий қисмига оид фазилат- |.||> ва, иккинчиси,- рухнинг интилувчан (ихтиёрий) қисми
СОф ахлоқ билан боғлиқ фазилатлар. Унинг фикрича, асо-
• мм фазилат адолатдир. Фазилат маълум маънода ўрталиқ-
Ир, зеро, у доимо ўрталikka интилади. Масалан, мардлик
II I» >авор жасорат билан кўрқоклик орасидаги ўрталик ва хоқа-
Ю. Шунингдек, мутафаккир ниятга қатта аҳамият беради ва
уни ҳаракатнинг тамойили, бошланиши деб атайди. Лекин у
пировард мақсад эмас, ниятнинг тамойили эса интилиш ва
и I, шу сабабли ният ақлдан, эс-хушдан ва одобдан ташқа-
ридабўлмайди.

Арасту, Афлотундан фарқли ўлароқ, вужуд ва рух ях-цитлиги нуқтаи назарини илгари суради; инсон камолотга, **ОИЙ** эзгулик ва эркинликка билиш фаолияти, воқеликка фаол муносабати орқали, хирсу эхтирослар устидан ҳукмронлик қила олиши туфайли эришади, деган фикрни айта-и и. Демак, инсонда ихтиёр эркинлиги бор, зеро, у эзгулик Iки сувзликни, фазилат ёки иллатни танлашда бир хил ҳукмронлик мавқеига эга.

Мақсад билан воситани Арасту яхлитликда кўради; мақ- I |д воситани белгилайди, шу сабабли мақсаднинг ахлоқий цбиати фақат ахлоқий воситаларнигина тан олади ва, айни Пвйтда, ахлоқсиз мақсад ахлоқсиз воситаларни талаб қилади.

Арасту ақл-идроқ фаолиятини ҳаёт ва фаолиятнинг олий шакли, ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайдиган қадрият т-I> хисоблайди. Олий ақл доирасида субъект ва объект, фикр II фикрнинг предмети — нарса-ходисаси бир-бирига мос, нмш Олий ақл (Худо) тафаккур ҳақидага Тафаккурдир. Гар- м IIд инсон ҳеч қачон илоҳий ҳаёт даражасига етиша олмаса-

да, лекин унга идеал сифатида имкоп (юрпча нмтилишике-рак; инсон эришган комиллик доимо нисбий бўлади.

Шундай қилиб, Арастуниинг фикрича, ахлоқли инсон ақлий фазилатлар билан йўғрилган **КИШИДИ** акдпи инсон эмас, инсонни ақл белгилайди. Аёл зоти 'са иасл даражали, заиф, кўз ёшига эрк берадиган, ўзини туголмайдиган инсон, уларда эхтирос ақл-идрокдан юксак тура**ДИ**, пллатларга эркакларга нисбатан кўпроқ мойил бўладилар, шунинг учун ҳам донишмандлик уларга хос эмас; **ХОПИННИНГ** эрга бўйсунити адолаттамойилини бузмайди. Саъбат, сиёсатва илм-фан озод кишилар учун. Кул, умуман, ахлоқдан ташқаридаги мавжудот.

Кулларни пасттабақали кишилар, ҳатто жопли парсалар қаторига киритиш Арастунинг инсонни моҳиятап ижтимоий-сиёсий мавжудот сифатида тушунишидаи кслиб чиқади. Унинг учун жамиятдан, қабила, жамоа, давлатдан ташқаридаги одам — ё Худо, ёки хайвон. Шу боис ёт қабиладан келган, полис фуқаролиги ҳуқуқига эга бўлмаган куллар одам ҳисобланмайди. Кул фақат озодликка эришгандагина инсонга айланади.

Арасту, юкорида келтирганимизДек, илмни (ақлни) ахлоқдан (виждондан) юксак қўяди ва бу билан мушоҳадакор ҳаётни — назарияга, ижодга бағишланган ҳаётни ахлоқий идеал тарзида талқин этади. Шунга қўра, буюк мутафаккир антик дунё фуқаросининг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, одиллик, дўстликни юксак кадрлайди. Бироқунингинсонгамуҳаббати, инсонпарварлиги бизнинг ҳозирги, барча бандалар Худонинг оддида баравар, деган тушунчамиздан фарқ қилади. ЮқОрида кўрганимиздек, унинг наздида одамлар тенг эмас, тенглик тушунчаси Арастуга ёт. У фақат одамлар ўртасидаги дўстлик ва хайрихоҳликни тан олади, холос.

Эпикур (юнонча Эпикуорос, миллоддан аввалги 341—270 йиллар) эса ўз қарашларида фалсафанинг амалий мақсадини, ахлоқий мазмунини таъкидлайди. Инсоннинг бирор-бир изтиробига даво тополмайдиган файласуфнинг сўзлари маъносиздир, бадандан касалликни кува олмайдиган табобатдап ҳеч қандай фойда бўлмагани каби руҳни (қалбни) даволай олмайдиган фалсафадан ҳам фойда йўқ, деган фикрни билдиради.

Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини қайд этади. У ҳам Демокрит каби эзгулик ҳақидаги таълимотни лаззат ва изтироб муаммосидан бошлайди. Унинг учун энг муҳими руҳий хотиржамлик. Дўстларидан бирига ёзган хатида заррин тўшагу тўкин дастурхонинг бўлиб, беҳаловат яшагандан қўра, похол тўшақда хотиржам ётганинг афзал, дейди. Фазилатлар орасида Эпикур адолат билан донишмандликка алоҳида эътибор билан қарайди. Адолат тушунчасида мутлақлик ва нисбийлик ҳоллари мавжудлигини таъкидлаб ўтади; умуман, адолат ҳамма учун бир хил, чунки у одамлараро муносабатлардаги фойдали ҳодиса; лекин муайян мамлакатларнинг ўзига хослиги нуктаи назаридан ва шунга ўхшаш бошқа шароитларда адолат барча учун бир хилда бўлолмай қолади. Фазилатларнинг моҳияти инсонни лаззатга олиб боришдан, хотиржамликка ҳамда руҳнинг фаолиятли ҳолатига хизмат қилишдан иборатдир. Бахт эса ахлоқий ва жисмоний соғломликдан юзага келади.

Ўлим қаршисидаги қўрқув борасида гапириб, Эпикур унинг манбаини руҳнинг ўлмаслиги ва изтиробларнинг абадийлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларда деб ҳисоблайди. Зеро, руҳ ҳам вужуд сингари атомлардан иборат. Табиатдаги ҳамма нарса атомлар бирикувидан ҳосил бўлган, уларнинг парчаланishi билан руҳхам парчаланади. Ўлим хавфининг асоссиз эканини исботлаш учун у шундай дейди: «Ёвузликнинг энг даҳшатлиси бўлмиш ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз ҳали мавжуд эканмиз, ўлим келмайди, ўлим келганда эса биз мавжуд бўлмаймиз. Шундай қилиб, ўлимнинг тирикларга ҳам, ўликларга ҳам алоқаси йўқ, чунки бирлари учун у мавжуд эмас, бошқаларининг эса ўзлари мавжуд эмас»¹.

Эпикур изтиробдан қочишни эмас, уни енгиш кераклигини таъкидлайди. Бунинг учун ахлоқий қатъият, фикр ёрқинлиги, фикр қудрати изтиробга қарши қўйилиши керак. Ўнинг ахлоқий идеали — ердаги ҳаётга нафрат билан қарамайдиган, аксинча, табиат билан ҳамнафас бўлиб, яъни табиат белгилаб берган ҳаётинг мақсадга мувофиқ яшайдиган донишманд, файласуф.*Айнан табиатга мувофиқликда, турди бидъат ва алдамчи фикрлардан қутулиб, ўз эхтиёжлари-

¹ Эпикур. Письмо к Менекею // Лукреций. О природе вевдей. М., ИХЛ, 1983. С. 516.

ии табиий заруратбилан мослаштирган ҳолдаги адониш-манд тафаккур ва ички эркинлик борасида олий даражадаги лаззатга эришади. Донишманд ўз кучи меъёриги биледи ва ундан оқилона фойдаланади. У бахтни манбаи фақат маънавий эзгуликда, дўстлик билан билимда бўлган нисбатан мустаҳкам ва узок муддатли лаззат тарзида тушунади. Эпикур одамларнинг муносабатларида ҳаммасидан аввал тенглик ва ҳамфикрликка асосланган дўстликни кадрлайди. Фалсафа билан шуғулланиш ҳам худди дўстлик сингари рухан хотир-жамликка етишишга олиб келади.

Қадимги Шарқ ахлоқшунослиги эришган ютуқларни юксак назарий даражага кўтарган Қадимги Юнон ахлоқшунослиги жаҳоншумул аҳамият касб этди. Юнонлик мутафаккирлар илк бор инсон шахсини, инсон хатти-харакатига асосланган ниятни тадқиқ этишга ва ахлоқий қилмиш муаммоларини тушунтиришга уриндилар.

Қадимги Румо. Қадимги Юнон ахлоқшунослари илмий анъаналарини Цицерон, Лукреций Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Секст Эмпирик сингари Қадимги Румо мутафаккирлари давом эттирдилар.

Тит Лукреций Кар (лотинча Титус Лукрециус Карус, милоддан аввалги 99—44 йиллар) Эпикур ахлоқий таълимнинг изчил химоячиси сифатида машхур. У «Нарсаларнинг табиати ҳақида» деган достонида руҳ ва вужуднинг ажралмас алоқасини таъкидлайди, руҳнинг ўлиши тўғрисида фикр юритади, инсоннинг ўлим кўркувидан халос бўлишида ахлоқий маъно борлигини айтиб ўтади. Ўлим кўркувидан ва маъбудлар олдидаги кўркувдан халос бўлган киши бахтли яшаши мумкин, ақл-идрок ва ҳис-туйғулар шарофати билан нарсалар ҳақида у ҳақиқий тасаввурга эришади.

Луций Анней Сенека (Луциус Аннеус Сенека, милоддан аввалги 5 — милодий 65-йиллар) ҳам ёзувчи, ҳам ахлоқшунос-файласуф. Унинг «Ғазаб ҳақида», «Шафқат ҳақида», «Бахтли ҳаёт ҳақида» сингари ахлоқшуносликка доир рисо-лалари кўпчиликка маълум. Айниқса, «Луциллийга ахлоқий мактублар» асари машхур.

Сенеканинг фикрига кўра, дунё моддий, бироқ, унда қандайдир жонли ибтидо ҳукмрон: уни ақл-идрок деймизми, табиат, башорат ёки тақдир деймизми — аҳамияти йўқ, муҳими шуки, унинг ёзиғи албатта амалга ошади. **Файласуф**

фазилатларнинг маъносини тақдирдан розиликда, унинг зарбаларига инсоний кадр-кимматни йўқотмай, мардона ва чидам билан дош беришда кўради. У ўлимни совуқ, тунд, лекин озодликнинг кафолати сифатида талқин этади. Озодликни ўз-ўзини ўлдиришда кўриш, шубҳасиз, у яшаган даврнинг ғоятда фожиалилиги билан боғлиқ.

Сенека қул билан озод кишининг маънавий тенглигини таъкидлайди: «Улар қулларми? Йўқ, одамлар. Улар қулларми? Йўқ, улар уйингдаги кўшчилар. Улар қулларми? Йўқ, сенинг итоаткор дўстларинг. Улар қулларми? Йўқ, улар сенинг қулликдаги биродарларинг, негаки, сен ҳам, улар ҳам тақдирнинг қулларисиз».¹ Албатта, бу ўринда Сенека ижтимоий-иқтисодий тенгликни эмас, балки қул билан қулдорнинг ахлоқий тенглигини назарда тутмоқда. **Файласуфнинг** айтишича, руҳ озодлиги — шахс учун ўз-ўзини кадрлаш ва ғурур-ифтихор манбаи. Кимки ботиний озодликка эришган экан, у тақдир кўргиликларига бўйсунмайди, қисмат зарбаларини мардона кутиб олишга тайёр туради.

Яна бир Қадимги Румо ахлоқшуноси озод қилинган қул **Эпиктетдир** (Эпиктетос — юнонча сотиб олинган деган маънони англатади, 50—138 йиллар атрофида). Унинг ахлоқий қоидалари қуйидагича: тақдир муқаррар; ақл-идрок ахлоқнинг ягона ва ишончли мезони; ташки дунё маъбудлар иродасига қатъиян боғлиқ, ички дунё инсоннинг ҳукми остида; ҳақиқий донишманднинг эрки шундаки, у ўзига боғлиқ бўлган нарсаларни ўзига боғлиқ бўлмаган нарсалар билан чалкаштириб юбормайди; ҳаётнинг мақсади ва маъноси шахсий ички эркинликни англаш ва уни қўлга киритишда; унга элтадиган йўл битта — маъбудлар иродасига сўзсиз итоаткорлик, эҳтиёжда мўътадиллик, бепарволик, совуққон ақл билан иш кўриш.

Эпиктетнинг фикрига кўра, бахт, ҳақиқий саодат — фазилатда, фазидат эса бутунлай инсоннинг ижодидир, зеро, уни инсон шакллантиради. **Файласуф**, ўзинг ёқтирмайдиган шароитни ўзгаларга раво кўрма, агар қул бўлишни истамасанг, атрофингда қулликка йўл берма, деган фикрни илгари суради.

Шундай қилиб, Қадимги Румо ахлоқшунослари ҳам инсон хатти-харакатлари муаммосини ўртага ташлайдилар ва инсоннинг оламдаги ўрни ҳамда ҳаётининг мақсадини бел-

¹ Сенека Л. Нравственне письма к Луциллию. М., 1977. С. 77.

АДАБИЁТЛАР

гилашга интиладилар. Бундай интилиш, айии пайтда, бутун Қадимги дунё мумтоз ахлоқшуносларига хосдир. Улар оддий ахлоқ-одоб қоидалари, панд-ўғитлар ва хикматлардан тортиб, то ахлоқшунослик назарияси тизимигача яратдилар. Бу мерос ханузгача ўз таъсир кучини йўқотгани йўқ, ханузгача жахон ахлоқшунослиги кўп ҳолларда ўша тушунчалар ва тамойилларнинг ўзига янгича ёндашув асосида тараққий этиб келмоқда.

Шу ўринда яна бир, ҳозиргача етарли эътибор қилинмай келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу - Қадимги Юнон тафаккури билан Урта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасининг, хусусан, ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз Қадимги Шарқ, жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан эмас, оврўпалик юнонлар изидан бордилар, Сукрот ва Афлотунни ўргандилар, кўқларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устоз — Биринчи муаллим деб атадилар?

Гап шундаки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидда — яккахудоликда. Аллоҳягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги Юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлини фалсафий асослаб бердилар. Биринчи бўлиб бу масалани улар орасида Сукрот ўртага ташлади. У ўлимга маҳкум этилганида, унга юнонлар худоларини ҳурмат қилмаганлиги, ёшларни бошқа йўлга (аслида тавҳид йўлига) буриб юбораётгани айб қилиб қўйилади. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнги гапи ҳам шунини тасдиқлаб туради, цикута ичгач: «Мен Унинг (уларнинг эмас! — А.Ш.) ёнига кетяпман!», дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, оламий рух, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан-тўғри яккахудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий-назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдига вазифа қилиб қўймадилар, бунга уринмадилар. Бу ишни Арасту удалади. У ўзининг машҳур «Метафизика» асарида Худонинг яккалигини, жисмсиз, ҳеч нарса томопидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатга келтируйчи куч эканлигини назарий исботлаб берди. Упи «Олий шакл» (форма) деб атади. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисоблапади, у, юкорида келтирганимиздек, Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги Тафаккурдир.

Урта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирларидаги Қадимги Юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига бўлган улкан эътиборнинг, тақлиднинг асл сабаби ана шунда.

1. Платон. Ғор ҳақида масал. «Соғлом авлод,учун» журнали, 1996, 1-сон.
2. Шер А. Абадиятга дахлдор қомус. «Соғлом авлод» газетаси, 2001, 26 апрел. •
3. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
4. Аристотель. Никомахова этика//Аристотель. Сочинения в 4-х томах. М., Ммсль, 1983.
5. Гусейнов А., Ирриц Г. Систематизация античной этики // Краткая история этики. М., Мнсль, 1987. С. 93-148.
6. Дао дэ цзин // Дао М. Харьков, «Эксмо-пресс» - «Фолио», 2000. С. 9-34.
7. Иванов В. История этики Древнего мира. Л., Изд-во ЛГУ, 1980. С. 24-129.
8. Индийская философия. Т.1. СПб., «Стикс», 1994. С. 177-198, 287-290, 365-384, 451-454.
9. Хайдеггер М. Учения Платона об истине // Историко-философский ежегодник. М., Наука, 1986. С. 255-275.

III БОБ

ЎРТА АСРЛАР МУТАФАККИРЛАРИ ШИҲ АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ

1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мумтоз ахлоқшунослиги

Ўрта асрларга келиб насронийлик Оврўпа халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини черковга бўйсундирди, ҳамма соҳалар бўйича черков назорати ўрнатилди. Бу билан илм-фан ва санъат черков белгилаб берган чегаралар доирасидагина ривожланишга маҳкум этилган эди. Ислоҳ динида эса, айниқса, тасаввуфнинг вужудга келишитуфайли, муайян маънода ҳурфикрлилик мавжуд бўлиб, илм-фан ва санъат тараққиётига кенг йўл очилди. Натижада Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги илгари сурган ғояларни ривожлантириш, у ўртага ташлаган муаммоларни ҳал этиш, ўша давр ва кейинги даврлар учун долзарб бўлган муҳим назарий ҳамда бадиий-ахлоқий асарларни яратиш, асосан, мусулмон Шарқи алломаларининг зиммасига тушди. Улар ўзига хос мумтоз ахлоқшунослик анъаналарини яратдилар.

Бу давр ахлоқшунослиги ҳам тудли хил ахлоқий-фалсафий оқимлардан ташкил топган. Лекин бундай оқимлар ёки йўналишларнинг ўзига хослиги шундаки, улар Қадимги дунё ахлоқшунослиги сингари нисбатан қатъий чегараларга эга эмас эди. Чунончи, Умар Хайём ўзини машшоийунлик йўналишига мансуб деб ҳисобласа-да, аслида унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари кўпроқ таносух ул-арноҳ (руҳларнинг кўчиб ўтиши) оқимига тааллуқлидир. Пки машшоийунлик оқимининг буюк вакиллари дсб тан ОЛИНГан Форобий ва Ибн Синонинг ахлоқий қарашлапидаги баъзи жиҳатлар тасаввуфий ахлоқшуносликка тааллуқли экани кўзга ташланиб туради. Аммо, шунга қарамай, умуми фалсафий-ахлоқий оқимлар борасида гап кетганда, мусулмон Шарқида икки йўналиш алоҳида ўрин тутди. Булар — машшоийунлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқида машшоийунлик ёки, бошқача қилиб айтганда, арастуҷилик оқимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берди. Унинг асосчиси эса туркистонлик комусий аллома **Абу Наср ал-Форобий** (870—950) ҳисобланади.

Арасту изидан бориб, Форобий ҳам фалсафани иккига — назарий ва амалийга бўлади ҳамда ахлоқшуносликни амалий фалсафа таркибига киритади. Ахлоқий муаммолар унинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Уларда инсон бахти энг асосий муаммо сифатида ўртага ташланади. «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зеро, у муайян комиллик ҳисобланади», — дейди Форобий.¹ Айни пайтда аллома ўз қарашларида фазилатга ҳам жуда катта ўрин беради. Чунки, унинг фикрига кўра, кимда-ким фазилат нималигини билсагина, ҳақиқий бахтга эриша олади. Арастуға ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга — фазоили нутқия (ақл-идроққа асосланган фазилатлар) ва фазоили хулқия (хулқий фазилатлар)га ажратади қамда уларнинг ўрталик хусусиятга эга эканини таъкидлаб ўтади.

Форобий ҳаёт ва мамот муаммосига ҳам батафсил тўхталади. Унинг фикрига кўра, фазилатли киши ўлим туфайли бахтни орттирувчи хатти-ҳаракатларни кўпроқ амалга ошириш имкониятларидан маҳрум бўлади. Шунинг учун унинг ўлимдан қўрқиши бошқаларникидан бутунлай ўзгача: у ўлим туфайли улкан бир ёвузлик қурбони бўлаётганидан эмас, балки яхшиликни камроқ қилишга маҳкум эканидан чўчийди. Фазилатли одам ўлган ёки ўлдирилганда, у эришган бахтга ҳавас қилиш лозим, унга эмас, балки ундан ажралиб қолган ҳамшаҳарларининг ҳолига йиғлаш керак бўлади.

Буюк ватандошимизнинг фикр қилишича, инсонга уни гўзал аъмоллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хатти-ҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан баҳоланади. Одобрни эса мутафаккир бадавлатнинг давлатини безайдиган ва камбағалнинг камбағаллигини ўғирлайдиган ахлоқий ҳодиса сифатида таърифлайди.

¹ *Аль-Фараби*. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, Наука, 1973. С. 3.

Форобий, баъзилар ўга лаззатга берилиш, сийиш-ичиш ва аёлга ружу қўйиш туфайли жуда бўшашиб квтади, иродаси заифлашади, унда рисоладаги нафрат хисси йўқолади, дейди. Бутун кучини ўз нафсига сарфлайдиган кишида улўворлик тубанликка хизмат қила бошлайди, яъни фикрлаш қобилияти ғазаб ва эҳтирос кучлари хизматида бўлади, бу кучларнинг ҳаракати эса ейиш-ичиш ҳамда шахвоний пафсни қондиришга бағишланади. Файласуф бундай кишиларни араб ва турк зодагонлари орасида кўпроқ учрашини айтади. Бундай кишилар шахвоний истаклари куткуси билан аёллар олдида мактанишни хуш кўрадилар, уларни тақинчок, безакларга кўмиб ташлайдилар, фойдали меҳнатдан четда тутадилар, улар нима деса шуни қиладилар. Натижада аёл унинг ҳақиқий ҳокими бўлиб олади, турли тантикликларни одатга айлантиради.¹ Демак, Форобий оила бахтини эҳтиросларни йўлга сола олишда деб билади, аёл кишини безакларга кўмиб ташланган кўғирчок бўлишига қарши туради.

Ўрта асрлар ахлоқшунослигида райлик мутафаккир **Абу Бакр ар-Розий** (865—925) таълимоти ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари «Лаззат», «Фалсафий ҳаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» сингари китобларида акс этган.

Ар-Розий ахлоқшуносликни инсонда хушхулқликни тарбиялаш ва бадхулқликни йўқотиш йўллари ҳамда усуллари ҳақидаги фан деб билади; у кишини ақд билан иш кўришга, меъёрида лаззатланишга, ўз эҳтиросларини жинловлаб, лаҳзалик лаззатга умрини бахш этмасликка ўргатади. Хуллас, Ар-Розийнинг ахлоқий қарашлари, илмий тил билан айтганда, хедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. У рухий табобатнинг энг муҳим вазифаси инсоний бахт билан чамбарчас боғлиқ бўлган лаззатнинг моҳиятини билиш ва тушунтиришдан иборат деб ҳисоблайди: лаззат — изтиробдан қутулиш. Лаззатнинг бир шартини фаровонликда, иккинчи шартини эса у, ҳамма нарсага ақл билан ёндашувда кўради.

Райлик мутафаккирнинг лаззат ҳақидаги таълимотига чуқурроқ назар ташланса, унинг Эпикур қарашларига

¹ Ўша манба , 162-163-6.

асосланганини илғаб олиш мумкин. Айни пайтда Ар-Розий Эпикурнинг тақлидчиси эмас, давомчиси сифатида намоён бўлади, ундан анча илгарилаб кетади. Чунончи, Эпикур инсон учун ўзини хавотир ва хатардан, жамоат ва давлат ишларидан олиб қочишни, ташқи шарт-шароитдан мустақил бўлишни, табиат билан ҳамнафасликда яшашни изтиробдан қутулишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Ар-Розий эса инсонни ижтимоий фаолликка чақиради, уни жамиятга фойда келтириб яшашга даъват этади. Унинг наздида инсон ижтимоий мавжудот. Инсон фақат инсоний жамиятдагина ахлоқий юксакликка, бахт ва фаровонликка эришади. Жамиятдан ташқарида, яккаликда, танҳоликда инсоннинг яшаши мумкин эмас. Борди-ю, яшаган тақдирда ҳам ёввойи, ҳайвоний, тўпос бўлади, зеро, у бизнинг мавжудлигимизни қулайлаштирадиган, орасталаштирадиган инсоний ҳамкорлик ва қўллаб-қувватланиш имконидан четда қолади.

«Рухий табобат» китобининг ўн олтинчи бобида Ар-Розий эътиқодий фанатизмнинг зарари ҳақида тўхталади. Идеал даражадаги соф диний эътиқоднинг ҳаётда бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар экан, такводорликни фақат нисбий тарзда тушунишга чақиради. У сувни мисол келтириб, шундай дейди: «...биз фойдаланаётган сув одамлар томонидан ифлослантирилмаганига ёки унга ҳайвонлар, дайди ёки қутурган итлар ёки бошқа ёввойи жониворларнинг сасиган ўликлари, тезаклари ёки қушларнинг нажаслари тушмаганига кафолат йўқ. Шу боис биз уни қанчалик қайта-қайта тиндириб қуймайлик, энг сўнгги ҳолати ҳам, барибир, энг ифлос, энг ҳаром бўлиб қолаверади».¹ Ар-Розийнинг фикрига кўра, сувдан ичганда ҳам, таҳорат қилганда ҳам улар ҳақида ўйламаслик лозим. Зеро, Аллоҳ биздан ҳеч бир нарсани мураккаблаштирмасликни талаб қиладди. Фанатизмга мойил турли-туман диний оқимлар ана шундай диний эътиқодни мураккаблаштириш, ноинсонийлаштириш туфайли келиб чиқади. Ар-Розийнинг бундай фикрлари ханузгача ўз ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Машшоийунлик ахлоқшунослигининг яна бир буюк вакили Форобийнинг шогирди **Ибн Синодир** (980—1037).

¹ *Абу Бакр ар-Рази*. Духовная медицина. Душанбе, Ирфон, 1990. С. 72-73.

Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола». «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара-ёзишмаларида ўз аксини топган.

Аввало, Ибн Сино ахлоқ илмининг амалий фалсафа таркибидаги ўрнини аниқлаб олишга интилади. «Ҳақимларнинг, — деб ёзади аллома шогирди Бахманёр ал-Озарбойжоний билан мунозара-ёзишмасида, — фалсафа назарий ва амалий бўлади, деганини фалсафа амалий-ахлоқий бўлади, деб тушунмаслик керак. Чунки амалий ахлоқнинг бундай намоён бўлиш ҳолати фалсафа дегани эмас, зеро, қиёсий малака ахлоқий малакадан мутлақо ўзгадир... Фалсафа амалий ва назарий қисмларга бўлинар экан, демак, уни (амалий фалсафани) ахлоқ билан айнанлаштирилмайди. Шунинг учун (уни) ахлоқ илми деган маъқул».¹ Кўриниб турибдики, Ибн Сино ахлоқшуносликни амалий фалсафа, яъни назария эканини таъкидлайди ва ахлоқни унинг тадқиқот объекти сифатида таърифлайди.

Ибн Сино ўз асарларида бир қанча ахлоқий фазилатларга таъриф беради. Чунончи, иффат, ҳиммат, шижоат, адолат, саҳийлик, қаноат, қатъият, садоқат, ҳаё, камтарлик ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, аллома уларнинг акси бўлган — ўғрилиқ, алдамчилик, фисқу фасод, нафрат, рашк, адоват, бўҳтон, иродасизлик, тақаббурлик, нодонлик каби иллатларни ҳам тавсифлайди; ҳар икки турдаги мазкур тушунчаларнинг бир-бири билан боғлиқлигини, бир-бирига ўтиб туришини ва бундай бўлиниш ижобий ҳол эканини таъкидлайди. Устозлари анъаналарини давом эттириб, ҳар бир ахлоқий фазилат икки нуқсон оралиғида бўлади, яъни ўрталик хусусиятига эга, дейди. Демак, ахлоқшунослик илмида фақат фазилатлар эмас, балки иллатлар ҳам ўрганилиши зарур.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхлариинг раиси деган ном олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга

¹ *Ибн Сино*. Бахмаиёр ал-Озарбойжоний билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 3-4-соилар.

сазвордир. Ундаги асосий муаммо — комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг қуйи кучлари ва қисмлари унинг улўввор ва олижаноб кучлари ҳамда интилишлари билан яқинликда бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат касб этади. Бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина эмас, балки расмона инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис «Ишқ рисоласи»даги бу каби ўринларни нақшбандия тариқатининг вужудга келишида дастлабки ғоявий асос, умуман, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослиги учун илк назарий пойдеворлардан бўлди дейиш мумкин.

Ибн Сино тақдир масаласига ҳам ўзига хос тасаввуфий ёндашади. У Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонида Худога етишган шайхлардан бири сифатида тасвирланган Абу Саид ибн Абул Хайр Механий билан мунозара-ёзишмасида Аллоҳ ҳеч қачон бирор-бир кимсага ёмонлик, ёмон тақдир истамаслигини, кимнинг тақдири ёмон бўлса, бунга унинг ўзи сабабчилигини, яъни инсоннинг қилмишлари унинг тақдири эканини айтиб, шундай дейди: «Асл ал-Ҳақим (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжуд бўлган ёмонлик — оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшилиқдир, ёмонлик эмас!».¹ Буюк ватандошимиз савоб ва ақоб (жазо) масаласида ҳам моҳиятан тасаввуфий йўналишда фикр юритади.

Машшойийунлик оқимининг яна бир машҳур ва сўнги вакили, Оврўпада «Авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, қурдобалик (испаниялик) мутафаккир **Ибн Рушд** (лотинча Авверроэс, 1126—1198) ҳам ахлоқшунослик илми тараккиётига улкан ҳисса қўшган алломалардан. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Аллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма-ён келади. Чунончи, олов фойда келтириши баробарида, ўрмонга ўт кетса, ҳайвонлар ва ўт-ўланларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди.

¹ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Механий билан мунозара. А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

Ибн Рушд бутун ислом олами учуп доимо мухим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам кагга аҳамият берган. У инсонга мутлақ ихтиёр эркинлиги бсрилганини ҳам, инсон хатти-ҳаракати мутлақ олдиндап бсргилаб кўйилганини ҳам инкор қилади. Чунки, агар инсонлар тақдири мутлақ олдиндан белгилаб кўйилган бўлса, у холда уларгошг жонсиз нарсалардан фарқи қолмасди, улар деҳқончилик, ҳарбу зарб, тиббиёт сингари бахтни қўлга киритиб, ёиузликни узлуксиз йўқотиб боришни таъминлайдиган хунар ва санъат турлари билан шуғуллана олмас эдилар. Асл бахтга эса фақат одамдаги хайвоний куч хатти-ҳаракатларини рухнинг ақлий қисми назорат қилиб турганидагина, инсон ўзи интилиши лозим бўлган нарсаларга амалий ақл қай вақтда ва қай тарзда интилишни лозим кўрса, ўшандай ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин.

Қурдобалик мутафаккир идеал давлатда фуқароларга фазилатларни сингдириш ва тараққий эттириш учун икки хил усулни қўллашни таклиф қилади. Биринчиси — ишонтириш усули. У ҳам, ўз навбатида, икки хил ёндашувни такозо этади: кенг оммани тарбиялаш учун шеърий ва хитобий нутқдан, яъни бадий асарлар ҳамда нотиклик санъатидан, «сара» кишиларда фазилатларни ривожлантириш учун эса исботий нутқдан, яъни илмий-фалсафий нутқдан фойдаланиш лозим. Иккинчиси — мажбурий усул. У, асосан, ташки душманлар билан курашни ўз ичига оладиган ҳодиса. Мутафаккир бу усулни жиҳод билан тенглаштиради. Лекин Ибн Рушднинг тушунчасидаги «жиҳод — кофирларга қарши олиб бориладиган доимий диний уруш эмас. У Арастунинг «Никомахнинг ахлоқ китоби» асарига ёзган шарҳида доимо тинчлик зарурлигини, урушга эса баъзан-баъзангина йўл қўйиш кераклигини айтади, жиҳодни фақат шариат талаблари нуқтаи назаридан тушуниш мусулмонлар бошига қўп офатлар келтирганини таъкидлайди. Демак, Ибн Рушднинг фикрига кўра, жиҳодни тариқат талкинлари асосида тушунмоқ лозим. Бу — қурдобалик мутафаккирнинг ҳам тасаввуфдан йироқ эмаслигини кўрсатади.

2. Тасаввуфий ахлоқий таълимотлар

Тасаввуф ахлоқшунослиги ҳақида гап кетар экан, энг аввало, тасаввуфнинг моҳиятини англаб олмоқ лозим. Бу

борада дастлабки сўфийлардан бўлмиш **Робия ал-Адавийанинг** (713—801) Худога муносабати диққатга сазовордир. Бу муносабатини у «муҳаббат» деб атайди ва Яратганга шундай илтижо қилади: «Ё, Аллоҳ, юлдузлар чарақлаб турибди, одамларнинг эса кўзлари юмилган... ҳар бир ошиқ ўз махбубаси билан висол лаззатини тотмоқда, мен эса ёлғиз Сен биланман. Ё, Эгам, агар Сенга мен дўзахингдан кўрққаным учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзахингдан ёндир, агар жаннатинг илинжида ибодат қилаётган бўлсам, мени унга йўлатма. Агар фақат ўзингни деб ибодат қилаётган бўлсам, мендан мангу гўзал жамолингни яширин тутма!»¹ Кўриниб турибдики, Робия ал-Адавийа Худога нимадандир кўрқиб, ёки ниманингдир илинжида муножот қилаётгани йўқ, балки махбуб сифатида, яъни муҳаббат изҳори билан мурожаат этмоқда. Унинг наздида ҳақиқий ишқ манфаатсиз воқе бўлиши керак; Аллоҳга муҳаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат мақсад эмас, мақсад — Аллоҳ ва унинг муҳаббати. Олмониялик улкан мутасаввиф олима, замондошимиз Аннемарие Шиммел хоним шу муносабат билан ўз китобида кизик бир қадимий ривоятни келтиради:

«Ривоят қилишларича, бир куни художўй сўфий Робийа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машъала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

— Бунчалар шошилиб қайларга йўл тутдинг, эй Робийа? Робийа қўлидаги челаққа ишора қилибди:

— Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқаларини тутиб, «астағфируллоҳ» деганча сўрашибди:

— У холда қўлингдаги машъала нечун?

— Бу машъала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг юзларидан қони қочиб қичқаришибди:

— Аллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофир қавмлардан бўлиб қолсан.

— Йўқ, азизларим, мени нотўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Аллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман холос, токи бандалар

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 18.

Аллоҳ таолога дўзах ўтларида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки Унинг Аллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин»}

Демак, шариат исломнинг моҳиятини англададиган дастлабки, ташқи-ҳуқуқий босқич бўлса, тариқат унинг ички-ахлоқий, юксак босқичдага кўриниши ҳисобланади. Зеро, Тангри инсонни фаришталардан улуғ қўйиб, ердаги халифам деб атади, яъни айрича бир муҳаббат билан яратди. Демак, инсон ҳам унга муҳаббат қўймоғи лозим. Инсонга юбориладиган азоб-уқубатлар ана шу муҳаббат даражасининг Худо" томонидан синаб кўрилишидир. Тасаввуфнинг моҳияти икки томонлама муҳаббатни талкин этмоқ. Шунинг учун тасаввуф ахлоқшунослигида муҳаббат ҳис-ғуйғулик мақомидан тушунча даражасига кўтарилади. Қисқа қилиб айтганда, тасаввуф исломий ахлоқ фалсафаси сифатида иш кўради.

Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом **Имом** Ғаззолийнинг(1058—1111) ўрни бекиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Ихёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида ўз аксини топган. Унда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яккалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳодда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди, у билишдан йирок. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғомонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳлиқотларни (халок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаб-

¹ Шиммель А. Жонон менинг жонимда. Й.Парда таржимаси. Т. Шарк, 1999. 44-45-б.

бати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигана ўз Яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», — дейди Имом Ғаззолий.¹

Мутасаввиф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ходиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда туради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёкиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «қасб» тушунчаси билан боғлиқ. Қасб — қасб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англаувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдирини, муқаррар ходиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У — эркин. Агар у яхшиликни танласа — савоб, ёмонликни танласа — гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовига шуқур билан жавоб берса, у суюқ, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта асрлар мусулмон фалсафасида тақдир (қадар) муаммоси кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Ибн Сино мутасаввиф аллома Абу Саид ибн Абул Хайр Меҳаний билан олиб борган ёзиш-

¹ Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере. М., Наука, 1980. С. 239.

ма-мунозарасида шундай мулоҳаза билдиради: «Қадар, — деб ёзади Ибн Сино, — инсон акли камраб ололмайдиган, нафақат мажозий ва мавхум, балки бутунлай билиш, таги-га етиш мумкин бўлмаган масаладир». Шундан сўнг у тақдир ҳақидаги Муҳаммад алайҳиссаломга писбат бериладиган: «Қадар Аллоҳнинг сиридир» ва Ҳазрат Алига нисбат бериладиган: «Бу тубсиз денгиздирки, унга тушиб бўлмайди», «Бу тик қоядирки, унда ушлайдиган ҳеч нарса йўқ», деган Ҳадис сўзларини келтиради.¹

Гап шундаки, ўша даврларда аҳли тасаввуф орасида «Қадар сирини билишга уриниш илҳаддир (шаккокликдир)» деган ибора урф бўлган эди. Зеро, сўфийлар таваккулга қатъий риоя қилмоқлари лозим, яъни ҳамма нарсада ёлғиз Худога суянмоқлари, у берган тақдирга шукрона билан бўйсунмоқлари керак. Лекин, айна пайтда, юқорида айтганимиздек, сўфий ҳам бир ийсон сифатида ихтиёр эркинлигига эга, ундан танлаш ҳуқуқи тортиб олинмаган. Танлов эса, шунчаки, ўз-ўзича эмас, балки муайян хатти-ҳаракат орқали рўй беради. Демак, тақдир қай даражададир инсоннинг хатти-ҳаракати билан ҳам боғлиқ, мутлак қотиб қолган ҳодиса эмас. Буни Имом Ғаззолий ҳам тан олади. У ўзининг «Аё ўғлон!» («Айюҳал валад») асариди: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак мукофотга эришиб бўлмайди, — дейди ва қуйидаги ҳикоятни келтиради: Бани Исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қилади. Тангри уни малакларига кўрсатишни истади ва малаклардан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга етиша олмайсан», дейди. Ўшанда (камолотга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб чиқиб Худога дейди: «Унинг нима деганини Ўзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган карамимизни тўхтатмаймиз! Эй, малаклар, шохид бўлингки, уни афу этаман», — дейди.²

¹ *Ибн Сино*. Абу Саид Абул Хайр Механий билан мунозара. А. Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 5-6-сонлар.

² *Ғаззолий Абу Ҳомид*. Аё ўғлон! А. Зоҳидий таржимаси, А. Шер таҳрири остида. «Мактабгача тарбия» журнали, 1993, 9-10-сонлар.

Ҳикоятнинг муҳимлиги шундаки, гап унда Аллоҳга суюқ бўлиш тақдирда ёзилмаган банданинг суюкли обидга айланиши ҳақида кетяпти; ундан кўриниб турибдики, солиҳ банданимагаки эришган бўлса, ҳаммаси, аввало Аллоҳнинг карами кенглиги, қолаверса, унинг ўз хатти-ҳаракати туфайли рўй берди.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса — билим ва ҳаракат камровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса — билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб — хохламайди, хохламас экан — ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз **Шайх Азизиддин Насафийдир (XIII асрнинг биринчи ярми — XIV аср бошлари)**. Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-хақойик» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсонни комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади. ..

Азизиддин Насафий тасаввуф ҳақида фикр юритар экан, унинг қадимий фалсафий меросга қарашлари Ғаззолийдан кескин фарқ қилади. Тўғри, иккала мутафаккир ҳам Қадимги Юнон ва Шарқ машшойийунлик фалсафасини чуқур ўрганган ҳамда ўзини файласуф эмас, мутасаввиф деб ҳисоблайди. Лекин Ғаззолий мантиқан бир-бирининг давоми бўлмиш «Таҳофат ал-фалосифа» («Файласуфларнинг зиддиятлари»), «Макосид ал-фалосифа» («Файласуфларнинг мақсадлари») асарларида Арасту ҳамда унинг шарқлик издошлари Форобий ва Ибн Сино қарашларини исломий

нуктаи назардан инкор киларли даражада танқид остига олса, Азизиддин Насафий «Зубдат ул-хақойик»да уларга ҳолислик билан баҳо беради. У инсон таракқиёти ва руҳи тўғрисида шариат аҳлининг ҳам, хикмат (фалсафа) аҳлининг ҳам фикрларини қайд этиб, уларни учинчи, юксак даражага — тасаввуф аҳли тафаккурига олиб келувчи поғоналар тарзида талқин этади.

Насафлик бобокалонимиз ҳам Арасту изидан бориб: «Инсон ҳайвон турларидан биридир, — дейди ва сўнг шундай давом этади. — Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, тақрорлаш, такво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади...»¹ Ривожланган (инсоний) руҳнинг ривожланмаган (ҳайвоний) руҳдан фарқи шундаки, биринчиси хусусийликни ҳам, умумийликни ҳам англай олади, яъни, «яҳлит билувчи, яҳлит кўрувчи, яҳлит сўзловчи», иккинчиси эса хусусийликни, жузвийликнигина англашга қодир. Унинг фикрига кўра, инсонда руҳхам битта, жисм ҳам битта, фақат руҳнинг даражалари ҳар хил; жисм руҳга, руҳ жисмга мувофиқ, бир-биридан ажралмайди; жисм билан руҳ бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот босқичларидан кўтарилиб бораверади.

Мутасаввиф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комиллов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.²

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг аввало, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

¹ *Насафий Азизиддин*. Зубдат ул-хақойик. Н.Комилов таржимаси. Т., Камалак, 1995, 42-б.

² *Комилов Н.* Тасаввуф. 1-китоб. Т., Ёзувчи, 1996, 147-152-б.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли ҳулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришгандагина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф-файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг — ишда ўлгин, Худони истасанг — ўзингда ўлгин, Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолма-санг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди — Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир»¹ Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охиридаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?»²

Демак, комилликка инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ дўнийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни талаб этади. Азизиддин Насафий буни шундай ифодалайди: «Эй дарвеш, ифротий (ҳаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма-кет ҳажга борма, буюрилган фарзни адо этиш билан чеклан», — деб ёзади.³ Хўш, қолган умрни нимага бағиш-лаш керак, деган савол туғилади. Файласуф-шайх бунга шундай деб жавоб беради: «...шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва хикматга тўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин... қалбинг ҳақгўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улўф номга муносиб бўлсанг дўзах азобларидан қутулсан... Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин»⁴

Шундай қилиб, Шайх Азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик — инсон деган улўф номга муносиблик, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мав-

¹ «Зубдат ул-хақойик», 52-53-б.

Ўша манба, 53-54-б.

Ўша манба, 54-б.

Ўша манба, 54-55-б.

жудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одамларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг кутби, у — оламнинг баҳри муҳити — денгизи.¹

Комил инсонга Яратган томонидан кўрсатилган бунчалик хурмат-эътиборнинг, олий эҳтиромнинг боиси, унинг ҳам илоҳий, ҳам дунёвий такомилга эришгани учундир, чунки у «ҳеч кимга хизматини дариг тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шошилади... зеро қалб камолотига эришиб, жаннатий одам нимаики қилмасин, унинг дунё ва охирати кенгайди»². Демак, комил инсонлар Аллоҳнинг суюқ бандалари, чунки улар Яратганнинг асл мақсадини рўёбга чиқариш учун бунёд бўлганлар: бу юксак ахлоқ эгаларининг ҳар икки дунё учун буюк хизматлари жаннатни кенгайтириш ва дўзахни торайтиришдан иборат. Шу боис улар коинотнинг сарвари, барча борлиқ улар учун яратилган.

Хуллас, тасаввуф ахлоқшунослигининг ўзига хос табиатидан келиб чиқиб, шундай дейиш мумкин: бу таълимот Худога — мутлақ фазилатлар Эгасига, мутлақ комил Зотга етишиш йўлида инсоннинг нисбий комилликка эриша бориши ғоясини илгари суради. Бу ғоя инсоннинг Яратган олдидаги қўрқувини муҳаббатга айлантириш учун хизмат қилади. Қисқасй, тасаввуф ахлоқшунослиги инсондан Худонинг кўр-кўрона кули бўлиб эмас, балки Уни таниган, билган мавжудот, Унинг ердаги халифаси ва ошиғи сифатида ҳаракат қилишни талаб этади.

3. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Ўрта асрларнинг то мўғуллар босқинига қадар бўлган даврларида биз юқорида кўриб ўтган қомусий алломалардан ташқари Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Қобус ибн Вушмагир, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саъдий сингари ўнлаб мутафаккирлар ахлоқ илмининг на-

¹ «Тасаввуф», 148-149 б.

² «Зубдат ул-хақойиқ», 55-6.

зарий ёки амалий соҳаларида фаолият кўрсатдилар. Лекин мўғуллар босқини мусулмон Шарқида маданий ҳаётни издан чиқариб юборди. Фақат соҳибқирон Амир Темур давридагина илм-фан ва санъат тараққиёти яна ўз йўлига тушди.

Соҳибқироннинг «Куч - адолатда!» деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди. Шу сабабли ҳатто Темурни ўзининг шахсий душмани деб билган тарихчи Ибн Арабшоҳ, агар ноҳақлик юз берса-ю, ноҳақлик қилган киши Темурга ота ёки фарзанд мақомида бўлса ҳам, у киши жуда қаттиқ жазога маҳкум этиларди, деб ёзиб қолдирган.¹ Буюк бобокалонимизнинг саъй-ҳаракатлари беҳуда кетмади. Натижада Темурийлар даври илм-фан ва маданият тараққиётининг олтин даври сифатида ханузгача жаҳонни ҳайратга солиб келмоқда. Бу даврда юзлаб қомусий олимлар, буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чиқди. Улар орасида ул-уғ ўзбек шоири **Алишер** Навоий (1441—1501) алоҳида аҳамиятга молик. Нафақат унинг асарларидаги юксак бадиият, балки фалсафий-ахлоқий қарашлар ҳам ханузгача ўз оҳорини йўқотган эмас.

Маълумки, Навоий шеърлари ва дostonларида илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ҳамда ижобий қаҳрамонлар қиёфаларида тажассум топган адолат, садоқат, бурч, муҳаббат, раҳм-шафқат, мардлик, камтарлик сингари фазилатлар ҳақида кўп ёзилган. Айни пайтда, Навоий сўфийликнинг нақшбандия сулукига мансуб йирик шахс — мутаасаввиф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амалияси тараққиётига улкан ҳисса қушган мутафаккирдир. У «Қаноат нақшининг ифшоси ва нақшбандия тариқатининг адоси» деган шеърда ўзи мансуб бўлган тариқатнинг тўрт тамойилини шундай тушунтиради:

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлиб сойир ўл,
Сафардэж агар бўлса меҳнат санга.
Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми агар бўлса рағбат санга.*

Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб. У.Увато] таржимаси. Т., Мехнат, 1992, 247-6.

*Дамингдин йироқ тутмағил хушни,
Ки юзланмағай ҳар дам офат санга.
Бу тўрт иш била рубъи маскуи аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга.
Бу оҳанг ила бўлғуси нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.'*

Шу ўринда нақшбандия тарикатининг асосий коидаларига тўхталиб ўтмоқ жоиз. Юқоридаги китъада Алишер Навоий нақшбандия тарикатининг умумфалсафий аҳамиятга эга бўлган дастлабки тамойилларини ўзига хос шарҳлаган, уларни мазкур тарикат бошловчиси Юсуф Ҳамадоний соҳилларнинг асосий коидалари тарзида муомалага киритган:

1. Хуш дар дам (ҳар нафасда эс-хуш жойида бўлиши, хушёрлик билан яшаш, ғофилликдан чекиниш).

2. Назар дар кадам (ўзгалар қадамини муҳокама қилишдан кўра ўз қадамининг пок, ҳаром-харишдан йироқ бўлишини қузатиб бориш, кадам-бақадам маънавий юксакликка эришиш).

3. Сафар дар Ватан (Ватанни кезмоқ, кезиб риёзат чекмоқ, уни севмоқ, Ватанда яшаш ҳам бир сафар эканини англамоқ).

4. Хилват дар анжуман (одамлар йиғилган жойларда, халқ орасида ички танҳоликка эришмоқ, гуноҳкорлар анжуманидан фориг ва Тангри билан бирга бўлмоқ, ўзлигини топмоқ).

Бундан ташқари нақшбандияда Абдулҳолиқ Ғиждувоний киритган — ёд кард (ёд этмоқ), бозгашт (ортга қайтмоқ), нигоҳдошт (нигоҳ олмоқ), ёддошт (ёдда сакламоқ) ва Баҳоуддин Нақшбанд қўшган — вуқуфи замоний (замондан вокифлик), вуқуфи абадий (абадан вокифлик), вужуди қалбий (қалбдан вокифлик) тамойиллари мавжуд. Уларнинг дастлабки тўрттаси кўпроқ соф зикрга тааллуқли бўлса, кейинги учтаси, Ҳамадоний коидалари каби, кўпроқ фалсафий хусусиятга эга. Умуман олиб қаралганда, мазкур ўн бир тамойилнинг ҳаммасида ҳам у ёки бу даражада ахлоқий талаблар устувордир.

Хуллас, нақшбандия тарикатининг икки томони бор. Биринчиси ахлоқий жиҳати: у заминдан, халқдан, меҳнатдан узилиб қолмасликка, маърифатлиликка эришиш-

¹ *Навоий* А. Муқаммал асарлар тўплами. Т. 3. Т., 1988, 544-545-6.

га, жаҳолатга, зулмга қарши курашишга, бирор-бир касбнинг бошини тутишга, ўзгаларга ахлоқий намуна бўлиб яшашга чақиради. Иккинчиси илоҳий жиҳати: у ахлоқий қисмига ҳамоҳанг — покликка, Ватанни билишга, ватанпарварликка даъват этади.

Бу тарикатнинг яна «Хилватда — пухрат, шуҳратда офат» деган ақидаси ҳам диққатга сазовор. Хилватда фақат ўзини ўйлаб, эртадан кечгача ибодат қилишда ҳам ғараз бор: бу, биринчидан, кишининг жаннатдан энг аввало ўзи ўрин олиши учун тиришиб-тирмашиши бўлса, иккинчидан, Худога худбинлик орқали яхши кўриниш ва, учинчидан, одамлар кўзига ўзини зўр қилиб кўрсатиш, яъни шуҳрат орттириш.

Шунингдек, бу тарикат зиёлиларга жуда катта масъулият юклайди. Унинг «Агар мамлакат хароб бўлса, шохдан хафа бўлма, ҳақиқат аҳли наздида бу дарвешларнинг — зиёлиларнинг, илм аҳлининг гуноҳидир», «Ҳеч кимдан хафа бўлма ва ҳеч кимни хафа қилма», «Ўлик шердан тирик мушук афзал» сингари ҳикматлари ҳам ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди.¹

Маълумки, дилинг Худо билан, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиор нақшбандия тарикатининг асосий тамойилидир. Навоий бутун умр, аввало, шахсан ўзи ана шу тамойилга амал қилди, қолаверса, деярли ҳамма асаридан инсонни заминдан оёғи узилмаган қаҳрамон тарзида талқин этди. Шунинг учун ҳам аллома Бертельс Навоийни, нафақат буюк шоир ҳамда мутафаккир, балки буюк ва покиза зот, номи бош ҳарфлар билан ёзилишга лойиқ Инсон эди, деб таърифлайди.

Навоий ўз асарларида инсон кадр-қимматини биринчи ўринга қўяди, номус, орият ва инсоний ғурур тушунчаларининг ўзига хос талқинини беради. «Таваккул сифати ва бетаваккуллар мазаммати» шеърида мутафаккир шоир, Яратганга таваккул қилиш ўрнига ўзини тама юзасидан шохлар олдида қулдек тутган ялтоқи киши, агар афсонавий Қорун бойлигини мўлжалласа-да, унинг насибаси бор-йўғи бир товоқ ош бўлади, дейди. Зеро, ундай одам нафси хуружида, катта даъво-мақсадларни дарҳол унутиб, олдига ташлаб қўйилган суяк билан овора бўлиб қолаверади; ки-

¹ *Ҳаранг*: Дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам. Академик И.Султон билан А.Шер суҳбати. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996, 1-сон.

чик бир товоқдаги ош учун қуллик қиладиган бундай инсон юзига улкан қозоннинг қорақуяси муносибдир:

*Таваккулни улким қўюб хопгириға,
Тушар шоҳ оллинда. қуллуқ ҳавоси.
Насиби онинг бир аёқ ош эрур, бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керакгур қазоннинг қароси.¹*

Навоий асарлари орасида тасаввуф ахлокига доир яна бир машхур қитъа борки, унинг ички — ботиний мазмуни алоҳида диққатга сазовор:

*Камол эгп касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.²*

Бу шеърда, юзаки қараганда, гап дунёдан бирор касбнинг бршини тутмай ўтиб кетиш яхши эмаслиги ҳақида кетаётгандек кўринади. Аслида эса у, юқорида айтиб ўтганимиз — тасаввуф ахлоқшунослигининг «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Навоий ҳазратлари бу дунёга келиб, Аллоҳ инсон учун яратган барча фазилатлар ва эзгуликларни ўзига касб қилиб олмаган, юқтирмаган киши тириклик оламидан боши қуйи солинганича чиқиб кетади, чунки дунёдан нотамом, яъни комилликка эришмай ўтиш худди ҳаммомга кириб, ювинмай чиқиб кетиш билан баробар, дейди. Демак, улуғ мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳар бир инсон бу дунёда Худо унга атаб неъмат сифатида яратган фазилатлар эгаси бўлмоғи, комилликка интилмоғи зарур, ана ўшандагина у ўз инсонлик бурчини бажарган, инсон деган номни оқлаган саналади.

Буюк мутафаккирнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари, айникса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Уч қисмдан иборат бу асарда нафақат

¹ Ўша манба, 544-545-б.
² Ўша манба, 545-б.

тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлоқининг, балки бутун муслмон Шарқи ахлоқилмининг назарий муаммолари кўтарилади. Шунингдек, у панднома сифатида ҳам диққатга сазовор. Унда раият аҳли барча табақаларининг одоби, ҳулки ва ахлоқий тамойиллари ҳақида фикр юритар экан, Навоий Суқрот изидан бориб, қонунни адолат билан айналаштиради: «Зиндон аҳли — дўзах аҳли», — дейди мутафаккир.¹ Айни пайтда, ҳалол меҳнат билан кун кечирувчи деҳқонга улкан саховат эгаси, курт-қумурсқадан тортиб, гадою мусофирга емак бергувчи, новвою аллофни иш билан таъминловчи, дарвешлар качқулию мамлакат хазинасини тўлдирувчи, барчага ризқ улашувчи олижаноб жаннатий инсон, ахлоқий намуна сифатида қарайди: «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар», — дейди шоир ва унинг қўш ҳайдаётган пайтини Одам Атонинг ҳолатига ўхшатади.²

Деҳқонга берилган бунчалик юксак баҳога, деҳқончиликнинг бошқа касблардан юқори қўйилишига сабаб шуки, бошқа соҳадаги одамлардан, дейлик, хунармандлардан — ажойиб ашёлар, меъмор-қурувчилардан буюк бинолар неча ўн, юз, хатто минг йилларга ёдгор бўлиб қолади ва бу ёдгорликлар билан бирга уларнинг номлари узоқ вақт яшайди. Деҳқоннинг меҳнати эса шу жиҳатдан маълум маънода фийсабулло чекилган захмат: унинг меҳнат маҳсули ер устида қолмайди, ердан пайдо бўлиб ерга сингиб кетади. Аммо унинг маҳсули билан инсон тирик ва дастурхон очик.

«Маҳбуб ул-қулуб» да комил инсон масаласи ҳам ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий нақшбандия сулуқининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади. Чунки ҳар бир инсон фақат ўз замонасидашна мавжуд ва шу мавжудлик доирасидагина бирор иш қилишга кодир; оҳ, ўтмиш зўр эди, олтин даврлар эди, ёки келажакда ҳамма нарса ажойиб бўлади, деб гапираверган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инсон ўз замонаси имкониятларидан фойдаланиб, ҳам ўзини, ҳам замонасини гўзал қилишга интилмоғи

¹ Навоий А. Муқаммал асарлар тўплами. Т. 14. Т., 1998, 36-37-б.
² Ўша манба, 37-б.

лозим. Шу боис «Маҳбуб ул-қулуб»ни якунлар экан, унинг сўнги саҳифаларида буюк мутафаккир шундай дейди:

«Ўтган рўзгор адамдир. Келмагондин сўз айтқон аҳли надамдир ва ҳол муғтанамдир. Бир турк бу маънида дебдур-ким: «Дам бу дамдир».

Байт:

*Мозию мустакбал аҳволин тақаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдир, дам бу дамдир, дам бу дам».¹*

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Навоий асарларидаги ахлоққа доир фикрлар ҳоҳ амалий ахлоққа, ҳоҳ ахлоқ назариясига тааллуқли бўлсин, улар улкан бир давр ахлоқий қарашларининг квинтэссенцияси сифатида доимо тадқиқ ва татбиққа лойиқдир.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши **Хусайн Воиз Кошифийнинг** (1440—1505) сиймоси алоҳида диққатга сазовор. Хондамирнинг таърифига кўра, у «маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманд бўлган киши». Кошифийнинг ахлоқшуносликка доир энг машҳур асари «Ахлоқи Муҳсиний»дир. Хусайн Бойқаронинг ўғли, Марв ҳокими шахзода Муҳсин Мирзога бағишланган бу китобда Кошифий ахлоқшуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарҳ беради, уларни жонли, ҳаётий мисоллар, шунингдек, қадимги ҳикоятлар асосида талқин этади. У яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритар экан, яхшиликни асосан эзгулик маъносида тушунади. Эзгуликнинг ибтидо-сини Кошифий хушхулқиликда кўради. Инсоний фази-латларни у тарбия, билим, тажриба орқали таркиб топади деб ҳисоблайди. Ҳалоллик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик сингари ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб қаралади.

Кошифий адолат тушунчасига, айниқса, батафсил тўхта-лади ва уни ўзига хос шарҳлайди. Мутафаккир адолатни ин-соннинг энг яхнш фазилати, адолатсизликни эса ёмон одам-лардаги энг ёмон иллат тарзида тақдим қилади. Шунингдек,

¹ Ўша манба, 126-б.

Кошифий адолатнинг ижтимоийлик хусусиятини ҳам назардан кочирмайди: адолат натижасида мулк боқий, мамлакат бой-бадавлат, кентлару шаҳарлар обод бўлади. Зулм эса мамлакатни таназзулга олиб келади. Кошифийнинг фикрига кўра, жамият табақалари бир-бири билан мустақкам ижтимоий боғ-ликликка эга: агар жамиятда адолат ҳукм сурмаса, заифлар йўқолади, заифларсиз эса зўравонларнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Яъни адолатсиз тузумда жамият инқирозга учрайди. Адолат — инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб борувчи йўл.

Буюк ахлоқшуноснинг бурч ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга молик. У бурчни Тангри олдидаги ўз қарзини ба-жариш, илоҳий масъулият деб тушунади. Лекин бу масъули-ят, айти пайтда, муҳтожларга хайр-эҳсонни, Яратган ва бан-да олдидаги покизаликни ҳам ўз ичига олади. Бурчни англаб етиш эса, фақат билим (билиш) орқали рўй беради. Шу-нингдек, Кошифий анъанавий шарқона фазилатларга ба-фуржа тўхталади. Сабр, ҳаё, афв, саҳийлик, ростгўйлик, фа-росат, тавозе сингари фазилатларнинг моҳиятини очиб бе-ради, уларни насрий ва шеърий мисоллар билан исботлай-ди. Айти пайтда, уларнинг зидди бўлмиш иллатлар ҳам му-тафаккирнинг диққат марказидан четда қолмайди.

Бундан ташқари, Хусайн Воиз Кошифий ахлоқий ма-даният муаммоларини ҳам тадқиқ этади. Унинг «Фугувват-номаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида му-омала одоби, кийиниш одоби ҳамда меҳмондўстлик ва та-новул этикети борасида ўзига хос фикрлар ўртага ташлан-ган. Чунончи, у, суҳбат одоби борасида гап кетганда, шайх-лар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мар-табага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қили-ниши зарур бўлган бир қанча суҳбат одоби мавжуд экани-ни айтиб, ҳар икки тоифа суҳбатдошлар учун алоҳида-ало-ҳида саккизтадан қоида тавсия этади. Бу ўринда мутафак-кир сўзга лингвистик эмас, ахлоқшунослик нуқтаи наза-ридан ёндашиб, унга инсоннинг ахлоқийлик даражаси на-моён бўладиган восита сифатида қарайди: ахлоқшунослик-да сўзни инсондан, инсонни сўздан ажратиб таҳлил этиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. «Агар сўз сеникми ёки сен сўзникми, деб сўзласалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир,

дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди», — деб ёзади мутафаккир.¹

Китобда аллома ахлоқшунос касбий одоб муаммоларига ҳам тўхталиб ўтади. Бешинчи бобнинг ўн тўртинчи, ўн бешинчи ва ўн олтинчи фасллари турли касб эгалари одобиغا бағишланган. Масалан, ўн тўртинчи фасл «Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида» деб номланади ва умуман касб эгаси, айна пайтда, савдо-тижорат аҳли одоби қонун-қоидаларини ўзи ичига олади. Кошифий ёзади:

«Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қисқача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор».

Агар барча касблар учун зарурий одоблар ҳулосаси нечта, деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, киморбозлар, қаззоб дўқондорлар) билан муомала қилмасин...».²

Кошифий сотувчи одоби, харидор одоби, ходимлар (хизматкорлар) одоби, маддоҳлар одоби сингари масалаларда ҳам худди шундай асосли фикрлар билдиради. Гарчанд, «Футувватномаи Султоний» жавонмардлик (жўмардлик) тариқати дарвешларига атаб ёзилган бўлса-да, унда илгари сурилган ахлоқий тамойиллар ва гоёлар умумминтақавий, умуминсоний қамровга эга. Зеро, буюқ форсигўй ўзбек шоири Паҳлавон Маҳмуд асос солган бу тариқат дарвешлик хирқасини кийган, лекин зарур бўлса, барча қуроллар турини ишга солиб, Ватан ҳимоясига отланишни биринчи галдаги вазифаси деб билган эрқпарвар жангчилар сулуқидир. Шу боис мазкур китобда динийлик дунёвийликдан ажратилмайди, улар бир-бирини тўлдириши билан инсон ҳаётини ахлоқийлаштирадиган, гўзаллаштирадиган ходисалар сифатида талқин этилади. Жавонмардликнинг ҳарбийлаштирилган нарсонийлар рицарлик орденларидан фарқи ҳам шунда.

¹ Кошифий Хусайн Воиз. Футувватномаи Султоний. Н.Комилов таржимаси. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 58-6.

² Ўша манба, 69-70-6.

Кошифий илгари сурган ахлоқий гоёлар ҳозирги кунда кўп жиҳатдан ўз таъсир кучини йўқотган эмас. Айниқса, унинг тижоратчи, сотувчи ва харидор одобиغا доир қоидаларини замонавий бозорларимиз, тижорат марказларимиз ва дўқонларимиз деворларига ёзиб қўйиш айна муддао бўлур эди.

Темурийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили **Жалолиддин Давонийдир** (1427—1502). Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари «Ахлоқи Жалолий» рисоласида, фалсафашунос Ҳайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи, мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотларининг ютуқ ва камчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, шижоат, донишмандлик, ифбат сингари фазилатлар таҳлили ва талқинига, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала одоби масалаларига бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қисқа қилиб айтганимиз бўлса, «Ахлоқи Жалолий»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий фаолияти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ходисалар тарзида олиб қаралади.¹

4. Машҳур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи машҳур пандномалар — халқ ичида кенг тарқалган бадиий-дидактик асарлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Улар учун умумий бўлган хусусият, бу - ахлоқий меъёрларни, тамойилларни, ахлоқий маданият омилларини кўпчиликка тушунарли, ранг-баранг шаклларда, кизикарли ҳикоятлар орқали китобхонга етказиш. Шу жиҳатдан пандномалар асрлар мобайнида ахлоқий тарбиянинг ўзига хос шарқона воситаси сифатида хизмат қилиб келди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқца.

¹ Қаранг: Буюқ сиймолар, алломалар. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 84-87-6.

Уларнинг энг машхурларидан бири тахминан III—IV асрларда яратилган қадимги хинд адабий-дидактик ёдгорлиги «Панчатантра»дир. У бизда «Калила ва Димна» номи билан машхур, ўзбек тилига бир неча бор таржима қилинган. Асарни ўқиганда кўз олдимизда икки дунё намоён бўлади: бири — инсоф, адолат, диёнат, ҳалолликка суянган, ахлоқий фазилатларнинг тажассуми бўлмиш инсонлар дунёси, эзгулик олами, иккинчиси — ёлғонни, қаллобликни, мунофиқликни, худбинликни касб қилиб олган, иллатлар тажассуми бўлган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси. Ана шу эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш асарнинг ўқ томирини ташкил этади. Унда ахлоқийлик асл бахт, ахлоқсизлик инсон учун ҳалокат гирдобини экани ажойиб ҳикоятларда, масалларда ўз аксини топади. «Калила ва Димна»нинг шакли, композицион қурилиши, услубий жиҳатлари кейинчалик жуда кўп пандномалар учун бадиий қолип ролини ўтади.

Мусулмон Шарқи минтақаси ахлоқий тафаккурида XI аср алоҳида диққатга сазовор. Унда икки буюк панднома яратилди. Бири туркий тилда — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Яхшилик келтирувчи билимлар»), иккинчиси форсийда — Кайковуснинг «Қобуснома» асари.

«Қутадғу билиг» 13000 мисрани ўз ичига олган ахлоққа, сиёсатшуносликка доир монументал асар. Уни туркий халқларнинг ахлоқий қомуси деб аташ мумкин. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар батафсил қаламга олинади. Уларнинг моҳияти образли, бадиий юксак мисраларда, шеърий ҳикматларда, мақолларда очиб бериллади.

Юсуф Хос Ҳожиб таърифидаги эзгу одам шундайки, унинг барча қилмиши ва йўриқлари халққа фойда ва манфаат беради. Барчага бирдек яхшилик қилади, лекин эвазига улардан мукофот миннатини қилмайди. Эзгу одам ўз манфаатини кўзламайди, бошқалар манфаатини ўйлайди, бошқаларга келтирган фойдасидан ўзига манфаат тиламайди. Тўғрилиқ эса одам учун жуда керакли сифат, у одамийлик демакдир. Инсоннинг кадр-қимматини ҳам мутафаккир инсонийликда, одамгарчиликда деб билади: одам кадрли эмас, одамгарчилик кадрли, одам ноёб эмас, одамгарчилик ноёб, деган фикрни илгари суради.

«Қутадғу билиг»да фақат ахлоқий тамойиллар ёки тушунчалар эмас, балки муомала одоби ва этикет муаммолари ҳам ўртага ташланади, тил билан дил бирлиги ахлоқийликнинг асоси сифатида талқин этилади. Ахлоқийликнинг яна бир асосини буюк бобокалонимиз билимда кўради; ақд-заковатни у инсон кадр-қимматини юксалтирувчи неъмат деб билади.

Кайковуснинг «Қобуснома» асарида ҳам ана шу жиҳатларга эътибор қилинади. Айни пайтда, «Қобуснома» инсон ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонларини камраб олувчи ўғит-қўрсатмалардан иборатдир. Унда меҳмонга бориш, меҳмон кутиш, савдогарчилик одобларидан тортиб, чавгон ўйини — спортчи одобига қаламга олинади. Кайковус ахлоқийликка эришув икки хил — табиий-туғма ва тарбия орқали рўй беришини айтади. Шу билан бирга ахлоқий тарбия ҳар икки ҳолатда ҳам шарт эканини таъкидлайди.

Шарқона пандномаларнинг энг машхури, шубҳасиз, Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184—1292) «Гулистон» асаридир. Жаҳонда бу асар таржима қилинмаган бирор-бир маданий тил бўлмаса керак. Ўзбек тилига у биринчи марта буюк ўзбек мумтоз шоири Сайфи Саройи томонидан XIV асрда таржима қилинган.

«Гулистон»нинг бу қадар машхур бўлиб кетишига асосий сабаблар шундаки, аввало, у муаллифнинг ҳаётий тажрибалари ва кўрган-кечирганларини, ўз қулоғи билан эшитган воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олади; иккинчидан, панднома буюк Саъдийга хос тенгсиз бадиийлик билан суғорилган; учинчидан, унинг услубидаги юксак ахлоқ эгасининг донишмандлиги ва самимияти кишини ўзига тортиб туради. Насрий ҳикоятлар билан меъёрий ҳикматлар — ахлоқий хулосаларнинг узвий боғланиб кетганлиги эса асарни яна ҳам ўқишли қилади.

Саъдий, биринчи навбатда, одамлар қиёфасидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабатларини очиб беради. Оддий муомала одобидан тортиб, юксак ахлоқий тамойилларга ана шу муносабатларни акс эттиришга хизмат қилади. Мутафаккир шоир инсон ахлоқийлигини, эзгуликни ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишда, одамларга қайишишда кўради; илмий тил билан айтганда, Саъ-

дий, иисоп инсои учуи восита эмас — мақсад, деган ғояни илгми сураДИ. Ёвузликлар ИЧИДА у, айниқса, ёлғонни қаттиқ қоралайди: «Ёлғон гапирмоқ ҳам, — дейди шоир, — ханжар зарби кабидир: жароҳат тузалса-да, изи қолади».¹

Бундан ташқари, Саъдий кашф этган ҳикматлар ҳам ўзининг образлилиги, фалсафий қудрати ва назокати билан кишини хайратга солади. Куйидаги ҳикматга эътибор беринг: «Гавҳар лойга тушса ҳам аввалгидек қимматбаҳо, чанг осмонга кўтарилганда ҳам қадрсиздир»². Ёки мана бу кичкинагина ҳикоятни олиб кўрайлик: «Оламда биринчи марта бармоғига узук таққан одам Жамшиддир. Ундан сўрадилар: «Нега ҳамма зебу зийнатни чап қўлингга бердинг, ваҳоланки, фазилат ўнг тарафдадир». Жамшид жавоб берди: «Ўнг қўлнинг — ўнг қўл эканининг ўзи буюк зийнатдир»³.

Саъдийнинг «Гулистон»ига тақлидан жуда кўп асарлар яратилди. Улардан бири Жомийнинг «Баҳористон», шунингдек, Пошшоҳожанинг туркийда битилган «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор» асарларидир. Ҳар учала асар ҳам ҳикоятлар ва шеърий парчаларда баён этилган ҳикматларни ўз ичига олади. «Баҳористон»да саккиз боб — равзанинг еттинчиси шоирлар зикрига бағишланган, саккизинчи равза эса масаллардан ташкил топган. Ҳар иккала муаллиф асарларида подшолар ва буюк саркардалар ҳаётдан кўплаб ҳикоятлар келтирилади.

Темурийлар даврида яратилган энг ажойиб ва ўзига хос пандномалардан бири, бу - Хондамирнинг (1481—1535) «**Мақорим ул-ахлоқ**» («Яхши хулқлар») асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, ундаги қаламга олинган барча фазилатлар бир буюк инсон — Алишер Навоий қиёфаси мисолида очиб берилди, талқин этилади. Шу боис уни буюк шоир ва мутафаккир ҳақидаги хотира ёки биографик маълумотлар деб эмас, айнан бир шахс бош қаҳрамон қилиб олинган панднома деб аташ мақсадга мувофиқ. Унда бўлган воқеалар, ҳикоятлар, латифа ва мутойибаларга ўралган Навоийнинг ахлоқий ҳаёти кўз олдимизда гавдаланади, гавдаланганда ҳам фақат ўз замонаси учун эмас, балки барча замонларга намуна бўла оладиган ахлоқий идеал тарзида юз кўрсатади.

¹ Саъдий. Гулистон. Ғ.Ғулом, Ш.Шомухамедов, Р.Комилов таржимаси. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 176-б.

² Ўша манба, 170-б.

³ Ўшаманба, 178-179-б.

Урта асрлардан кейин ҳам пандномалар яратиш анъаналари давом этди. Лекин улар орасида машҳур бўлганлари кўп эмас. Ана шундай истиснолардан бири — ўзбек мумтоз шоири Гулҳанийнинг (XVIII аср иккинчи ярми - XIX аср бошлари) «**Зарбулмасал**» асари. У, аввало, ўзининг шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолип-лаш усулида ёзилган — катта масал-хикоя ичида масал-хикоятлар, улар ичида эса юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қаҳрамонлари — ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Гулҳаний бу иллатларни уларга юксак ахлоқий мезонлар нуқтаи назаридан қараб, ўқувчига тақдим этади. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка қорлайди.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотлари Қадимги дунё мумтоз ахлоқшунослигининг тадрижий ривожига сифатида кейинги даврлар Оврўпа ахлоқ илми тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Шарқ алломалари илгари сурган ғоялар, ўртага ташлаган муаммолар Оврўпа ахлоқшунослигида янги қарашлар ва, ҳатто, оқимларнинг вужудга келишига туртки бўлди. Оврўпа тарихида «Буюк таржималар даври» деб аталадиган XI—XIII асрларда нафақат Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд ва бошқа Шарқ алломалари китоблари, балки улар Оврўпага қайтадан кашф этиб берган Афлотун, Арасту сингари Қадимги Юнон мутафаккирларининг асарлари ҳам араб ва сурёний тилларидан лотинчага таржима қилинди, Ғарбнинг дастлабки университетларида ўқитилди. Зотан, Ҳегелнинг Ғаззолийни назиктаъб файласуф деб таърифлагани, Жалолиддин Румийга қойил қолгани, Э.Ренаннинг эса Ҳюмни Ғаззолийнинг тақлидчиси деб атагани бежиз эмасди. Шунингдек, Ибн Рушднинг моҳият билан мавжудлик муносабатларида яқка жавҳарлардаги (субстанциялардаги) мавжудлик моҳиятдан олдин келиши ва улар онтологик жиҳатдан яхлитликни ташкил этиши ҳақидаги ғояси кейинчалик Ғарбда катта амалий аҳамият касб этган — Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетган экзистенциячилик фалсафий-ахлоқий оқимининг пайдо бўлишига олиб келди ва ҳоказо.

Умуман, Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси ахлоқшунослиги, нафосатшунослиш кейинги даврлар Оврўпа тафаккури тараққиётига шу қадар катта таъсир кўрсатдики, уни нафақат илм соҳасида, балки дин соҳасида — насронийликнинг инсонга янги муносабатида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолатни буюк олмон лирик шоири, ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган «Олмониядаги дин ва фалсафа тарихига доир» деб аталган йирик фалсафий рисола муаллифи Хайнрих Хайне бир шеърида лўнда қилиб, шундай ифодалайди:

*Шу чўққида, жоним, қурайлик
Биз учинчи — янги черков;
Сўнг янги «Аҳд ул-жадид»дан
Оят куйлаб яшайлик икков.*

*Энди руҳнинг икки хил феъли
Ҳақидаги миш-мишлар битди.
Бу кунларда гуноҳдан чўчиб,
Танни қийнаш одати йитди.*

*Илғадингми, тангри саси бор
Бу кўпирган тубсиз қаър аро?
Кўрясанми осмонда унинг
Минглаб шами сочмоқда зиё?*

*Бор мавжудот ичра тангри бор,
Тангри билан борлиқ гўзал, хур.
Тангри — зулмағи, тангри — нур, ҳаёт,
Тангри — бизнинг бўсалар эрур.¹*

Бу шеърни ўқиган одам албатта, уни Шарқ мумтоз фалсафасидан хабардор одам ёзганини сезади, хатто мутасаввиф-файласуфларимизнинг, хусусан, Азизиддин Насафийнинг фикрлари буюк Оврўпа шоири сатрларидан ўзгаришсиз жой олганини ва бу фикрлар Оврўпа миллатлари табиатига нақадар сингишиб кетганини англайди.

¹ *HeШсН Неме. СеёюЪСе. ВеҒИп ипа \Уеипаг, АмҒБаи-УеҒаё, 1988. 8.229.*

5. Урта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги

Аввалги бобда айтиб ўтилганидек, хурфикрлик бора-сида Ўрта асрлар Оврўпасида Қадимги Юнон ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқига солиштириб бўлмайдиган даражада қашшоқлик мавжуд эди. Гап шундаки, Ўрта асрлар Оврўпасида насронийлик дини фалсафа, адабиёт ва санъат каби маънавий соҳаларга ёндаш туриш билан кифояланмади, балки улар орасида биринчи бўлишга, мутлақ ҳукмронликка интилди. Ахлоқшунослик олдида насронийлик таълимотини рационал тарзда умумлаштириш вазифаси турарди — черков талабининг моҳияти ана шу эди. Мазкур вазифа эса Библиёдаги қуйидаги ахлоқий концепциядан келиб чиқади.

Худо оламнинг яратувчиси ва унга жон бахш этувчи моҳиятдир. У — мутлақ ижодий-яратувчи ибтидо, айна пайтда, оламнинг олий мақсади, яширин маъноси. Худо ниманики яратадиган бўлса, уни ўзи учун яратади ва фақат биргина У ўз фаолиятининг сабаби, меъёри ва мақсадини ўзида мужассам этади. Бошқа барча мавжудот бундай муторликдан бенасиб: улар Худо сабабли ва Худо учун мавжуд. Инсон ҳам бундан мустасно эмас. Лекин инсон, шунинг баробарида, муайян имтиёзга ҳам эга зот. Зеро, у Худога ўхшаш, аммо Худо билан айнан эмас: ҳиссиётли, ўлимга маҳкум ердаги мавжудот. У эркин қилиб яратилган ва олий мақсади бўлмиш — Худога ибодат унинг учун мажбурият шаклида юзага чиқади. Чунки инсоннинг ердаги, ўз бахтини излашга қаратилган бутун ҳаёти — инкор этилиши лозим бўлган гуноҳкорликдан иборат. Илк аждод — Одам Атонинг қилмиши бунга ёркин мисолдир. Хуллас, насронийлик таълимоти мантиқига кўра, инсон Худога ибодат қилиш учун яратилган, бироқ у ўзи Худо бўлгиси келиб қолади: барча инсоний бахтсизликларнинг сабаби мана шу кибру ҳаво, ахлоқий мустақилликка даъводан келиб чиқади, умуман, ҳамма ёвузликларнинг илдизи шунда.

Шундай қилиб, насронийлик ахлоқи мавжуддикнинг моҳият билан мос келмаслигига асосланади. Инсон ўзининг моҳиятан белгиланган ўзлигини амалга ошира олмайди. Чунки у гуноҳкор зот; у фақат Худо ёрдамидагина гуноҳдан қутулиши мумкин. Исо — инсоннинг Худо билан бирла-

шунига на, айна пайтда, бундай бирлашувнинг фақат Худо чуфайлигига рўй беришигадалолатдир. Шу боис Худога иктидо Исога иктидо қилишда ўзини намоён этади. Одам Атодан гу-похкорлик бошланган бўлса, Исодан янгиланиш, руҳан қай-та туғилиш бошланади, чунки айнан у гуноҳдан қутулиш йўлини кўрсатди. Исо ўз мавжудлигининг олий ва ягона маъносини Худо-Отага етишишда деб билади. У хаворийларни ота-онаю, ўғил-қизларини тарк этишга чақиради, чунки ким-да-ким гуноҳдан қутулиш йўлига кирса, унинг қалбида Худодан ўзга зотга жой бўлмаслиги керак, ён-берингдагиларни худди ўзингдек севмоқ Худога муҳаббатнинг инъикосидир; Худони севмоқ уларни севиш орқали амалга ошади. Ҳаммани севиш керак, деган талаб шундан. Агар инсон танлаб севса, бировга эзгулик, бошқасига ёвузлик қилиши мумкин ва бу билан у бўйнига Худолик ҳуқуқини олган, яъни нима адолатлию, нима адолатсиз эканини ўзи хал этган бўлади.

Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослигининг йирик вакили **Аврелий Августин** — **Илоҳий Огустин** (лотинча Августинус Санктус, 354-43) «Тазарру» ҳамда «Эзгулик ва эркин ихтиёр ҳақида» деган асарларида ана шу муаммоларни ўртага ташлади ва хал қилишга уринди. Унинг фикрига кўра, Худо барча гўзалликлар манбаи ва энг олий гўзалликдир. Худонинг иродаси — муайян, мазмундан қатъи назар, эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат. Ҳамма нарса, Худодан бўлгани учун — эзгу, нимаики мавжуд экан, ҳаммаси эзгу; борлик — қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлик ичидаги энг муҳим фарқ Худо билан олам, Яратган билан яратилмиш орасидаги фарқдир, мана шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Ҳар қандай хатти-ҳаракат фақат борлик тартибини акс эттириши ва Худога интилиш билан бошқа интилишларни фарқлаши, яъни олий интилишни тубан интилишлардан қатъий ажратиб олиши орқали баҳоланади. Бу — тартибни талаб қилади, ҳамма нарсада тартиб муҳим, агар биз ҳаётимизда унга суянсак, у бизни Худога етиштиради, унга суянмасак, Худога етиша олмаймиз. Шу сабабли инсон фаолиятида икки хил муносабатни фарқламоқ лозим — лаззат ва фойдага интилиш. Лаззат — фақат биргина Худодан; қолган ҳамма нарсалар фойдаланиш объекти ҳисобланади. Ердаги неъматлар фақат ердан ташқаридаги

неъматларни тарғиб қилиш учун воситадир. Худодан қувонч туйгин-у, лекин ундан фойдаланма, ердаги неъматлардан фойдалан-у, лекин улардан қувонч туйма. Августин ахлоқий таълимоти ана шу талабдан келиб чиқади.

Худо, Августин нуктаи назарида, инсонни — Одам Ато-ни эркин, гуноҳ қилмаслик имкониятига эга зот қилиб яратди. Айна пайтда У ихтиёр эркинлиги фаолиятининг аниқ йўналишини белгалаб берди. Лекин Одам Ато, нима қилиш кераклигини ўзим биламан, деган кибр билан Худонинг кўрсатмасини бузди; инсон ихтиёр эркинлигини ножоиз қўллагани учун гуноҳга ботди. Одам Ато қандай бўлса, ундан пайдо бўлган бошқа одамлар ҳам худди шундай. Биринчи одам қилган гуноҳга ҳамма одам жавобгар, ҳар бир одам ўз тишида Одам Ато еган олмадан қолган қамашишни ҳис этиб туради. Демак, ҳамма нарса, барча эзгулик Худодан; ёвузлик — эзгуликнинг йўқдиги, эзгуликдан юз буриш, нуқс, хато. У инсон ихтиёрининг хусусияти, ихтиёрнинг тубанликка қаратилишидир; у — Худо кўрсатмаларидан чекиниш, гуноҳ.

Августин таълимотини маълум маънода муҳаббат ахлоқи ҳам дейиш мумкин. Файласуф-илоҳиётчи муҳаббатни ҳар бир нарсани ўз табиий, қонуний ўрнини эгаллаши учун интилишга мажбур қилувчи фазовий қудрат сифатида талқин этади. Муҳаббат — тугалликка, оромга интилиш. Инсон нафақат севади, айна пайтда у муҳаббатни ўз муносабатларининг объекти ҳам деб билади; инсон муҳаббатнинг ўзини севиш ё севмаслик қобилятига эга. Ахлоқий вазифа мана шу муҳаббатни инсон табиатида ўхшаш объектга йўналтиришдир. Бу объект эса — Худо. Муҳаббатнинг сезги аъзоларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, у руҳнинг сирли қаъридан, руҳ пайдо бўладиган макондан иборат.

Шу тарзда Августиннинг ахлоқий таълимоти жаҳон ахлоқшунослиги тарихида муҳаббат масаласини биринчи бўлиб ўртага ташлади ва бу таълимот кейинги давр мутафаккирлари қарашларига катта таъсир кўрсатди. Лекин, умуман олганда, Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги у қадар юксак даражага кўтарилмади. Фақат Ўрта асрлардан Янги даврга ўтиш босқичи сифатида намоён бўлган Уйғониш давридагина муайян ўзгаришлар рўй берди: Ўрта асрлар мусулмон Шарқида ўртага ташланган кўпгина ахлоқий муаммо-

лар таъсирида ахлоққа инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсоннинг ақлий қудратига ишонч сингари янги нуктаи назардан ёндашилди.

Уйғониш даврининг диққатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф **Лоренцо Валладир** (1407—1457). Валла «Ҳақиқий ва ёлгон эзулик», «Ихтиёр эркинлиги ҳақида» каби асарларида барча жонзотларнинг табиатан ўзини асрашга ва изтиробдан қочишга интилиши ҳақидаги фикрларни ўз ахлоқий қарашларига асос қилиб олади. Валла инсоннинг жонли табиат билан алоқасини руҳ орқали чуқурлаштиради. Унинг фикрига кўра, ҳайвонлар ҳам одамларга ўхшаш хотира, ақл, ирода, танлов, қобилят, ачиниш сингари баъзи руҳий ҳолатларга эга. Лекин нутққа, қулгига эғалиги, айниқса абадийликка тааллуқли экани билан инсон ҳайвондан юқори туради; Худога ўхшаб абадиятга дахлдорлиги билан ҳайвонлардан фарқланади, бошқа жиҳатлари билан эса худди юлдузлар биз ёққан оловга ўхшаганидек, уларга ўхшайди.

Валла лаззатни ҳамма ерда ҳамма интиладиган, руҳ ва вужуд завқланишини ўз ичига олган неъмат деб атайди. У ҳамма интилишларнинг мақсади, ягона неъмат; ҳеч ким қандайдир мақсадлар учун лаззатланмайди, зеро, лаззатнинг ўзи — мақсад. Августиндан фарқли ўларок, Валла, муҳаббат лаззатга ўхшаш, чунки улар иккисининг асосида ҳам ҳиссий идрок этиш ётади, дейди. Шунинг учун у, Худони фақат Худо бўлгани учунгина севиш керак, деган фикрга қарши боради. Файласуф Худони инсонларга илоҳийлик берадиган ибтидо сифатида, кўпроқ мақсад эмас, воқеа тарзида талқин этади, яъни Худо неъматлар манбаи бўлганлиги учун муҳаббатга лойиқдир.

Ихтиёр эркинлиги масаласига ҳам Лоренцо Валла катта эътибор беради. Унинг фикрига кўра, ҳар бир инсон фаровонлик учун интилади, ёвузликдан эса, у ўз ёвузлигимиз, ўзганикимиз, — қочишга уринади. Баъзан инсон кимгадир зарар етказса, албатта, ёвузлиги туфайли эмас, балки ўз фаровонлигини кўзлаб шундай иш қилади. Демак, инсон ўз фаровонлигига интилар экан, у тўғри йўлни танлаши керак. Неъматга, фаровонликка эғаликнинг энг муҳим шarti — бахтсизлик, хавф-хатар, безовталикдан йироқ ва ҳамма томонидан суюкли бўлиш. Ҳаммага суюкли бўлиш

эса барча лаззатларнинг манбаи ҳисобланади; нафрат қуршовида яшаш — ўлим билан тенг. Шуларга қараб, инсоннинг яхши ёки ёмонлигига баҳо берилади.

Фазилат, Валланинг фикрига кўра, неъмат бўлмиш лаззатга зарурий-табиий интилишни йўлга солишда ёрдам беради. Бунда фазилат ўз ҳолича мақсад эмас, балки лаззатга — фазилатлар маликасига бўйсунди; демак, фазилат ўзига хос назорат, зеро, кетидан катта изтироблар келадиган бўлса, ёки олдинда катта лаззатга эришиш имкони юзага чиқса, маълум чидам ва тоқат билан кичик лаззатдан қочиш лозим. Умуман, Валла кичик ва катта лаззат масаласига ўз таълимотида кенг ўрин беради. Ана шу нуктаи назардан келиб чиқиб, файласуф фазилатни — неъматга ихтиёр ёки муҳаббат деб атайди ва уни матонат билан таққослайди. Мазкур ахлоқий мезон асосида, Валла, инсоннинг ўз манфаатини тўғри англашига катта ишонч билан қарагани ҳолда, унинг ўзгаларга муносабатларини ўрганишга интилади. Шу боис у одамлар ҳақида яхши фикрда бўлишга, уларнинг қилмиши ҳали ахлоқий жиҳатдан англамаган ҳолларда, бу қилмишларни яхшиликка йўйишга чақиради; инсонни бошқаларнинг фаровонлигидан нафақат қувонишга, балки бошқаларга қувонч бахш этишга ҳам қодир деб ҳисоблайди.

Валла зоҳидона фазилатларга дунёвий фазилатларни маълум маънода қарши қўяди: «Фазилат нафақат камбағалликка чидашда, — дейди у, — балки бойликдан оқилона фойдаланишдадир; нафақат тоқўтишда, балки оила қуришдадир; нафақат бўйсунушда, балки оқилона бошқаришда ҳамдир». У зоҳидона фазилатлар асосида муҳаббатни эмас, кўрқувни кўради, Худога ихлос эмас, тоқат билан, муҳаббат эмас, кўрқув билан ибодат қилишни маъқул ҳисоблайди.¹

Лоренцо Валланинг ахлоқий қарашларига хулоса ясайдиган бўлсак, у одамлараро бўладиган барча алоқалар ва муносабатларда манфаатни четга суриб қўймайди, ҳатто Худога муносабатни ҳам ана шу манфаат билан боғлайди. Инсонларнинг ўзаро муносабатларида бир-биридан фойдаланиш мақсади ётади; манфаат, шахсий фаровонлик барча инсоний қилмишларни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бун-

¹ Қаранг: Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. М., Наука, 1989. С. 61.

дан, шахсият ва ижтимоийлик бир-бири билан ажралмайди-ган даражада боғлиқ, деган фикр келиб чиқади. Валланинг бу ва бунга ўхшаш фикрлари кейинчалик Спиноза, Ҳоббс, Локк сингари маърифатпарварлар таълимотига туртки бўлди.

Уйғониш даври ахлоқшунослигида кейинги даврлар учун ҳам характерли бўлган икки йўналиш кўзга ташланади. Биринчиси — инсон табиати ибтидодан эзгу, иккинчиси — ибтидодан ёвуз, деган ғоя. Лекин иккала йўналиш ҳам, реал тажрибадаги инсон худбин мавжудот, деган фикрда тўхталади. Фарқ шундаки, биринчи йўналишдаги ахлоқшунослар худбинликни тарихий шароитдан, жамиятнинг оқилона ташкил этилмаганидан, тенгсизликдан келиб чиққан деб билсалар, иккинчи йўналишдагилар уни инсон табиатининг ихтиёри сифатида талқин этадилар. Ана шу йўналишлардан биринчисига мойилликни Лоренцо Валла қарашларида кўрган бўлсак, иккинчи йўналишнинг йирик вакили бошқа бир италиялик мутафаккир **Никколо Макиавеллидир** (1469—1527).

Макиавелли деганда, дархол хаёлимизга «макиавелличилик» тушунчаси келади. Бу ибора орқали кўпчилик мақсадга эришиш йўлида (асосан сиёсат борасида) ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳазар қилмайдиган ҳаракат тарзига даъват этувчи йўналишни тушунади. «Мақсад воситасини оқлайди», деган тамойил бу йўналишнинг асосини ташкил этади; бундан ахлоқ ва сиёсат бир-бири билан чиқишмайди, деган хулоса келиб чиқади, Никколо Макиавелли илгари сурган ахлоқшунослик ва сиёсатшунослик борасидаги ғоялар бу йўналишнинг асоси сифатида қабул қилинади ҳамда неча асрлардан буён италиялик файласуф-ахлоқшунос кўпчиликка танқид объекти бўлиб келади. Хўш, ҳақиқатдан ҳам шундайми?

Макиавеллининг ахлоқий қарашлари асосан унинг «Хукмдор» (1513) асарида ўз аксини топган. Унда мутафаккир сахийлик ва тежамкорлик, шафқат ва шафқатсизлик, муҳаббат ва нафрат сингари тушунчаларга батафсил тўхталади. Лекин уларга файласуф Ўрта асрлардагига нисбатан янгича мазмун ва маъно беради. У шафқат ва шафқатсизлик ҳақида фикр юритиб, хукмдор фуқароларни маҳкам тутиб туриш йўлида ўзини шафқатсизликда айбашларидан кўркмаслиги керак, дейди. Унинг бир қадар шафқатсизлиги тартибсизликларни келтириб чиқарадиган давом-

ли шафқатсизликлардан афзадир. Зеро, ўғрилик, қароқчилик, котилликни туғдирадиган бундай тартибсизликлардан бутун аҳоли азият чекади. Бу фикрларни Макиавелли, айниқса, янги хукмдорларга нисбатан маъқул кўради. Унинг фикрига кўра, янги хукмдорни бошқа хукмдорларга нисбатан шафқатсизликда камроқайблайдилар. Чунки янги давлатга жуда кўп хавф-хатар таҳқид солади.

Макиавелли хукмдор ўз фуқароларининг кўпроқ меҳр-муҳаббатига эмас, кўркувга эришиши кераклигини айтади: «...қайси бири яхши — халқнинг хукмдорни севганими ёки ундан кўркқаними? Айтишларича, бирварақайига ҳам кўркқани, ҳам севгани яхши; бироқ меҳр-муҳаббат кўркув билан чиқиша олмайди, шу боис танлашга тўғри келганда, кўркувни танлаган дуруст. Зотан, одамлар ҳақида, умуман, ҳеч қачон миннатдор бўлмайдиган, беқарор, мунофиқлик ва ёлғончиликка мойил, ўз фойдасини кўзлаб, хатардан қочадиган жонзотлар дейиш мумкин: токи сен яхшилик килиб турар экансан, улар бутун борлиғи билан сеники, сен учун ҳамма нарсасидан, қони-жонидан ҳам, бола-чақасидан ҳам, бойлигидан ҳам кечишга тайёр, лекин ишинг тушганда, шу заҳоти юзини буриб кетадилар... Бундан ташқари, одамлар ўзида меҳр-муҳаббат уйғотган кимсалардан кўра, кўркув уйғотган кимсани хафа қилишдан кўпроқ тийинадилар».¹

Хукмдорнинг ўз сўзи устидан чиқиш-чикмаслиги масаласида эса Макиавелли «Хукмдор» рисоласининг XVIII бобида шундай дейди:

«...Тажрибадан шуни биламизки, бизнинг давримизда улуғ ишларни амалга оширишга фақат берган сўзининг устидан чикмасликка уринган ва керак одамни лақиллатиб кетишни урдасидан чиққанларгина эришган; бундайлар охир-оқибатда ростгўйликка интилган хукмдорларга нисбатан жуда катта ютуқларни қўлга киритганлар.

Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йўл билан курашиш мумкин: бири — қонун йўли, иккинчиси — қуч ишлатиш. Биринчиси — инсонга, иккинчиси — йиртқичга хос; аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги

¹ Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., ИХЛ, 1982. С. 384-349.

учун кўпинча иккинчи йўлга мурожаат қилишга тўғри келади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳукмдор ҳам инсон, ҳам йирткич табиатини ўзида мужассам этмоғи керак.

Йирткичлар орасида ҳукмдор иккитасига ўхшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири — арслон, иккинчиси — тулки... Гап шундаки, оқил ҳукмдор ўз берган ваъдасини бажаришга доим ҳам интилиши шарт эмас. Чунки одамлар ўлиб-тирилиб ваъдани бажариш учун уринишга арзимамайди, уларнинг ўзлари ваъдаларида турмайди. Ваъдани бузиш учун эса доимо баҳона топса бўлади. Қанчадан-қанча тинчлик шартномалари, қанчадан-қанча келишувлар ҳукмдорлар сўзларининг устидан чиқмаганлари учун амалга ошмай қолган. Бунда кимда-ким тулкилик қилган бўлса, ўша ютиб кетган. Лекин ёлғонни ҳам эплаш керак, котириб қўйиш лозим: чув тушадиган одам эса доимо топилади».¹

Дарҳақиқат, юзаки қараганда, Макиавеллининг бу фикрлари ахлоқийлик нуктаи назаридан ҳеч бир мезонга тўғри келмайдигандек кўринади. Аслида эса ундай эмас. Буни аңлаш учун қуйидаги омилларни назарда тутмоқ лозим.

Биринчидан, мутафаккир ўз Ватани Италияни озод ва бирлашган ҳолда кўришни истайди. Бу эзгу йўлда Ватан душманларини алдаш, уларга берган сўзининг устидан чиқмаслик озодлик ва бирликка олиб келадиган воеита сифатида намоён бўлади, яъни эзгулик ҳамда улуғвор орзулар тантанаси йўлида, хизмат қилади.

Иккинчидан, жуда кўп ўринда Макиавелли «янги ҳукмдор» иборасини ишлатади. Янги ҳукмдор, тўғрироғи, янги пайдо бўлган давлат ҳукмдори қувлик ва қаттиққўллик сиёсатини олиб бормаса, давлатни ҳам, мамлакатни ҳам, мустақилликни ҳам сакдаб қололмайди, яъни ўтиш ёки тикланиш давридаги турли хил ички ҳамда ташқи ифвогарликлару қийинчиликларни фақат тулкининг тадбиркорлиги-ю арслоннинг ҳамласи билан енгиб чиқиб кета олиш мумкин.

Учинчидан, Макиавелли фикр юритаётганда, Оврўпада янги вужудга келган миллий давлатни назарда тутади. Унинг танқидчилари эса кўп ҳолларда, аллақачон

¹ Ўшаманба, 351-352-б.

ўтиш ёки тикланиш даврини бошидан кечирган, ун йиллар, ҳатто юз йиллар мобайнида ўзига хос муқим демократик йўналишни ишлаб чиққан ва аҳолиси шу йўналишга онгли равишда муносабатда бўла олиш даражасига кўтарилган мамлакатларнинг сиёсий арбоблари, файласуфларидир. Макиавелли таълимотини эса юқоридаги ҳар учала ҳолатда ҳам Италия тарихидан ажратиб олиб таҳлил этиш мумкин эмас.

Тўртинчидан, Макиавелли барча машҳур ҳукмдорлар тутган йўлни, ҳукмронлик сирларини шафқатсиз тарзда авра-астаригача очиб ташлайди. Бундай «сурбетлик» шундай йўлни босиб ўтган, лекин ўзини бунақа йўлга алоқаси йўқдек кўрсатишни истаган сиёсий арбобларнинг ғашини келтиради — уларга ўзи учун ҳозирда ёқимсиз бўлган ҳолатларни эслатади.

Бешинчидан, шунини доим ёдда тутиш керакки, барча ахлоқшунослар ичида фақат Макиавеллигина давлат раҳбарини алоҳида, бошқалардан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий тип сифатида олади. Макиавелли танқидчиларининг ва бошқа кўпгина ахлоқшуносларнинг хатоси шундаки, улар ҳукмдор ахлоқини оддий ахлоқий тамойилларга нисбат берган ҳолда баҳолашга уринадилар. Макиавелли эса ҳукмдор ахлоқини мавжуд ижтимоий шароитдан, унинг жамиятда ва миллат тараққиётида эгаллаган реал, истисноли ўрндан келиб чиқиб талқин этади. Файласуф бунга дабдурустан эришган эмас. У тарихий воқеалар ва далилларни билган ҳамда уларни илмий таҳлил этган; «Флоренция тарихи» деган фундаментал асар яратган улкан тарихшунос олим. У тарихий тажрибага суяниб шундай хулосага келади. Шу боис Макиавелли номини сиёсатда ахлоқсизликни тарғиб этувчи, демократиянинг душмани деганга ўхшаш сифатлашлар билан «безаш» илмдан кўра эҳтироснинг, сохта демократчиликнинг мевасидир. Аслида эса ҳақиқий донишманд, ҳар жихатдан кучли, маърифатли, умумлаштирувчи фалсафий иқтидорга эга ҳукмдоргина Макиавелли таърифига жонли мисол бўла олади. Масалага еттинчи осмондан эмас, реал ҳаётдан туриб ёндашилса, буни аңлаш қийин эмас.

Мана, тарихимиздан бир мисол. Соҳибқирон Амир Темур ўғли Мироншоҳ ва унинг аъёнларини ўзларига ишониб топширилган ҳудудни бошқаришда адолатсизликка

йўл қўйгани, кайфу сафога берилиб, раиятга жабр қилгани учун шафқатсизларча жазолайди: барча аёнлар ўлимга ҳукм этилади. Мироншоҳ эса отасининг пири Саййид Барака маслаҳати туфайлигина ўлимдан сақланиб қолади ва сазойи қилинади: қўллари боғлиқ, тиз чўктирилган Мироншоҳнинг кўзи олдида барча аёнлари бўғизланади, махсус ўрнатилган тарновдан оқиб турган қон Мироншоҳнинг ёдида умрбод қолади — бу ҳам ўлимга тенг бир рухий изтироб эди. Бу жазо, ҳақиқатдан ҳам шафқатсизлик. Бироқ ўн беш-йигирма одамнинг ўлими ва шахзоданинг рухий изтироблари эвазига Мироншоҳ тасарруфидаги Эрон, Озарбайжон, Рум, Арран сингари кўплаб ўлкаларни ўз ичига олган улкан бир ҳудуддаги миллионлаб аҳоли амалдор ҳамда сипоҳийларнинг бошбошдоклигидан, ўз фуқаролик ҳуқуқларига тажовузидан кутулади, яъни Амир Темурнинг шафқатсиз деган ном олишдан қўрқмай, ота эмас, ҳукмдор сифатида иш кўриши туфайли адолат ўрнатилади; кичик шафқатсизлик улкан шафқатга айланади.

Энди давлат бошлиғининг ўз сўзи устидан чиқиш-чиқмаслигини ахлоқий баҳолаш борасида замонавий бир мисол келтирамиз. Шўролар иттифоқи эндигина тарқалган ва давлатлараро МДХ ташкилоти тузилаётган пайтда ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бири Ўзбекистон ва Украинада фуқаролик мақоми қандай бўлади, МДХ таркибидаги бошқа давлатлар фуқаролари бу иккала давлатнинг ҳам фуқаролари ҳисобланадими-йўқми, деган мазмунда савол берди. Савол моҳиятан ифвогарона эди. Чунки МДХ давлатларидан бирортаси ўша пайтда бу масалани кун тартибига қўймоқчи эмасди, ҳаммаси ҳозирча фақат қоғоздагина бўлган мустақиллигини мустаҳкамлашга интиларди. Лекин, айти пайтда, бу саволга қайси давлат раҳбари салбий жавоб берса, ўша давлатда русийзабон аҳолининг жунбушга келиши, маълум тартибсизликлар рўй бериши, бундан мамлакат маънавий ва моддий зарар кўриши шубҳасиз эди. Зеро, бу давлатлардаги мудофаа, ҳарбий саноат, оғир саноат, рангли металлургия ва бошқа муҳим соҳалар асосан мустамлакачилик даъволаридан воз кечишни истамаган русийзабон кишилар кўлида бўлиб, илк ўтиш даврининг демократия никоби

остидаги бошбошдокликлари натижасида улар муайян мамлакат мустақиллигига сезиларли зарба бера олишга қодир эдилар. Агар жавоб ижобий бўлса, ўша раҳбар давлатидаги аҳолининг бу қисми ифвогарлик учун баҳона тополмасди ва ғазабини бирқанча вақт босиб туришга мажбур бўларди. Энг муҳими ана шу фурсат эди. Бироқ мамлакатдаги мустақилликдан маст ёшлар, миллий партиялар, муҳолифатдаги кучлар бу давлат бошлиғини моҳиятан миллий мустақилликка қарши раҳбар сифатида баҳоладилар. Икки давлат раҳбари олдида ана шундай муҳим танлов турарди.

Ўзбекистон давлати раҳбари, барча МДХ давлатлари фуқаролари Ўзбекистон фуқаролари бўла олади деб, Украина раҳбари эса, аксинча, бундай бўлиши қатъиян мумкин эмас, деб жавоб берди. Ўша матбуот конференциясидан Украина давлати раҳбари зимдан олқиш олиб, Ўзбекистон раҳбари эса истехзоли жилмайишлар остида чиқиб кетди. Орадан сал ўтмай, Ўзбекистондаги русийзабон ҳарбийлар ва мутахассислар баҳона тополмай, тинчиб қолдилар, тез орада Россияга олиб ўтиб кетиладиган ҳарбий техника ҳақидаги шов-шувлар ҳам секин-аста тўхтади. Украинада эса русийзабон аҳолининг норозиликлари бошланди, «рус ватанпарварлари» томонидан юзлаб ҳарбий техника воситалари, хусусан, янги жанговар ҳаво кемалари ҳам Россияга олиб ўтилди...

Бир неча йилдан кейин эса мазкур масала реал кун тартибига қўйилди: Россия давлати ўз мавқеини Марказий Осиё мамлакатлари ичкарисида мустаҳкамлаш ва, керак бўлганда, уларнинг ички ишларига аралашуш учун замин тайёрлаш мақсадида иккиёклама фуқаролик борасида ташаббус билан чиқди. Шунда Ўзбекистон давлати раҳбари оқилона ва аниқ жавоб берди: Ўзбекистон демократик ва ҳуқуқий йўналишдаги давлат, унда барча миллатлар тенг ҳуқуққа эга. Шу боис рус миллатига мансуб аҳолига иккиёклама фуқаролик татбиқ этилса, бошқа миллат вакиллари ҳам шундай ҳуқуқ берилиши керак, масалан, корейларга, украинларга, юнонларга, қозокларга, тожикларга ва ҳоказо. Акс ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган миллатлараро тенгҳуқуқлик тамойили бузилади. Айти пайтда, бундай кенг микёсли

иккиёклама фуқароликнинг, муайян фавқулодда ҳодисалар юзага келганда, Ўзбекистон давлати хавфсизлигига, ҳатто мустақиллигига хатар туғдириши ҳеч кимга сир эмас.

Бундай жавобга Марказий Осиё мамлакатларининг ҳаммасига ўз таъсирини ўтказиб келган Россия давлати ҳеч нима дея олмади: унинг рўпарасида ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам ҳарбий жиҳатдан ўзига яраша қудратли давлат турарди. Бундан ташқари, Ўзбекистон давлати раҳбарига ҳеч ким, бундан бир неча йил аввалги гапингиз бошқача эди-ку, дея олмади ва дея олмасди ҳам. Чунки фикр, умуман олганда, беқарорлик хусусиятига эга; фикр беқарорлиги — ўзгарувчанлиги тараккиёт гарови, фикр барқарорлиги, фикрнинг қотиб қолиши инсониятни таназзулга, ҳатто, умуман, биологик тур сифатида йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу инсониятнинг минг йиллар мобайнидаги тарихий тажрибасидан чиқарилган фалсафий ҳулосага ҳеч ким қарши туrolмайди.

Шундай қилиб, муҳим бир халқаро масалада Ўзбекистон давлати тўла ютиб чиқди: бир томондан, Украина сингари ҳам моддий, ҳам маънавий зарар кўрмади, иккинчи томондан, жуда катта халқаро обрўга мушарраф бўлди. Лекин бу қувонарли ҳол, маънавий лаззат, Ўзбекистон давлати раҳбарининг рухий изтироблари, таъна-дашномларга сабр-тоқат билан чидаши натижасида, фидойилиги туфайли рўй берди. Ўзбекистон давлати раҳбари ўзига шафқатсизлик қилиб, миллатга, Ватанга шафқат қилди, Лоренцо Валла айтганидек, кичик лаззатдан кечиб, вақтинчалик изтироб эвазига катта лаззатга ноил бўлди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Макиавелли қаттиққўллик, сўзининг устидан чиқмаслик сингари хатти-ҳаракатларни фақат умумдавлат, умуммиллат нуктаи назаридан келиб чиқиб амалга оширилсагина маъқуллайди, ҳукмдорнинг босиқ бўлишини, ҳадеб жазолашга интилмаслиги кераклигини айтади; ўз халқида нафрат ва ҳазар ҳиссини уйғотган ҳукмдорнинг аҳволига вой эканини таъкидлайди. Мутафаккир, ана шундай оқил, моҳир ҳукмдорларга эга мамлакат ўз озодлигини қўлдан бермайди, деб ҳисоблайди. Умуман, шуни таъкидлаш керакки, Макиавелли учун энг муҳими — озодлик: озод Италия, озод жамият, шахс эркинлиги, фаолият эркинлиги каби тушунчалар унинг учун

энг асосий тушунчалардир. Айни пайтда, одамлардан насронийлик талаб қиладиган бўйсунуш, сабр-тоқат, ҳамма нарсага шукур қилиш сингари ахлоқий тамойилларни кўрқмай қаттиқтанқид остига олади. У Италия озодлигини икки нарса емирганлигини айтади: бири — миллатни бўшаштириб, ожизлаштириб юборган ҳодиса насронийликнинг хулқий-ахлоқий тамойиллари бўлса, иккинчиси — ҳар қандай республикачилик ва ҳар қандай озодликнинг душмани қудратли Румо салтанати эди.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Макиавелли ўз асарларида, хусусан, «Хукмдор» р^исоласида илгари сурган ахлоқий таълимот, давлат раҳбари ахлоқий фаолиятидаги фазилат ва иллатнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига ўтиб туриши, баъзан эса, бири иккинчисини келтириб чиқариши ҳақидаги янгича фикрлари халигача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Уйғониш даври ахлоқий таълимотлари ахлоқшунослик тарихида, шубҳасиз, олға ташланган кадам бўлди. Зеро, бу давр мутафаккирлари Қадимги дунё ахлоқшунослари илгари сурган назария ва ғояларни Ўрта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослари тафаккури призмасидан ўтказиб, ҳулосалар чиқаришга интилдилар, муайян маънода уларни Оврўпа ахлоқ илмида синтезлаштириш жараёнини бошлаб бердилар.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараккиёти тарихидан. Т., Ўқитувчи, 1997.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. Т., Ёзувчи, 1996.
3. Комилов Н. Тасаввуф. 2- китоб. Т., Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
4. Маҳмудов Р. Дегонимни улуска марғуб эт... Т., Ўзбекистон, 1992.
5. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т., Ўқитувчи, 1996.
6. Форобий. Фозил шахар одамлари. Т, Мерос. 1990.

7. Шер ААхлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
8. Шер А. Ибрат кўзи. «Соғломавлод учун»журнали, 1996, 7-8, 9-Ю-сонлар.
9. Ёл НаШшп. Таяауушип ташуей. ИзгапЪи1, 1984.
10. \У. Мопг§отегу ШИ. ТЪе тйиепсе о Ш а т оп тешеуа1 Еигоире. ЕатЪиг§п, 1972; УОТТУ.М. Влияниеислама на средневековую Европу. М., Наука, 1976.
11. Сагадеев А. Ибн Рушд. М., Ммсль, 1973.
12. Серебряков С.Б. Трактат Ибн Синн о любви. Тбилиси, Мецниерба, 1976.

1УБОБ

ЯНГИ ДАВР АХЛОҚШУНОСШГИДАГИ АСОСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ЙЎНАЛИШЛАР

1. Оврўпа рационал ахлоқшунослиги

Қадимги дунё мумтоз илмий тафаккурининг энг яхши анъаналарини ривожлантириб, бойитиб, унда кўтарилган муаммоларга янгича муносабат ишлаб чиққан Ўрта асрлар мусулмон Шарқи таълимотлари Оврўпа Уйғониш даври мутафаккирлари учун туртки бўлганини айтиб ўтган эдик; Шарқ тафаккури ютуқларини тадрижий ривожлантирган, уйғонган Оврўпа мислсиз парвозга шай ақл-идрок бургутига айланди ва у Янги давр осмонида юксак парвозга киришди. Ахлоқшунослик борасида ҳам бу парвоз ўзини намоен этди. Инсонга ҳар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат эндиликда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талқин ва тахлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл-идрокигина ахлоқнинг манбаи ва ахлоқий тартиботнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди. Чунончи, нидерландиялик файласуф Бенедикт (Барух) Спиноза (1632—1677) ахлоқшунослик борасида рационал қарашларни химоя қилди ва янада юксак босқичга олиб чиқди. Унинг бу жиҳатдан «Худо, инсон ва унинг бахти ҳақида қисқача рисола» (1660), «Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи» (1670) ва «Ахлоқшунослик» (1677) асарлари диққатга сазовордир.

Спиноза Худони — табиат, табиатни — Худо тарзида талқин этади. Худо — ягона субстанция (жавҳар), барча ходисалар ва яқка нарсаларнинг илк асоси. У абадийлик ва чексизликка эга, яратилмаган ҳамда ҳеч қачон йўқолмайди. Унга икки белги — сифат хос: бири — кўлам, иккинчиси —тафаккур. Яъни табиатда намоен бўлган Худо, субстанция, азалий ва олий онг. Субстанция ўзи учун ўзи сабабдир, дейди мутафаккир. У субстанция ва унинг

сифатларини талқин этишда модус тушунчасини киритади. Модус деганда файласуф субстанциянинг оламдаги кўпдан-кўп ранг-баранг ходисалар ва нарсалар кўриниши-данамоён бўлувчиҳолатини тушунади. Файласуф субстанция ва унинг сифатларини — яратувчи табиат, модусларни эса яралувчи табиат деб атайди. Демак, субстанция оламнинг ягона ибтидоси сифатида ўзи учун ҳам, оламдаги турли хил нарса ва ходисалар учун ҳам сабабдир, яъни биринчи сабабдир. Ана шу биринчи сабабсиз оламдаги нарса ва ходисаларнинг мавжуд бўлиши ёки ифода топиши мумкин эмас. Субстанция ўз-ўзининг сабабчиси сифатида эркин, айна пайтда, оқибат сифатида заруриятдир. Эркинлиги унинг абадий қудратини, зарурияти унинг абадий мавжудлигини англатади. Бироқ унинг эркинлиги эркин ихтиёр эмас, балки эркин сабабдир. Бу фикрлар Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасидаги, хусусан, Форобий, Ибн Сино сингари мутафаккирлар қарашларидаги вужуди вожиб (зарурий вужуд) тушунчаларини эслатади. Зеро, Спиноза Маймоний, Ибн Изро сингари яхудий алломаларнинг ижодини пухта ўрганган эди. Бу мутафаккирлар эса Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хайём, Ғаззолий каби файласуфлар қарашларини ўзига хос талқин этган.

Спиноза насронийлик асоси бўлмиш «Худо-одам» тўғрисидаги — ерга тушиб изтироб ва ўлимга рози бўлиб, сўнг одамлар гуноҳининг ибтидосини ювиш мақсадида қайта тирилган Худонинг ўғли ҳақидаги ақдани рад этади. Уни файласуф, бўлмаган нарса, деб атайди, уни — айлана квадрат шаклини ола билади, деган ақлга сиғмайдиган гапга ўхшатади. Шунингдек, мутафаккир яхудочиликнинг, яхудийларни алоҳида эътиборга молик, бошқа халқлардан баланд турадиган «муқаддас» халқ сифатида талқин этувчи ақидасини ҳам бекор гап деб атайди, исломий ақидапарастликни ҳам қоралайди. Лекин унинг қарашларида тасаввуфий моҳият ётганини англаш қийин эмас. У инсонга Худонинг бир парчаси сифатида қарайди. Умуман, Спинозанинг субстанция ва модуслар ҳақидаги таълимоти машҳур мутасаввиф, буюк шоир Шайх Муслиҳиддин Саъдийдаги «Ҳар япроқда Худо бор!» деган сатрни ёдга солади.

Мутафаккирнинг фикрига кўра, қалб ёки рух доимо ғоялар йиғиндисидан иборат бўлади. Ҳар бир ғоя — ин-

тенционал, яъни маълум бир объектга йўналтирилган. Рухнинг энг яқин объекти эса — унинг ўз вужуди. Шу сабабли файласуф рухни вужуднинг ғояси деб атайди. Рухнинг бу сифати унинг нофаол эканидан, вужудга қарамлигидан далолат беради. Зеро, у хиссий билиш билан боғлиқ. Бироқ бу рух нафақат вужудий ҳолатларни, балки ўз ғояларини ҳам англаш қобилиятига эга. Айнан мана шунда рухнинг рационал — фаҳмий (интуитив) фаол жиҳати ўзини намоён этади. Бу фаол жиҳат субстанция — Худога етишишга олиб борадиган билишдир. Донишмандлик эришган бу ҳолатни Спиноза, Ғаззолий изидан бориб, Худога билиш орқали муҳаббат қўймоқ, Худони билиб севмоқ, деб атайди.

Спиноза билишни зарурият доирасида кўради. Агар биз бу туйғулар сабабини уларнинг зарурияти доирасида билсак, улар билан муроса қилсак, улардан камроқ изтироб чекамиз. Масалан, барча болалар дастлаб юролмасликлари ва гапиролмасликларини билганлари учун бу ҳолат билан муроса қиладилар ҳамда уни одатий деб қабул этадилар. Демак, рух нарсаларга қанчалик зарурият сифатида қараса, туйғулар устидан шунчалик кучлироқ ҳукмрон бўлади ва улардан камроқ азият чекади. Яъни инсоннинг эрки ўз туйғуларини билиш ва улар устидан ҳукмронлик қилишдадир. Ақлнинг қудрати шахс эркини белгилайди. Шундан келиб чиқиб, Спиноза инсоний қилмишлар устидан кулмасликка, улардан хафа бўлмасликка, уларни лаънатламасликка, балки тушунишга чақиради.

Инсон учун тўғри ҳаёт тарзи сифатида нидерланд мутафаккири ўз манфаатини кўзлаб иш юритишни таклиф этади. Зеро, барча инсонлар катта бахтга эришиш учун интиладилар. Лекин ҳар бир шахс ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳаракат қилар экан, бошқалар ҳам шундай ҳаракат қилишлари учун ўз хатти-ҳаракатларини туйғулар билан эмас, ақл билан бошқариши лозим. Айна пайтда, файласуфнинг фикрича, халқ оммаси ўз хатти-ҳаракатларида ақл билан иш кўра оладиган билиш даражасига кўтарилиш қобилиятига эга бўлолмайди. Шу жиҳатдан одамларнинг эҳтирос ва хаяжонларини босиб, уларнинг барча хатти-ҳаракатларини ақл билан йўналтирадиган қонунлар чиқарадиган давлат ҳокимиятига эҳтиёж мавжуд. Ахлоқ-

одоб қонун-қоидалари, Спиноза фикрига кўра, давлат ҳуқуқи қонунларига мос келиши лозим. Давлат қонунлари шундай бўлиши керакки, уларга кўра ҳар бир киши ўз манфаатига интилар экан, бошқа шахслар ва давлат манфаатига ҳилоф равишда иш кўрмаслиги керак. Ана шунда «оқилона ўзини чеклаш» юз беради. Шу билан бирга, мутафаккир юқори ҳокимиятнинг инсонлар шахсий ҳаётига аралашувига қарши чиқади ва виждон эркинлигини, тафаккур эркинлигини ҳимоя қилади. Ҳар кимга ўз фикрини айтиш эркинлигини бериш лозим, дейди файласуф, фақат ҳукм юргизишнинг демократик шаклигина зарур бўлган эркинликни тўлиқ таъминлаши мумкин.

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги. Тарихда олмон мумтоз фалсафаси деб ном олган тафаккур ўзининг миқёсийлиги ва теранлиги билан ҳануз фикрловчи кишиларни ҳайратга солади. Олмон мумтоз файласуфлари англиз, француз файласуфларидан фарқли ўларок, ўз асарларини кенг китобхон оммасига эмас, балки тор доирадаги ўқувчиларга, фалсафани мутахассислик деб билган олимларга ва талабаларга мўлжаллаб битганлар. Шу боис уларнинг кўпчилик китоблари, хусусан, ахлоқшуносликка оид асарлари ҳам қуруқ академик тилда ёзилган ва тушунилиши оғир. Лекин улар ўз асарларида жаҳон фалсафий тафаккури XIX асрнинг биринчи ярмигача эришган барча ютуқларни илмий тизимларда умумлаштирганликлари ва улардан ниҳоятда чуқур илмий ҳулосалар чиқарганликлари билан ажралиб турадилар.

Олмон мумтоз фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** (1724—1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлоқий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлнинг танқиди» (1788) ва «Ҳуқуқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшунослик ва ахлоқий муаммоларга бағишланган.

Ахлоқшуносликни объектив қонунлар ҳақидаги фан сифатида, Кант, математика билан тенглаштиради: геометрик қатъий қоидаларни, инсон уларга ўзи тўла амал қилиш қилмаслиги билан ҳисоблашмагани ҳолда шакллантиргани каби, ахлоқшунослик ҳам инсоннинг имкониятлари билан ҳисоблашмайдиган, балки нима ахлоқий эканлигини кўрсатадиган қоидалар тақдим этмоғи керак. Шу боис файласуф ҳуқуқ ва ахлоқ ҳақидаги фанларни ақлнинг шак келтириб бўлмайдиган ёки қатъий талабларга асосланган на-

зариялари сифатида олиб қарайди. «Шундай қилиб, — дейди Кант, — амр (императив), бу шундай қоидаки, у ҳаққа тасаввур субъектив тасодифий хатти-ҳаракатни зарурий қилиб қўяди...».¹

Қатъий амр, энг аввало, шунинг учун олий ва пировард ахлоқий қонунки, у инсонни фақат мақсад сифатида мавжуд деб ҳисоблайди ва инсонга восита деб қарашни, айниқса ундан шунчаки восита тарзида фойдаланишни ман этади. Бу олий ахлоқий тамойилга Кант бир неча мисоллар келтиради. Мана, улардан бири. Дейлик, мен бир ёкка кетаётган дўстимдан ҳеч кимнинг гувоҳлигисиз қанчадир пулни сақлаб бериш учун олиб қолдим. Бу ҳақда ўзимдан бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Дафъатан дўстим хорижда вафот этади. Хўш, мен унинг пулини ўзимда олиб қолишим мумкинми? Бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш учун Кант қатъий амрга мурожаат қилади; пулни ўзида олиб қолиш, агар биз бу қоидага умумийлик шаклини берадиган бўлсак, бундан буён бошқа ҳеч ким ўз пулини бировга ишониб қолдирмайди, деган гапни англайди. Чунки бу ҳолатда ҳар бир киши қарзга берилган пул баъзи шароитда йўқолиб кетиши мумкинлигини англаб этади. Шундай қилиб, Кант назарида, ахлоқийлик моҳият эътибори ила инсоннинг қундалик майда ташвишлардан юксакка, улғуворликка, илоҳийликка кўтарилишидир. Ахлоқ худбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга ўтишдир.

Инсон доимо ўз шахсий бахтига йўналтирилган майллари натижасида қатъий амр билан қарама-қарши келиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан инсон доимо бурч билан майл оралиғида туради. У ихтиёр туфайли айнан ана шу ўз бурчини бажаришга эркин қарор қилади, яъни қатъий амрга бўйсунди ва фақат мана шу доирадагина ўз майлларига эрк беради. Қатъий амрга амал қилиш имконини амалий ақлнинг «сен қила оласан, чунки қилишинг керак», деган қонун беради. Ахлоқий эътикод қандайдир ички зўрликка асосланган тизим сифатида иш қўради, усиз инсон ўзини кўзгуда кўрса даҳшатдан сапчиб тушади. «Ҳакам инсоннинг ичида» ва ахлоқий қарор пировард натижада ҳар бир одам учун ўз-ўзини суд қилиш демакдир. Зеро инсон, у ёки бу муҳим

¹Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 2. М., Мъгсль, 1964. С.130.

карорни қабул қилар экан, ташқи тартиблар (амал, бойлик ва х.к.) эмас, балки фақат бурч амри нуктаи назаридан иш тутмоғи лозим. Бунинг акси рўй бермаслиги учун инсонга ўзини-ўзи назорат қилсин деб ажойиб назоратчи т- виждон берилган. Виждон инсоннинг иккига бўлиниб яшашига чек қўяди: ҳаммасини тўғри тушунган ҳолда нотўғри хатти-ҳаракат қилиши мумкин эмас. Виждон билан беркинмачоқўйнаб бўлмайди, уни айтганингга кўндиролмайсан. Уни ухлатиб қўйиш ҳам мумкин эмас, эртами-кечми уйғонади-да, қилмишингга жавоб беришга мажбур этади. •

Буюк мутафаккирнинг ахлоқшунослигини маълум маънода бурч ҳақидаги таълимот ҳам дейиш мумкин. У бурчнинг икки хили мавжудлигини таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлоқий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлоқий бурч аксинча, фазилатга, яъни ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлоқий бурчга мувофиқхатти-ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайди.

Ахлоқий бурчнинг ўзини ҳам файласуф иккига бўлади: инсоннинг ўз олдидagi бурчи ва бошқаларга нисбатан, уларнинг айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларига қаратилган бурч. Ўзига нисбатан бурч, аввало, инсондан ўз-ўзига ҳурматни талаб этади. Унинг зидди — ўз ҳаётига қасд қилиш, соғлигига путур етказиш, ёлғончилик, очкўзлик ва сохта итоаткорлик-хушомадгўйлик. Ўзгаларга нисбатан бурч эса, аввало, бошқа одамларни ҳурмат қилишни талаб этади. У — Кант «дунёнинг буюк ахлоқий беазаги» деб атаган хайр-эхсонда, миннатдорчиликда, қувончу ғамни баҳам кўришда, умуман, инсонга муҳаббатда акс этади. Уларнинг зидди — манманлик, дилозорлик, ҳасад, кўрнамаклик ва ичқоралик.

Хатти-ҳаракатнинг мақсади ҳам, унинг самараси ҳам эмас, балки унинг нияти, яъни ахлоқий амрга мувофиқлиги ахлоқий ҳисобланади. Ана шу мезон, ахлоқий бурч инсондан хатти-ҳаракатнинг эзгу ихтиёр билан қилинишини талаб этади. «Бирор ерда, бу дунёда ҳам, хатто ундан ташқарида ҳам, фақат биргина эзгу ихтиёрдан бошқа яна қандайдир нарсани чекланмаган даражадаги эзгулик дейиш мумкинлигини ҳаёлга келтириб бўлмайди», — дейди Кант.¹

¹Кант И. Сочинения в 6 т. Т. 4, ч. 1. С. 228.

Эзгу ихтиёр ҳаракатни ташқи шарт-шароит ва манфаатни ҳисобга олмасдан баҳолайди, зеро, бурчнинг мазмуни биз интилайтган бахтда эмас, балки бахтли бўлишга лойиклигимиздадир. «Шу боис,— дейди файласуф, — ахлоқ, сирасини айтганда, ўзимизни қандай тарзда бахтли қилишимиз мумкинлиги ҳақида эмас, балки ўзимиз қандай қилиб бахтга муносиб бўлишимиз тўғрисидаги таълимотдир».¹

Шуни ҳам таъкидлаш ўринлики, Кант ихтиёр муаммосига диний-насроний нуктаи назардан ёндашади: даставвал у ёвуз ихтиёр тарзида юзага чиқади. Ёвуз ихтиёр инсон табиатидаги бурч талабининг ҳаракат қоидасига айланишига қарши турадиган майлдир. Ана шунинг учун ҳам ўз-ўзини билиш ва ақлга асосланган эзгу ихтиёр зарур. Одамлар ана шу эзгу ихтиёр асосида бир-бирларига муносабат қилишлари керак. Бу муносабатдаги мажбуриятларнинг иккитасини Кант энг муҳим деб ҳисоблайди. Булар — муҳаббат ва ҳурмат. Ҳар бир кишининг бурчи — хайрли ишлар қилишидан, яъни бирор-бир муқофотга умид боғламасдан, имкон қадар одамларга ёрдам беришидан ва уларнинг бахтли бўлишига кўмаклашувидан иборат. Мутафаккир инсонпарварликни энг муҳим фазилат, инсонни севмасликни асосий иллат деб ҳисоблайди. Шунингдек, Кант адолат, ростгўйлик, дўстлик сингари тушунчаларга ҳам бафуржа тўхталади.

Кант ахлоқшунослигининг чўққиси — абадий тинчлик ғояси; ҳеч қандай урушга йўл йўқ: на мен билан сенинг орангдаги табиий ҳолатдаги урушга, на орамиздаги давлатлар сифатидаги урушга йўл йўқ, уруш ҳар ким ўз ҳуқуқини қўлга киритиши учун зарур бўлган усул эмас. Айни пайтда, инсоният учун ахлоқий комилликка эришувнинг фаол воситасини мутафаккир маърифатда кўради. Маърифат учун эса фақат эркинлик, эркинлик бўлганда ҳам жуда зарарсиз, ҳар бир ҳолатда ўз ақлидан ошқора фойдаланадиган эркинлик зарур. Эркин, хайратланиб, ихлос билан яшаш лозим. Кант инсон сифатида ҳам шундай яшаб ўтди. Унинг икки нарса ҳақида қанча кўп, қанча узоқ ўйлаганинг сари қалбинг тобора янги, тобора кучайиб борувчи хайрат ва ихлос билан тўлиб-тошаверади, булар — бошим устидаги

¹Уша манба, 463-6.

юлдузли осмон ва менинг ботинимдаги ахлоқий қонун, деган гаплари энг аввало ўзига тааллуқли эди. .

Бу даврнинг машҳур ахлоқшуносларидан яна бири буюк мутафаккир **Георг Вильхелм Фридрих** Хегелдир (1770—1831). Унинг ахлоқий қарашлари «Рух феноменологияси» (1807), «Фалсафий фанлар комуси» (1817), «Хуқуқ фалсафаси» (1821) сингари асарларида акс этган. Хегель ахлоқшунослигининг ўзига хос хусусияти, энг аввало, шундаки, у хулқийлик билан ахлоқийликни икки хил тушунча сифатида таққим этади. «Хуқуқ фалсафаси» асарида у шундай деб ёзади: «Одатда аҳамиятига кўра, бир хил деб ҳисобланадиган хулқийлик ва ахлоқийлик бу ерда бир-бирдан жиддий фарқ қиладиган маъноларда олинади».¹ Хегель ўзининг мураккаб фалсафий тизимидан келиб чиқиб, хулқийликка шундай таъриф беради: «Хулқийлик нуктаи назари эрқнинг нафақат **ўзида**, балки **ўзи учун** ҳам чексиз бўлган даражадаги нуктаи назардир. Бу ихтиёр рефлексияси ўзида ва унинг ўзи учун ҳақиқий айнанлиги ўзида борлиқлигига ҳамда бевоситалигига ва унда ривожланаётган муайянликларга қарама-қарши қиёфани субъект сифатида белгилайди».² Содда қилиб айтадиган бўлсак, Хегель тушунчасидаги хулқийлик доираси инсонлардаги шахсий ва хусусий ўзаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбуриликни, идеални, ижтимоий-тарихий ҳодисаларга нисбатан танқидий қайфиятларни ўз ичига олади.

Ахлоқийликни эса Хегель мана бундай таърифлайди: «Ахлоқийлик худди ахлоқий борлиқда ўзининг **ўзида** ва **ўзи учун** ҳақиқий асосига ва ҳаракатга келтирадиган мақсадига эга бўлган ўзини англаш каби, ўзидаги ўзини англашда ўз билимига, ихтиёрига, бу ихтиёрнинг ҳаракат қилиши орқали ўз воқелигига эга жонли эзгулик каби, **эркинлик ғоясидир**; ахлоқийлик **ўзини англашнинг мавжуд дунёси ва табиийати** бўлган эркинлик тушунчасидир... Умуман олганда, ахлоқийликда ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатлар бор, бироқ улар ахлоқийлик шаклининг моҳияти ҳолос. Эзгулик — бу ерда субстанция, яъни объективликнинг субъективлик билан тўлдирилишидир».³ Хегель ахлоқийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоққан олдин пайдо

¹ *Гегель Г.* Философия права. М., Мнсль, 1990. С. 94.

² Ўша манба, 154-6.

³ Ўша манба, 200-6.

бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидаги ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятига муносабатини назарда тутди.

Хегель хулқийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини киритади; ахлоқийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини тааллуқли деб билади ва уларни батафсил таҳлил этади. Эзгулик — эрқ даражасига кўтарилган ихтиёр, амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сўнгги мақсади. Ёвузлик — зарурият, бироқ у рўй бермаслиги керак. Ахлоқли бўлиш ёвузликнинг зиддига етишиш, акс ҳолда эса эзгулик жўн табиий ҳолатдир. Агар ёвуз қилмишдан қандайдир яхлитликнинг жиҳати сифатидаги ижобий томонни топиб, уни эзгулик деб талқин этилса, у қисман ўзига, қисман бошқаларга қилинган мунофиқликдир. Виждон эса муқаддас, қўл етмас нарса, инсоннинг ўз-ўзига пок ишончи; у эзгуликни билишдир.

Ахлоқийлик борасида Хегель қониқиш тушунчасини ўртага ташлайди. Бу борада файласуф қуйидагича фикрлайди. Ҳатто арзимас бир фаолиятдан қониқишим шундай бўладики, мен ўз рўпарамда тураман; ана шу менга қониқиш беради. Мен ўзимда оламини хис қиламан. Инсон ниманики бажарса, у ҳаммасида иштирок этади, зеро, ихтиёр эркинлиги ҳам ана шундан иборатдир. Инсон, аввало, ўз мақсадидан қониқиши керак, ўшанда унинг амалга оширидан ҳам қониқиш ҳосил қилади. Оқил одам, аввало, ўзини қониқтириши керак, кўп ҳолларда айнан шунинг учун ҳаракат қилади, у ўз тушунчасини, ўзидаги ғоясини қониқтиради, бошқаларникини эмас, бошқалар қониқиши ҳам, қоникмаслиги ҳам мумкин, у ўз тушунчасини, ўз ақлини татбиқ этиши лозим. Инсон манфаатдан маҳрум бўлсин, деган талаб бўлмағур гап. Улуғ одамлар кўпинча ўзларини ўзлари қониктирганлар, агар улар бу ҳақда аввал бошқалардан руҳсат сўраганларида эди, уларнинг ишлари, шубҳасиз, арзимас нарса бўларди.

Хегель муҳаббат, никоҳ,- оила, фуқаролар жамияти ва давлат ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар баён қилади. Севгини файласуф бошқа билан бирлашишни англаб етиш, ўзининг бошқа билан, бошқанинг ўзи билан бирлашишини билиш орқали ўзидан кечиш тарзида талқин этади. Севги

— хиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиийятдаги ахлоқийлик; давлатда севги бўлмайди, унда бирлик қонун сифатида англонади.

Хуллас, Хегель ҳам Кант каби инсонга нихоятда катта масъулият юклайди. Унинг хулосаси қатъий — қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади.

Олмон мумтоз ахлоқшунослигида бизга русча матнлар орқали Людвиг Фейербах номи билан таниш бўлган Лудвиг Фойербахнинг (1804—1872) қарашлари ўзига хос ўрин эгаллайди.

Фойербах янги фалсафани яратиш кераклиги ҳақидаги ғояни илгари суради; бу фалсафанинг марказида табиатдан узилмаган инсон туради. Шунинг учун уни фалсафийлаштирилган инсоншунослик ҳам дейиш мумкин. Ҳақиқий фалсафанинг вазифасини Фойербах китоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат деб ҳисоблайди. «Янги фалсафанинг илдизи муҳаббатнинг ҳақиқийлигига, туйғуларнинг ҳақиқийлигига бориб тақалади», — дейди у.¹ Бу фикрлардан келиб чиқиб, шуни айтишимиз мумкинки, Фойербах фалсафасида, маълум маънода, ахлоқшунослик тош босиб кетади. Ахлоқ масалалари, айниқса, унинг «Ўлмаслик ҳақидаги масалага инсоншунослик (антропологик) нуқтаи назаридан қараш» (1846—1866), «Спиритуалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг ўзига хослиги ҳақида» (1863—1866), «Эвдеймончилик» (1867—1869) деган асарларида, кундалиқлар ва хатларида кўтарилган. Унинг ўзидан аввалги мумтоз файласуфлардан яна бир фарқи шундаки* у муаммоларга моддиятчилик нуқтаи назаридан ёндашади ва ақлни эмас, хиссиётни биринчи ўринга қўяди. Унинг ахлоқий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчасига йўналтирилган.

Фойербах таъбирига кўра, инсоннинг моҳияти хаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки хиссиётдир, бас, шундай экан, шу тамойилга қарши бўлган барча фалсафа, барча дин нафақат моҳиятан хато, ҳатто зарарлидир. Агар одамларни яхшилашни истасангиз, уларни бахтли қилинг; агар уларни бахтли қилишни истасангиз, барча бахту қувончлар манбаи бўлмиш хисларга мурожаат қилинг. Инсоннинг мав-

¹ Фейербах Л. Избранне философские произведения в 2 т. Т. I. М., Политиздат, 1955. С. 185.

жудлиги хиссиёт билан боғлиқ. Тўғри, ҳайвонларда ҳам хиссиёт бор. Лекин уларнинг хиссиёти, сезгилари чекланган, яъни бир сезги аъзоси кучли, бошқалари заиф, кучлиси ҳам фақат хис этилгувчи муайян — у ёки бу нарсага қаратилган. Инсон эса барча хис этиладиган нарса-ҳодисалар, олам, чексизлик билан боғлиқ ва унинг хиссиётлилиги, энг аввало, бошқа инсонни хис этишдан иборат.

Айни пайтда инсонга, ҳайвондан фарқли ўлароқ, танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган, хиссиётли инсон бу ерда хоҳловчи, интилувчи, ихтиёр билдирувчи сифатида намоён бўлади. Лекин шунчаки ўз-ўзича, «соф», ўзининг жисмоний, моддий ташувчисидан холи, вужудсиз, ҳаётсиз ихтиёр — ҳеч нарса эмас. Ихтиёрнинг ташувчиси ёки эгаси умуман инсон эмас, балки муайян, тирик, ўзига хос одам. Зеро, ихтиёр хоҳловчи инсондир. Ўзгармас, замондан ташқаридаги ихтиёрнинг бўлиши мумкин эмас, у — доимо мазмунли ихтиёр, нимагадир ихтиёр. Ҳаётнинг ҳар бир даври ўзи билан янги материал ва янги ихтиёр олиб келади. «Ихтиёр ҳақидаги тадқиқотимнинг асосий ғояси — ихтиёр ва бахтга интилишнинг бирлиги, — дейди мактубларидан бирида Фойербах. — «Мен хоҳдайман» дегани, мен бахтсиз бўлишни истамайман, яъни мен бахтли бўлишни хоҳлайман деган маънони билдиради».¹

Дарҳақиқат, Фойербах таълимотида «ихтиёр» сўзи «бахтни ихтиёр қилиш» ибораси билан бир хил тушунилади. Бахт тушунчаси эса кўп маъноли, ҳар бир инсоннинг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бахт ҳақидаги ва бахтга олиб борадиган воситалар тўғрисидаги алдамчи тасаввурлар натижасида инсоннинг хоҳлагани — бахт деб ўйлагани аслида уни бахтсизликка етаклаши ҳам мумкин. Лекин ҳар кимнинг бахти ўзига хос бўлишига қарамай, барчаси интилиш ва эҳтиёж нуқтаи назаридан умумийликка эга. Файласуф, инсонни жиноятдан ахлоқ борасидаги «ақли» гаплар эмас, балки бахт асраб қолади, дейди. Лекин у зодагонларга хос, дабдабали бахтни эмас, оддий одамларнинг, кўпчиликнинг бахтини, бажарилган ишдан кейин келадиган, зарур бўлган фаровонликдан лаззатланиш бахтини назарда тутди. Шу

*Ҳаранг: Бъаовский Б. Людвиг Фейербах. М., Мнсль, 1967. С. 162.

боис инсонни иллат ва жиноятдан йироқ тутиш учун, яъни ахлоқни муомалага киритиш учун аввал унинг йўлидаги моддий тўсиқларни йўқотиш керак. Бошқаларнинг бахтсизлиги ҳисобиға бахтга эришиш мумкин эмас. Менининг олдида Сен йўқ экан, умуман, ахлоқнинг ўзи намоеън бўлмайди. Ахлоқ учун камида икки киши керак; Сенсиз Менининг бахтга эришуви мумкин эмас. Ахлоқ инсонга ўзини-ўзи чеклашни, сабр-қаноатни тақозо этади. Ана шу чеклаш, сабр-қаноат ҳам бахт; ҳақиқий оила бошлиғи, ахлоқли ота, ўзи кўчада лаззатли таом тановул қилгани ҳолда, хотин, бола-чақасини оч қолдиришини ўзи учун кулфат деб билади, унинг ўрнига оиласи билан оддий нон-чоини баҳам кўришдан бахт ҳиссини туяди. Қаерда бўлмасин, ёвузликни йўқотиш учун бошқа одамларнинг бахти ва бахтсизлигида амалий иштирок этиш бахтлилар билан бахтли, бахтсизлар билан бахтсиз бўлиш — мана, сизга ягона ахлоқ, дейди мутафаккир. Инсоннинг ўзига муносабати бошқаларга нисбатан билвосита мажбурият деб эътироф этилгандагина ахлоқий қимматга эга бўлади. Менинг оилам, жамиятим, халким, Ватаним олдида мажбуриятим бўлгани учунгина ўзимга нисбатан мажбуриятлиман, яхши ва ахлоқий дегани бир хил. Бироқ фақат кимки бошқалар учун яхши ҳисоблансагина, ўша яхши одам.

Файласуф бахтга интилишнинг виждон билан уйғунлиги тўғрисида ҳам батафсил тўхтдлади, унинг фикрига кўра, виждон, бу — Мендаги бошқа Мен, Мени ўзига нисбатан ёмонликдан тийиб турадиган ёки ёмонлик қилиб бўлгач, азоб берадиган, таъкиб этадиган, тасаввуримдаги бошқанинг қиёфаси, тимсоли. Бошқанинг қиёфаси менинг ўзимни англашим билан шу қадар боғланиб-чирмашиб кетганки, мен уйим бўлмиш ўз Менимнинг энг яшинин, энг сирли бурчакларида ҳам ундан қочиб, паноҳ топа олмайман; ўзимдан ташқарида бошқа одам мавжудлигини унутолмайман. Демак, мен ёвузлик қилдим, бунга гувоҳ бўлган одам — ёвузлигим қурбони, бошқа ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Шунга қарамай, менинг шеригим бор, ўзимда мени сотиб қўйиши мумкин бўлган, айбловчи гувоҳ бор, бу — виждон. Бироқ ҳаракат олдидан ёки хатти-ҳаракат пайтида у ё жим туради ёки овози шу қадар заиф ва

секин бўладики, хатти-ҳаракат қилувчи унга кулоқ солмайди.

Фойербах таълимотини баъзилар муҳаббат ахлоқшунослиги деб ҳам аташади. Бу бежиз эмас. У, ҳаёт муҳаббатдан иборат, ўз, хусусий Менининг қобиғида худбинларча бурканиб ётгандан кўра, жуда ҳам арзимас, ғоят номуносиб нарсани севган аъло, дейди. Зеро, фақат битта ёвузлик мавжуд. У ҳам бўлса — худбинлик, фақат битта эзгулик бор, у ҳам бўлса — муҳаббат. Инсонни билиш учун уни севиш керак.

Фойербахни том маънода даҳрий дейиш ножоиз. Тўғри, у Худони тан олмайди, черковдан нафратланади, лекин одамга сиғинишни таклиф этади. «Исо, — деб ёзади файласуф ўз кундалиқларида, — одам эди, ҳаммага ўхшаган одам. Исога эътиқод инсонга эътиқоддир».¹ Инсон инсон учун Худо; инсонга муҳаббат инсоннинг энг олий, энг биринчи қонуни бўлиши керак. Шу боис Фойербахга замондош файласуфлардан бири Штирнер, Фойербахни динни ахлоқшуносликка, ахлоқшуносликни динга айлантириб юборадиган файласуф, деганида маълум маънода ҳақ эди.

Аввалги адабиётларда, кўпинча Фойербахнинг инсонга муносабати танқид қилинади. Бунда Маркс ва Энгельснинг фикрларига суянилади: гўё буюк файласуф инсонни ўз замонидан, ижтимоий муаммолардан ташқарида таҳлил этар эмиш. Аслида гап бунда эмас. Фойербах инсонни синфийликдан юқори турувчи умумбашарий кадрият сифатида олиб қарайди, уни инқилобий зўравонликка чақирмайди, уни ўзига хос тарзда илоҳийлаштиради..

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараққиётига, унинг ахлоқий юксалишига, шубҳасиз, қиёслаб бўлмайдиган даражада улкан ҳисса қўшдилар. Лекин, бу — уларнинг назариялари, илгари сурган ғоялари ва ахлоқий қарашлари ҳар қандай нуқсондан холи, деган гап эмас. Чунончи, Кант ахлоқийликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб тақаб қўяди, бурчнинг бажарилишида хатти-ҳаракатларни мавжуд шарт-шароитдан устун қўяди, натижада унинг ахлоқий талаби кўпроқ тирик одамга эмас, идеал одамга қара-

¹ *Фейербах Л.* Избранние философские произведения. Т.1. М., Политгиздат, 1955. С. 248.

тилган меъёрга айланиб қолади; Фихте ва Шеллинг ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг трансцендентал покликка интилишида кўрадилар; Ҳегель ахлоқий муносабатларнинг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлоқий жавобгарлигини бир четга суриб қўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўяди. Фойербах эса ахлоқий муносабатларда инсон хиссиётига ниҳоятда ориқча баҳо бериб юборади ва, аксинча, ақлга деярли ўрин қолдирмайди. Бироқ бу нуқсонлар олмон мумтоз мутафаккирларининг эришган ютуқлари олдида жузъийлик мақомига эга. Шу боис ҳам улар тафаккури келгуси даврлар ахлоқ илми учун у ёки бу жиҳатдан асос вазифасини бажарувчи таълимотлар бўлиб қолди ва янгидан-янги фалсафий-ахлоқий оқимларнинг вужудга келишида ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

2. Нораціонал ахлоқий таълимотлар

Олмон мумтоз ахлоқшунослиги билан ёнма-ён ва ундан кейин вужудга келган оқимларни, таъбир жоиз бўлса, икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири — идеалистча — нораціонал, иккинчиси — моддиятчи йўналишларни ўз ичига олади. Лекин ҳар иккала гуруҳдаги йўналишлар ҳам, олмон мумтоз фалсафаси таъсирини инкор этиш-этмасликларидан қатъи назар, маълум маънода бевосита ёки билвосита ўша таъсир остида ўзларини намоён этдилар. Фарқ шундаки, биринчи гуруҳ уларни кўпинчй инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан борди. Уларнинг ахлоқий таълимотлари ўзлари мансуб бўлган фалсафий оқимлар билан чамбарчас боғлиқ.

Олмон мумтоз файласуфларининг ҳаммаси учун умумий бўлган рационал йўналишни инкор этиб, нораціонал таълимотни яратган дастлабки файласуфларнинг бири буюк данимарқ ёзувчиси, илоҳиётчи **Сёрен Аабе Киркегаарддир** (1813—1855). У илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи ўринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. У Ҳегелнинг мантиқий усулини ниҳоятда қаттиқ танқид остига олади, ҳатто батамом инкор қилади: Ҳегель ўрмонни кўради-ю, алоҳида дарахларни кўролмади, дейди. Дар-

ҳақиқат, Ҳегель фалсафаси, умуман, рационал фалсафа умумийликни тан олгани ҳолда, алоҳидаликка, муайянликка, индивидуалликка етарли эътибор бермайди. Ҳегель учун индивидуум — хусусий мулк турининг ўртача нусхаси, у умумийлик қозонида буғга айланиб кетади. Хотинининг айтишича, Ҳегелнинг, ҳатто, алоҳида сеvimли таоми ҳам бўлмаган, унинг учун ҳаммаси умумий маънодаги овқат экан, холос. Киркегаард Ҳегель фалсафасини, мавжудлик нималигини тушунишга ноқобил таълимот, деб атайди.

Киркегаард ахлоқшунослиги ана шундай танқидий нуқтаи назарга асосланган. Унинг ахлоқий қарашлари асосан, «Ё — у, ё — бу» (1843), «Кўркув ва титрок» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1845), «Ўлимга етакловчи дард» (1849) сингари фалсафий китобларида, шунингдек, кундаликлари ва бадий асарларида ўз аксини топган.

Шахснинг ўз хусусий ахлоқий воқелигини ягона воқелик деб ҳисоблайди Киркегаард ва ўз насроний ахлоқшунослигида гуноҳдан яқка тартибда фориғ бўлиш масаласини қўяди. Унинг фикрига кўра, шахс инсонлар қошидаги эмас, балки Худо олдидаги бурчини ўташи лозим, яъни улар аввало Худо олдида бурчлидирлар. Ҳар ким ўзини-ўзи кутқаради. Фақатгина Худо оламдаги эзгуликнинг манбаи; ахлоқийлик эса этикоднинг оқибатидир.

Киркегаард асарларида маънавий ҳаётнинг кўркув, ҳавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлари тадқиқ этилади. Лекин бу хусусиятлар шунчаки эмас, балки шахснинг ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши учун таҳлилга олинади. Бу масъулият эса ўз ифодасини танловда топади. Шу боис баъзан Киркегаард ахлоқий таълимотини танлов ахлоқшунослиги ҳам деб аташади.

Гуноҳдан индивидуал фориғ бўлиш муаммосини ҳал этар экан, Киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар — эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили — лаззат, иккинчисиники — бурч, учинчисиники — изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳйссиятлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи — Дон Жуан, файласуф ёшлигида севган Мо-

цартнинг шу номдаги операсидан, мусика соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда инсон ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусика, театр, аёллар — ҳаммаси унинг хизматида. Лекин инсон қанчалик хиссиётга берилиб борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, кўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, такрорланмас нарсаларнинг такрорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдан зерикши инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи — ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига киради, бурчни бажариш мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб биладиган, айни пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли — Сукрот. Унинг ечими — эстетик ишқибозликка қарама-қарши қўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги капалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даражада муҳими — оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (Исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар куни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазифаларини бажаришга даъват этиб, кўнғироқ ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-харакатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички руҳий дунёдир. Хазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «ё — у, ё — бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгу-

ликнинг фаркига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ҳодисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Лекин ахлоқий босқич ҳам сўнгги пиллапоя эмас, у ўтиш ҳолати; энг юксак даража, бу — диний босқич. Зеро, ахлоқий босқичда инсон, биринчидан, бахтга, чунончи, оилавий, никоҳдаги бахтга интилади, иккинчидан, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Демак, бу босқичда у ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тўла намоён қилолмайди. Диний босқичда эса инсон умумий ахлоқий қонун-қоидалар доирасидан чиқиб кетади, ундан баландроқ даражага кўтарилади, Худо билан тўғридан-тўғри муносабатга ўтади. Бу босқичнинг тимсоли — Иброҳим алайҳиссалом. Маълумки, у кишига севимли ўғлини қурбонлик қилиш ҳақида Худонинг фармони келади. Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, отанинг ўз ўғлини ўлдириши умумахлоқ қоидаларига тўғри келмайди, иккинчидан, агар ўғлини қурбонлик қилмаса, Худодан кўрқади. Иброҳим алайҳиссаломнинг олдида икки талаб туради: ўғлини ўлдирмаслик (чунки бу ахлоққа, оталик меҳрига зид) ва Тангрига бўйсунмиш. Биринчи талабни бажариш — Худого бўйсунмасликка, иккинчи талабни бажариш эса ахлоқий қонунни бузиш ва ўз ўғлига нисбатан шафқатсизликка олиб келади. Шу икки йўлдан бирини танлаш керак. Бу танлов эса изтироб орқали рўёбга чиқади. Бунинг устига, Иброҳим алайҳиссаломга фармонни ҳақиқатан ҳам фаришта келтирдими ёки у иблиснинг овозими? Агар у фариштанинг овози бўлмаса-чи? Қўрқув, гумон ва хавотир Иброҳим алайҳиссалом қалбини тирнайди, уни чексиз изтиробга солади. Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди, муаммони унинг ёлғиз ўзи ҳал этиши, ўзи танлаши лозим. Бу танлов мантиқий жараённинг эмас, ихтиёр этишнинг натижаси сифатида майдонга чиқади. Унда инсоний ақл эмас, инсоннинг ўзи бутун борлиғи билан иштирок қилади.

Шу тариқа Сукротнинг «Ўзингни англа!» шиори Киркегаард таълимотида «Ўзингни танла!» шиорига ўрин бўшатиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шукур қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севги ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худого муҳаб-

бат — шарт. Хар қандай изтироб, йўқчилик, синов ва риёзат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайрининг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб билан биргаликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса инсон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Айниқса, Киркегаард қўрқувга катта аҳамият беради. Унинг наздида қўрқув — эркинликнинг айбга бўлган муносабати. Ҳақиқий қўрқув, бу — гуноҳкор банданинг Тангри олдидаги қўрқуви. Инсон чорраҳада туради: ёки вақтинчалик ердаги ҳаёт, қўрқув ва изтироб, ёки ердаги ҳаётга юксақдан боқиш, ўлимга нафрат билан қараш туфайли унинг қўрқувидан халос бўлиш. Хўш, шу нуқтаи назардан қараганда, бурч нима? Бурч — Худо иродасининг ифодаси. Худодан қўркиш инсондаги янги имкониятларни очади, инсон мавжудлик нима ва мавжуд бўлмаслик нима эканини англайди. У инсонни танлов қаршисига олиб келади: инсон шу дақиқадан бошлаб онгли равишдаги танловни амалга оширишга мажбур: қўрқув — эркинликнинг имконияти. Шундай қилиб, агар ақл умидсизликка олиб келса, эътикод умид бахш этади, тинчлантиради, тасалли беради. Айни пайтда асл маънавият, ахлоқ ва эътикод фақат гуноҳкоргагина хосдир (илк гуноҳкор Одам Атони эсланг).

Хулоса қилиб айтганда, Сёрен Киркегаарднинг ахлоқий таълимоти, кўпгина ўринларда инсоний мавжудликда мантиқий фикрлашни, сабабиятни, ақднинг ролини инкор этса-да, ўзининг Ҳегелга нисбатан берган иборасига монандлаб айтсак, якка дарахт орқасида ўрмонни қўрмай қолганига қарамасдан, у Оврўпа фалсафасида бутунлай янги бир йўналишга асос солди: инсонни фақат ақл ёрдамида, мантиқий тушунчалар воситасида англаб бўлмайди, инсон тушунчаси чексиздир, деган фикрни ўртага ташлади. Инсонни шахсий танлов ҳуқуқига эга мавжудот тарзида талқин этди — бунда инсоний кадр-қиммат ғояси масъулият ғояси билан омухталашиб кетди. Киркегаард бу билан энг янги давр ахлоқшунослигидаги экзистенциячилик оқимида асос солди.

Янги давр Оврўпа ахлоқшунослигидаги норационал йўналишнинг асосчиларидан яна бири буюк олмон файласуфи **Артур Шопенхауэрдир** (1788—1860). Ахлоқий му-

аммолар унинг «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» (1819—1844), «Ҳаёт мактабининг хикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1837—1839) сингари барча йирик асарларида ўртага ташланган.

Шопенхауэр таълимотига кўра, олам — инсон кўз очиши билан кўрган, хидлару рангларга, товушлару сукунатга, иссиғу совуққа тўла дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. Олам — менинг тасаввурим, дейди файласуф. Оламга ҳозир келажакда нимаики тааллуқли бўлса, ҳаммаси субъект билан сифатланишга албатта маҳкум ва субъект учун мавжуддир. Шундай қилиб, олам — тасаввур, у субъект ва объектнинг ўзаро муносабати сифатида намоён бўлади. Чунки биз фақат кўзимизни, қулоғимизни, қўлимизни, тилимизнигина бевосита биламиз, оламни эмас. Олам, — мен уни ўз тасаввуримда қандай қабул қилаётган бўлсам, — шундай. Бу масаланинг бир томони, иккинчи томони — ихтиёр. Ихтиёр тасаввурга ўхшамайди, бутунлай бошқа, сирли, хали кашф этилмаган, эҳтимол, умуман кашф этиб бўлмайдиган нарса. У барча мавжудликнинг ибтидоси. Ихтиёр, бу — мутлақ эркин хоҳлаш, исташ, унинг на сабаби, на асоси бор. У — оламнинг ички мазмуни, ўз-ўзича анланмаган ҳолат, кўр-кўрона, тўхтатиб бўлмайдиган шиддат. Ҳатто дарахтлар учида ҳам ихтиёр ҳукмрон, улар юқорида, нурга қараб интилади, илдиз пастга интилади — намни ихтиёр этади. Жисм фақат юқоридан пастга — вертикал тарзда қулайди... Ихтиёр, бу — макон ва замонда яшайдиган мавжудотларнинг пайдо бўлишини таъминлайдиган куч. Лекин унинг ўзи макон ва замонга бўйсунмайди, уни билиш мумкин эмас. Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этгувчи, истагувчи, хирс қўйгувчи, ва фақат ундан кейингина, билгувчи, фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг намоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, ўтмиш ҳам эмас. Шу «ҳозир»нинг манбаи ва мазмунини ўзида мужассам этадиган нарса — яшашга ихтиёр, яъни ўзимиздан иборат бўлган «нарса ўзида».

Олабий ихтиёр ёки ихтиёр сифатидаги олам инсонни ўз йўриғида тутати. Инсон одатда ихтиёр қўлида, хоҳиш-истаклар исканжасида яшайди. Унинг яшашга бўлган ихтиёри, истаги ғоятда кучли. У яшаш истагида янгидан-янги ихтиёр исканжасига тушаверади. Инсондаги худбин-

лик уни ихтиёрга қул қилиб қўяди: ўзим бўлсам, хаммаси меники бўлса, деган ақида билан иш кўради. Бир истак ба- жарилиши билан иккинчисига ҳаракат бошланади, ундан кейин учинчисига, тўртинчисига ва ҳоказо... Инсон бир ис- так билан кифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатдан иборат бўлади, ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди. Бу ҳаёт — ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлғон, азоб, фожиалардан ибо- рат мавжудлик.

Инсоннинг бахт деб интилгани охир-оқибат бахтсизлик бўлиб чиқади. Чунки том.маънодаги инсоний бахтнинг ўзи йўқ. Яшашга ихтиёр — чексиз изтироблар манбаи; ўз бахти- га интилган ҳар бир одам бошқалар учун иблис бўлмоғи лозим; аслида иблис шахсийлашган яшашга ихтиёрдан бош- қа нарса эмас. Демак, бахтга интилиш — барча иллатлар- ни келтириб чиқарувчи манба. Бу ҳодиса Пушкиннинг «Ба- ликчи ва балиқ ҳақидаги эртак» асарини эслатади. Ихтиёр чангалидаги инсон балиқчи чолнинг хотинига ўхшайди: энг улкан бахтга эришаман деб, бахтсизликка эришади. Зеро, Шопенхауэр наздида ҳаётда доимо худбинлар кўпчиликни ташкил этади. Ихтиёр чангалидаги худбин ўлимдан кўрка- ди, чунки ўлим ихтиёрга, барча хоҳиш-истакларга чек қўяди. Асл инсон, юксак ахлоқ эгаси ихтиёрга, энг аввало, ҳаётга, яшашга бўлган ихтиёрга чек қўймоғи лозим. Яъни, инсон ўлимдан кўркмаслиги, унга интилмоғи керак. Чунки инсон учун сўнг мақсад — ўлим. Инсоннинг бутун ҳаёти ўлимга тайёргарликдан иборат; инсон ўлим учун туғилади.

Хўш, инсон ихтиёр чангалидан қутуламан, барча азоб, изтироб, фожиалардан фориғ бўламан деса нима қилиши керак? Ўзини-ўзи ўлдириши лозимми? Шопенхауэр бунга, йўқ, деб жавоб беради. Чунки ўзини-ўзи ўлдираётган одам яшашни хоҳлайди, фақат у берилган ҳаётдаги шарт-шаро- итдан норози. Шу боис ўзини ўлдирган киши ҳаётга бўлган ихтиёрдан эмас, ҳаётнинг ўзидан юз ўгиради. Ваҳоланки, бунинг акси бўлмоғи лозим. Инсон барча хоҳиш-истаклар- дан бош тортмоғи, ихтиёр чангалидан қутулмоғи керак. Ўшан- да инсон яшайверади, лекин ҳаёт унинг учун ҳеч нарса эмас; энди инсонни ҳеч нарса безовта қила олмайди, у ҳақиқий хотиржамликка, истаксиз умрга эришади.

Бундай даражага эришиши, ўз ҳақиқий «Мен»имизнинг ҳодисаси бўлмиш бутун олам билан биргаликдаги тўлақон-

ли мавжудликни қўлга киритиш имкони — шафқат орқали амалга ошади. Шафқат ўзида, ўз «Мен»имизнинг азалий, ибтидоий теранлигида, барча бошқа изтироб чекаётган мав- жудотларга нисбатан кўнгли очикликда, уларга бўлган меҳр- муҳаббатда намоён бўлади; шафқат қандайдир умумбаша- рийлик ва умумжаҳонийликнинг идеал микёси; у биздан изн сўрамай ўз аҳамиятини кўрсатади ва биз айбсиз айбдор бўлиб қоламиз — бор мавжудотнинг изтиробларига айбдор ҳамда алоқадор жонзотга айланамиз. Бу ҳолатни Шопенхау- эр йиғи ҳодисаси билан далиллайди: биз изтиробни ҳис этаётганлигимиз учун эмас, балки ўзимизга ёки бошқаларга ачинганимиз учун йиғлаймиз; ҳатто бола оғриқни шунчаки ҳис қилганидан эмас, кўпинча унга ачинганимиздан, раҳ- мимиз келганидан йиғлаб юборади. Биз йиғлаётган пайтда ўзимизни дарҳол изтироб чекаётган одам ўрнига қўйиб кўра- миз ёки унинг тақдирида бутун инсоният чекига тушган қис- матни, аввало, ўзимизнинг қисматимизни англаймиз, дей- ди файласуф. Ана шу ҳодиса барча мавжудотлар билан бор- лик барқарорлигининг ички бирдамлигини намоён этади. Демак, бошқа одам ёки бошқа жонзот азобига ҳамдард бўлиш, ачиниш орқали инсон барча тирик зотлар билан моҳиятан яқинлигини, қардошлигини англайди. Ҳақиқий ахлоқий хатти-ҳаракат, бу бошқа учун қилинган хатти-ҳара- катдир. Бу — унинг бахти ё қайғуси хатти-ҳаракатимнинг бевосита сабаби бўлиши керак, дегани. Бошқача қилиб айт- ганда, мен ўзимда ўзимни у билан айнанлаштираман. Ана шуни Шопенхауэр «шафқат хисси» деб атайди. У яна бир ўринда шафқатни инсон табиатидаги ахлоқийликнинг сўнгги асоси, деб атайди.

Шундай қилиб, Шопенхауэр ҳаёт фалсафаси оқими- ни бошлаб берган бўлса, унинг асосчиси яна бир буюк олмон файласуфи **Фридрих Нитцше** (1844—1900). Унинг ахлоққа муносабати «Зардушт дедик...»(1883— 1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1887), «Хукмронлик- ка ихтиёр. Барча кадрятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1886—1888) сингари асарларида акс этган.

Нитцше ҳақида ҳозиргача бир-бирини тубдан инкор қиладиган икки умумий фикр мавжуд. Бири — уни фа- шизмнинг асосчиси, урушлар тарафдори, ахлоқсизлик-

ни, зўравонликни маъкулловчи, мафкурачи-файласуф сифатида, иккинчи умумий фикр — уни инсон шахси озодлигини, инсон хусусийлигини бўрттириб кўрсатган, инсонни улуғ мавжудот эканини ёдига солувчи, шахс эрки тарафдори бўлган мутафаккир тарзида талқин этади. Хўш, аслида у қандай файласуф?

Нитцше одамларни уч тоифага бўлади: охирги одамлар, яхши одамлар ва ало одам (одамдан юксак одам). У Зардушт тилидан шундай дейди: «Қарангиз! Мен сизга энг охирги одамни кўрсатаман. «Муҳаббат — нимадир? Яратмоқ — нимадир? Интилмоқ-чи? Юлдуз дегани нима?» Охирги одам ана шундай деб сўраб туради ва кўзларини пирпиратади. Ер кичкина бўлиб қолди ва унинг юзасида ҳамма нарсани кичрайтирувчи митти одам сакраб-сакраб юрибди. Унинг уруғи суварак каби қирилиб битмагай: охирги одам ҳаммадан кўпроқ яшайди. Улар вақти-вақти билан андак захар ютади. Шундан яхши тушлар кўради... Чўбон йўк, ҳаммаси — пода! Ҳар ким тенглик истайди, ҳамма — тенг. Кимда-ким бошқача англаса, ўз ихтиёри билан жиннихонага йўл олади. «Илгари бутун олам телба эди», — дейди уларнинг энг оқиллари ва кўзларини пирпиратади. «Бахт-иқболни биз топганмиз», — деб айтади охирги одамлар ва кўзларини пирпиратади».

Мана яхши одамнинг таърифи: «Мен Шундай одамни севаманки, у ало одамга макон қурмоқ учун захмат чекади ва ихтиролар қилади ва унинг келмоғи учун ер, махлуқот ва набототни ҳозирлаб қўяди. Зотан, шу тарзда ўз ҳалоқатини истайди. Мен шундай одамни севаманки, у яхшилигидан интилиш ва толени ясайди. Зотан, у худди мана шундай — ўз яхшилиги учун яшашни истайди ва бошқача умр кечиришни билмайди».

Ало одам тўғрисида эса Нитцше қуйидагича фикрлайди: «Мен сизларга ало одам тўғрисида таълимот келтирдим. Одам шундай бир хилқатдирки, ундан ошиб ўтмоқ керак. Сиз ундан ўтмоқ учун нима қилдингиз? Шу дамгача барча хилқатлар ўзидан юқорироқ недир бир нарса яратди. Сиз шу улуғ тўлқиндан сачраган кўпик бўлиб ўтирддингизми? Одамдан ўтиш ўрнига, тезроқ боз яна ваҳший ҳайвон тусига киришга ошиқдингизми? Ало одам — заминнинг мазмуни. Биродарларим, мен сизга илтижо қилиб, заминга со-

дик бўлинг ва сизга ер узра умид тўғрисида сўзлаётганларга ишонманг, ўзлари биларми, билмасми, барибир, улар захарлагувчилар, деб айтурман... Чиндан ҳам, одам — лойка селдир. Уни ўзига ютиб тоза қилмоқ учун фақат денгиз бўлмоқ керак. Қаранг, мен сизга ало одам тўғрисида сўзла-япман: У — ўша денгиз, унда сизнинг улуғ нафратингиз чўкиб кетгай. ...У — чақмоқ, у — телбалик!...»¹

Энди учала одам турини тасаввур қилиб кўрайлик. Мисол тариқасида «Алпомиш» достонига мурожаат қилайлик. Охирги одамлар кичкина жойдаги кичкина иссиқ ўринлари учун Алпомишнинг ўғли Ёдгорни хўрлаган баковул, Ултонтозни хон кўтариб, унинг дастурхони сарқитларини завқ билан кутиб яшаётган кичкина одамлар эмасми? Улар агар қатта харфлар билан ёзиладиган «Муҳаббат» сўзининг маъносини билганларида, юлдузлар билан ақалли бирор тун сўзсиз суҳбатлашганларида пасткашлик қила олармидилар? Нитцше улар ҳақида бошқа бир ўринда майдалашиб кетган бундай одамлар, ҳукмронликка лаёқати бўлмаган, нолойиқ шахсларнинг муваффақиятлари учун йўл очиб беради, улар буйруқ берадиган ҳар қандай ирода кучи олдида тиз чўкадилар, дейди.

Яхши одам-чи? Яхши фазилатли одам Қоражон эмасми? Қоражонлар Алпомишнинг келиши учун, юзага чиқиши учун ҳамма нарсани қилишга, керак бўлса, жонини беришга тайёр. Алпомишларнинг уларсиз рўёбга чиқиши мумкин эмас. Алпомишлар эса — заминнинг мазмуни. Шу сабабли Нитцше уларни инсониятнинг орзу-умиди деб таърифлайди: «Бизнинг моҳиятимиз — ўзимиздан юксакроқ мавжудотни яратишдан иборат. Ўз чегарамиздан наридаги ўзимизни яратиш. Қачондир у ерга мақсад, қутқарувчи инсон келиши керак. Худо ўлди, ва бизнинг истагимиз — ало одам яшасин».² Бундай одам оддида қонунлар бош эгади, унда ҳам қонунчи, ҳам санъаткор омухталашиб кетган бўлади.

Даражалар пиллапоясидида инсон эгаллайдиган ўрин у чека олиши мумкин бўлган изтироблар билан белгиланади, дейди файласуф. Бунинг учун, яъни ало одам бўлиш учун инсон анъанавий ахлоқий кадриятлардан кечиши керак: шафқатли эмас, шафқатсиз бўлиши лозим, рост —

¹ Нитцше Ф. Зардушт таваллоси. И.Ғафуров таржимаси. «Тафаккур» журналы, 1995, 1-сон.

² Ўша манба.

бор-йўғи қатъий амр, ёлғон эса — ҳаётнинг доимий йўлдоши, ҳатто шарти, ҳар қандай фазилат нодонликка, ҳар қандай нодонлик фазилатга етаклайди — мана, Нитцшенинг кадриятларни қайта баҳолаши. «Ахлоқ,— дейди у,— инсоннинг табиат қошидаги олифтагарчилиги».¹ Зеро, ахлоқ туфайли ёввойи, эркин, дарбадар инсоннинг барча табиийяти (инстинкти) доимий мажбурликда сақланиши натижасида ташқарида қўлланиш имконини топмасдан ичкарига уриб кетади. Шу боис одам ўзини ички сиқувда сақлайдиган ахлоқий кадриятлардан кечиши керак, эркин бўлиши лозим. Бу эса, юқорида айтилганидек, изтиробни талаб этади.

Изтироб ўзгаларга эмас, ўзига шафқатсизликдан, эзгулик ва ёвузлик доирасидаги фазилатлардан кечиб, ундан нариги тарафга ўта олишдан, яъни, муайян давр учун қонунлаштириб қўйилган ахлоқ меъёрларини бажармасликдан, уларни кунпаякун қилиб ташлашдан иборат. Прометей тақдири бунга яхши мисол бўла олади. У Зевс ўрнатган ва ҳеч бир маъбуд тасаввур эта олмайдиган жиноят қилди. Олимп илоҳий жамоасидаги азалий ахлоқ қоидаларини бузди — инсонга, зулматга маҳкум мавжудотга олов ўғирлаб келтириб берди ва бу «ўғри» қояга парчинланиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азобга маҳкум этилди.

Ленин ҳам, Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Пол Пот ҳам эмас, айнан ана шу «ахлоқсиз» маъбудни ало одамнинг азалий тимсоли дейиш мумкин.

Фридрих Нитцшени олмон миллатчилигида айблашади. Ваҳоланки у: «Олмонлар — уларни қачонлардир мутафаккирлар деб аташарди — улар ҳозир, умуман фикрлай оладиларми? — Бешзсшапф, Бешзсшапф! иБег аНез, кўрқаманки, олмон фалсафасининг сўнгги шу бўлмаса эди...».²

Нитцшени яҳудийларнинг душмани сифатида талқин этишади. Ваҳоланки, у мана бундай дейди: «Яҳудийлар, шубҳасизки, ҳозир Оврўпадаги энг кучли, энг тиришқоқ, энг тоза ирқ». «Мамлакатдан аксилсемитчи бакироқларни чиқариб юбориш, эҳтимол фойдали ва адолатли бўлур эди».³ Ёки мана бу фикрга эътибор қилинг: «Ҳеч қанақанги америкача келажакнинг бизга кераги йўқ! Олмон ва славян ирқ-

¹Нитцше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. М., Мнсь, 1990. С. 735.

² Ўша манба, 43-6.

³ Ўша манба, 44-6.

ларини пайвандлаш лозим!..». «Мен ҳатто олмонлар славян конининг кучли аралашгани туфайли истеъдодли миллатлар қаторига кирди деб ўйлайман».¹ Бу мисоллардан кейин Нитцшени ирқчиликда айблаш кишига эриш туюлади. Тўғри, у яҳудийларни баъзи ўринларда «қамчилаб» ўтади. Лекин уларнинг асосий айбини Исони дунёга келтирганликда кўради. Исони эса одамларни шалпайган, эркисиз мавжудотга айлантириб қўйганликда айблади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқжоизки, Нитцше — Шопенхауэрнинг шогирди. Эслайлик: Шопенхауэр ахлоқий иллатларни биринчи ўринга қўйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқин этган эди. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетади: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. Унинг наздида, инсон ўз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан никоблашдан афзалдир. Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тўғрилиқ ва ахлоқийликни ахлоқнинг негизи деб билади. Демак, Нитцше таълимотини ўрганиш учун кўп ўринларда унга нивелирнинг дурбини орқали қараш, яъни фикрлар ортидаги тесқари маънони тушунмоқ лозим бўлади. Чунончи, у Исони, насронийликни, боя айтганимиздек, айбдор деб санайди, улар шаънига аччиқ гаплар айтади, ўзини аксилнасоний деб атайди; файласуф ҳатто сўнгги асарларидан бирига «Аксилнасоний» номини ҳам берган. Лекин аслида у Исони, насронийликни севади; «Мен қалбан ҳеч қачон насронийликка қарши гуноҳ иш қилмаганман», — дейди Нитцше. Сўнгги мактубларига эса унинг «Ҳочга парчинланган кимса» деб имзо чекканлиги маълум. Буларнинг сабаби шундаки, мутафаккир инсонни ҳам, Исони ҳам, ахлоқни ҳам севади, лекин улар ўзлари ўзлигини намоён қила олмаганидан, чекига тушган вазифани бажармаганидан, кўтарилиши мумкин бўлган юксакликка кўтарилмаганидан — майдалашиб кетган буюкликдан ғазабланади, алам билан, жаҳл билан фикрлайди. «Жаҳл келганда, ақл кетади», деган мақол назаримизда кўпроқ Нитцшега тааллуқли.

Ўша манба, 45-6.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, маълум маънода, Нитцшени олмон Нострадамуси дейиш мумкин. У социализмнинг қисқа вақт оралиғида ўта террорчилик воситаси билангина мавжуд бўлишини айтади, уни «даҳшат ҳукмронлиги» деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ленин, Сталин социализми ҳам, Мао Цзе Дун, Пол Пот, Шарқий Оврўпа социализми ҳам жуда қисқа умр кўрди ва шу қисқа муддатда ўзини қатағонлар воситасидагина сақлаб турди. Нитцше энг тинч даврларда, уруш хаёлидан йироқ йилларда тарихда мисли кўрилмаган урушларнинг кетма-кет келиши, уларда Ер юзида ҳукмронлик қилиш учун Россия билан бирлашган Оврўпа кучларининг тўқнашуви ҳақида ёзади. Дарҳақиқат, Нитцше вафотидан кейин ўн тўрт йил ўтар-ўтмас Биринчи жаҳон уруши бошланди, кейин Россия инқилоби, Антанта ҳужуми, фуқаролар уруши, Сталин ва Ҳитлер қатағонлари, ундан сўнг Иккинчи жаҳон уруши; Хиросима, Нагасаки фожиалари, миллий озодлик учун олиб борилган урушлар, Вьетнам уруши, Лотин Америкаси ва Африкадаги партизанлик ҳаракатлари, фуқаролар урушлари, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон... Бундай урушлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Унинг Россия, Олмония, ҳатто Оврўпа Иттифоқи ҳақидаги фикрларини ҳам бемалол башорат дейиш мумкин. У олдиндан кўра билган Оврўпа халқлари Иттифоқида ҳар бир алоҳида халқ, жуғрофий мақсадларига мувофиқлашган чегараларда муайян кантон ўрнини эгаллайди. Улардаги ўзаро муносабатларнинг қуролли кучлар эмас, балки «ўзаро, фойдалилик» тамойили асосига қурилишини таъкидлайди. Бу Иттифокнинг тузилганига, тамойили ҳақиқатан «ўзаро фойдалилик» эканига, пул бирлиги «евро»нинг муомалага кирганига ўзимиз гувоҳмиз.

Бироқ буларнинг ҳаммаси Нитцше қиёфасининг бир жиҳати, унинг иккинчи жиҳати ҳам бор: бир томондан, табиий танлов йўли билан, иккинчи томондан — миллионлаб ожиз ва омадсизларни зўрлик билан йўқотиш йўли орқали келажак одамини яратиш керак. Нитцше, паст ирқларда, масалан, қора танлиларда, оғрикни ҳис қилиш қобилияти кам, дейди. Бошқа бир ўринда у, хаёт — урушлар натижаси, жамият — уруш қуроли, урушдан бош тортиш катта миқёсдаги ҳаётдан бош тортмоқ демақдир, деган фикрни айтади. Булар шунчаки ҳазил эмас. Нитцше инсоният келажагида икки йўналишни кўрди: бири — соци-

ализм, иккинчиси — фашизм, у социализмнинг террорлари-ю тенглаштиришларидан нафратланиб, фашизмга ён босди. Шу маънода буюк олмон ёзувчиси Томас Маннинг, Нитцше фашизмни эмас, фашизм Нитцшени бунёдга келтирди, деган фикри ҳам диққатга сазовор.¹

Хуллас, Нитцше ахлоқий таълимоти ғоят ўзига хос. Бу таълимотдаги икки хил қараш ўзаро диалектик муносабатни инкор этади. Унга беқарорлик фалсафаси — синергетика нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим. Нитцшенинг тимсолли тили билан айтадиган бўлсак, бу «ёқимсиз ҳақиқатлар» файласуфи янги ва ниҳоятда миқёсли фалсафий йўналиш яратди. Биз истаймизми, йўқми, унинг таълимоти кўпгина нуқсонларга қарамай, жаҳон фалсафаси тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди; ҳозир ҳам унинг энг илғор қарашлари янги-янги фалсафий оқимларнинг юзага келиши учун туртки вазифасини ўтамоқда.

3. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили

Олмон мумтоз фалсафий тафаккурдан кейин пайдо бўлган яна бир оқим, амалда татбиқ этилган йўналиш, бу марксчилик. Олмон мумтоз фалсафаси заминидан, асосан, Кант, Ҳегель ва Фойербах қарашларини «янгилаш» асносида вужудга келган мазкур оқимнинг асосчилари **Карл Ҳайнрих Маркс** (1818-1883) ва **Фридрих Энгельс**дир (1820-1895).

Маркс ва Энгельс ўз асарларида ахлоқшуносликка деярли бевосита ўрин бермаганлар, балки ахлоққа моддийлик призмаси орқали, яъни билвосита муносабатда бўлганлар. Шу боис уларнинг ахлоқий муаммоларга бағишланган махсус асарлари йўқ. Улар асосан инсон эрки муаммосини ишлаб чиқариш ва синфийлик тушунчаси билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Чунончи, Маркснинг уч жилдлик «Сармоя» («Капитал») асарида иқтисодий масалалар, қўшимча қиймат муаммоси кўтарилади, инсоннинг иқтисодий бегоналашуви, меҳнатдан бегоналашуви сингари ҳолатлар одамнинг ўз асл моҳиятидан бегоналашувига олиб келиши, уни эркисиз мав-

¹ Қаранг: Манн Т. Собрание сочинений в 10 т. Т. Ю. М., ГИХЛ, 1961. С. 383.

жудотга айлантириб қўйиши ҳақидаги қарашлар илгари сурилади.

Лекин бу таълимот ўта мафкуравийлаштирилган бўлиб, унда инсоннинг маънавий муносабатлари масалалари, афсуски, иқтисодий муаммолар соясида қолиб кетади, инсон бор-йўғи объектнинг, моддий табиатнинг бир бўлаги сифатида олиб қаралади, бевосита бўлмаса ҳам, билвосита шахс эркинлиги деярли инкор этилади; шахснинг фикри, у ким бўлишидан қатъи назар, жамоатчилик фикрига бўйсундирилади. Бў таълимот амадда татбиқ этилганида, унинг асосчилари буни қанчалик истамаган бўлишсин, доим жамиятда тенглаштириш ҳодисаси вужудга келади. Бундан ташқари, марксчилик инсониятни, миллатни, жамиятни синф деб аталмиш бир неча бўлакка бўлиб ташлайди, натижада умуминсоний кадриятлар синфий нуқтаи назардан қайта баҳоланади.

Маркс Йозеф Вайдемаерга ёзган хатларидан бирида ўз таълимотининг янгилигини қўйидаги тарзда қисқача таърифлайди: 1) синфларнинг мавжудлиги фақат ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий босқичи билан боғлиқ; 2) синфий курашнинг йўқсиллар (пролетариат) диктатурасига олиб бориши зарурат; 3) шу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфийликни йўқотиш ва синфсиз жамиятга ўтишдан иборатдир. Йўқсиллар диктатурасини ўрнатишга эса, «Коммунистик партия манифести»да айtilганидек, мавжуд ижтимоий зулмни буткул зўрлик йўли билан ағдариб ташлаш орқалигина эришилади. Инқилоб ва йўқсиллар диктатурасининг моҳиятан авторитарлиги ҳақида Энгельс мана бундай дейди: «Инқилоб, шубҳасиз, ўта авторитар нарса. Инқилоб шундай ҳодисаки, унда аҳолининг бир қисми иккинчи қисмига ўз хоҳиш-иродасини милтиқ, найза ва замбараклар воситасида, яъни фавқулодда авторитар воситалар ёрдамида ўтказилади. Агар ғалаба қилган партия ўз ҳаракатлари мевасини бой беришни истамаса, у ҳукмронлигини реакционерларни қўрқувда тутадиган куруллар воситасида ушлаб туриши керак».¹

Марксча ахлоқшунослик ҳам асосан, ана шу фикрлардаги моҳиятга бўйсундирилади: ахлоқ ички инқилобий омил сифатида, инсонни омманинг ҳаётий шароитини яхшилашга

¹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные сочинения в 9 т. Т.4. М., Политиздат, 1986. С. 459.

сафарбар қилувчи ҳодиса тарзида талқин этилади. Маркс ва Энгельснинг фикрига кўра, инсон ўз шахсини тараққий эттириши ва эркинликни таъминлаши учун фақат жамоадагина имкон топади. Бахтнинг моҳияти — бахтга эришишда эмас, балки бахт учун курашнинг ўзида. Инсон фақат умумий коммуна иши манфаатлари учун яшаши лозим. Айнан мана шу манфаат — энг олий кадрият ҳисобланади. Бу кадриятни барқарор этиш — коммунистча мафкуравийлик брқали амалга ошади ва инсониятни «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тамойилда яшашга даъват этади. Хуллас, юқорида айтганимиздек, марксчилик илгари сурган коммунистча ахлоқ — жамоатчилик ахлоқидир. Шахс — ана шу жамоатчилик ахлоқини амалга оширувчи восита, холос — мақсад эмас.

Маркс ва Энгельс таълимотининг энг улкан хатоси шундаки, у ақлли, қоринни тўйдириб, яхши кийинган ҳолда, ибтидоий жамоа тузумига, тўғрироғи, унинг янгица интеллектуал кўринишига қайтишни тарғиб этади. Қайтиш, у қанчалик тараққиёт деб жар солинмасин, қандай ном билан аталмасин, ҳеч қачон олға қадам бўлолмайди. Яъни, тарих ғилдирагини зўрлаб ортага айлантириш, у қай шаклда амалга оширилмасин, инсоният учун бир эмас, икки томонлама зарар: бу улканликда ва оғирликда тенгсиз ғилдирак шунчаки ортага юрмайди, ўз йўлидаги аллақачон яратилган умуминсоний ва миллий кадриятларни, маънавий бойликларни мажақлаб боради; бир қанча вақтдан сўнг, уни ортага айлантираётган куч заифлашганда эса, издан чиқиб кетиб, зудлик билан яна аввалги ўрнига қайтади; бу иккинчи қайтишда ҳам инсониятнинг маънавий ва моддий қурбонлар бериши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан марксчилик, қанчалик бўяб-бежалмасин, у зўравонлик мафкураси, қорин фалсафаси сифатида, ортага қайтиш тарзида, моҳиятан шахс эркинлигини йўққа чиқарувчи, юксак ахлоққа зид, реакцион таълимотдир.

Буни биз марксчиликнинг XX асрдаги ленинчилик деб аталган амалий ифодасида кўрдик. Зўравонлик ва ёлғон воситасида «Ерда жаннат куриш» собиқ Иттифок худудидаги халқларнинг деярли 60 миллион нафарини қатл этиш ва қатағон қилиш билан ниҳоя топди. Марксчиликка қарши билдирилган ҳар қандай фикр, фикр эгасининг ўлими билан яқунланар эди. Ленин ва Сталин давридаги фожейи

холатни, Маркс таълимотининг динга — жаҳолат динига айланганини Зигмунд Фройд шундай таърифлайди: «Маркс назариясини танқидий тадқиқ этиш тақиқланади, унинг тўғрилигига гумон билдирганлар католик черкови томонидан бир пайт кофирлар қандай жазоланган бўлса — шундай жазоланадилар.¹ Маркс асарлари каромат манбалари сифатида Библиё ва Қуръон ўрнини эгаллади...».²

Марксчиликнинг улкан ахлоқсизлик сифатидаги энг кейинги кўриниши XX асрнинг 60-йилларида Кампучияда рўй берган «коммунизм қурилишида» намоён бўлди. Пол Пот бошчилигидаги «қизил кхмерлар» мамлакатдаги 6 миллион аҳолининг деярли ярмини қириб ташладилар. Бу қирғинлар банкларни бузиб, пулни йўқотиш, зиёлиларни — синфий душманларни ўлдириб, жигарларини ковриб ейиш, мактабларни бузиб, ўқитувчиларни синфхоналарда ўқувчилар кўзи олдида осиш сингари ходисалар силсила-сида воқеа бўлди. «Қизил кхмерлар» қурган коммунизм халқ бошига ана шундай фожиаларни ёғдирди.

Афсуски, жаҳон афкор оммаси орасида марксчиликни таълимот сифатида оқлашга ҳаракат қилиб, хатони унинг амалиётчиларига юклашга интиладиган кимсалар ҳам йўқ эмас. Бу — ўта номаъқул қараш, чунки ҳар бир назариянинг эзгу ёки ёвузлиги унинг амалиёти билан белгиланади. Амалиёт эса бир эмас, бир неча бор марксчиликнинг кўри-нишдан чиройли, ялтирок, лекин мохиятан ахлоққа зид, ёвуз таълимот эканини исботлаб берди. У худди сураткаш лабораториясидаги негативга ўхшайди: факат қоронғида-гина яшай олади, қуёшга чиқдими — бас, қуйиб, қорайиб кетади. Қуёшда қорайиб кетадиган бундай аксилахлоқий таълимотларнинг эса инсоният учун мутлақо кераги йўқ.

4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги

Мумтоз тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у муайян тарихий даврда маънавият соҳасида эришилган ютуқларни тизимли тарзда бойитиб, уларни янгирақ қарашлар ва йўналишлар воситасида навбатдаги юқори босқичга

¹ Ўрта асрларда католик черкови ўз ақидаларига ишонмаганларни кофир деб эълон қилиб, гулханда ёққанлар, кизитилган қозонга ташлаб ўлдирганлар ва ҳ.к.

Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989. С. 412.

олиб чиқади. Олмонлардан сўнг ана шундай мумтоз тафаккур XIX аср охири XX аср бошларида русларда воқеа бўлди.

Бу даврда рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида жаҳонда етакчилик мавқеини эгалладилар. Л.Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенев, А.Островский, Н. Чернышевский, В.Белинский, Вл. Соловьёв, Н. Лосский, Н.Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Флоренский, В. Розанов, А. Чехов, А.Ахматова, Б. Пастернак, И. Бунин, С. Есенин, М.Горький, В.Набоков, Б.Вишеславцев, Г. Шпет, В. Вернадский, А.Лосев сингари буюк номларнинг баъзилари ана шу даврда бутун куч-қувватлари билан ўз фаолиятларини ниҳоясига етказган бўлсалар, бошқалари ўз фаолиятларини чет элларда давом эттирдилар. Баъзилари ижодида бадиий тафаккур борасида реалистик йўналиш биринчи даражали ўрин эгаллаган бўлса, бошқалари фалсафий-ахлоқий ва эстетик тафаккурда диний-идеалистча йўл тутдилар. Айнан ана шу диний-идеалистча йўналиш фалсафий-ахлоқий тафаккурни мумтозлик даражасига кўтаришда муҳим аҳамият касб этди. Мазкур йўналишнинг вужудга келиши ва таракқий топишида буюк рус файласуфи, ўзига хос шоир **Владимир Сергеевич Соловьёвнинг** (1853—1900) хизматлари катта.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий қарашлари унинг қатор асарларида ифода топган. Улар орасида «Эзуликни оқдаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897—1893) китоби алоҳида аҳамиятга эга. Унинг биринчи қисмида уят, шафқат ёки ачиниш ва художўйликдан иборат ахлоқий тушунчалар учлиги асосий ўринни эгаллайди.

Хўш, уят нима? Нисбатан тубанликка ва нокомилликка тушиб қолган, лекин бундай ҳолатни ўзи учун нолайик деб билгани учун мазкур даражадан юксалиш зарурлигини англаган киши уялади. Чунончи, жинсий алоқа хайвонот олами учун табиий ва ахлоқийликка алоқаси йўқ. Бироқ у инсоният дунёсида, табиий бўлса ҳам, ахлоқий хатти-ҳаракат таъмоили эмас, бепарда холида инсонни уялтирадиган ҳолатдир. Зеро у, ахлоқийлик қошида ўзининг очиқ кўринишда амалга ошув ҳуқуқини йўқотади, яъни ахлоққа бўйсунди.

Соловьёв, Декартга мансуб тафаккурнинг мохияти ҳақидаги машҳур ибора ахлоқийликка нисбатан қўлланганида мақсадга мувофиқ бўлур эди, деган мулоҳазани билдиради: «**Мен**

уяляпманми, демак, мавжудман, нафақат жисман, балки ахлоқан ҳам мавжудман, — мен ўз хайвонийлигимдан уяляпманми, демак, мен хали ҳам одам сифатида мавжудман».¹

Шу ўринда файласуфнинг зурриёт ҳақидаги ўзига хос фикрларини келтириш жоиз. Токи бола туғилиши том маънода инсонийликка бўйсундилар экан ва ахлоқий маъно касб этар экан, бу билан у ўзининг гуноҳкорлик хусусиятини йўқотади, яъни болалар ҳам ота-оналари каби бу дунёда нафақат гуноҳ қила-кила, охир ўлимга маҳкум бўладилар, балки инсониятни яхшилаш учун хизмат қиладилар: уларнинг ота-оналари болалари ўзларидан яхшироқ, ахлоқийроқ бўлишига ишонадилар, уларга маълум тараққиёт тарзида қарайдилар. Бундан файласуф қуйидагича хулоса чиқаради: «Мана машъум зиддиятнинг ечими: туғилишнинг ёвузлик мохияти туғилишнинг ўзи орқали йўққа чиқарилади, яъни эзгуликка айланади... улар (болалар — А.Ш.) бошқа ҳаётнинг одамлари бўладилар, бизнинг ва барча аждодларимизнинг ҳақиқий нажот топиши шундадир».²

Соловьёв нуктаи назаридан қараганда, ачиниш ва шафкат уятчанликка зарурий қўшимчалардир, зеро улар руҳимизнинг хайвоний жунбушларини чеклайдилар. Ачиниш ва шафкатнинг энг ёрқин мисоли сифатида файласуф онанинг заиф, ҳеч нарса қўлидан келмайдиган, бутунлай ўзига қарам чақалокқа — бир парча этга муносабатини келтиради. Бирок шафқатлилики ахлоқийликнинг ягона таянчи деб қараш тўғри эмас. Бу борада Шопенхауэр хатога йўл қўяди, дейди Соловьёв. Чунки мечкай, ичкиликбоз ёки хотинбоз ҳам кўнгли бўш, шафқатли бўлиши мумкин, лекин бундай кишини ахлоқий шахс деб аташ мумкин эмас. Демак, уят инсон хатти-ҳаракатини бошқариб турувчи ахлоқий ходисадир.

Файласуф уч авлод — боболар, оталар ва болаларнинг табиий боғланиши ҳақида тўхталар экан, ахлоқий тараққиёт муносабати билан маънавийлашишнинг уч хили тўғрисида — дин, никоҳ ва тарбия орқали маънавийлашиш тўғрисида фикр юритади. Бу уч ахлоқий соҳа инсонни Худо билан боғлайди: бири — кечмиш, иккинчиси — ҳозирги замон ва учинчиси — келажак орқали. Ҳақиқий никоҳда жин-

¹ Соловьёв В. Сочинения в 2 т. Т.1. М., 1990. С. 124.

² Ўша манба, 228-6.

сий алоқа йўқолмайди, балки мохиятан ўзгаради, хайвоний хиссиётни қондиришга эмас, инсондаги Худо қиёфасини соғломлаштиришга хизмат қилади. Шу нуктаи назардан қараганда, никоҳий жуфтлик зоҳидликнинг, матонатнинг, жафокашликнинг бир шаклидир.

Умуман олганда, Соловьёв одамларни яхши ва ёмонга, шафиқ ва ёвузга ажратишни илмий нуктаи назардан хато, инсонийлик нуктаи назаридан эса ноҳақлик деб билади; инсонни яхлит ва биратўласи ахлоқий баҳолаш мумкин эмас, унинг феъл-атворида, қилмишига қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди.

Владимир Соловьёвнинг ахлоқий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шуғулланган мутафаккирларнинг бир неча авлодига дастуриламал бўлди, ҳозир ҳам донишмандликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур ахлининг диққат марказидадир.

Рус мумтоз ахлоқшунослигининг йирик вакилларида бири **Николай Онуфриевич Лосский** (1870—1965). Унинг ахлоқий қарашлари асосан «Ихтиёр эркинлиги» (1927) ва, айниқса, «Мутлақ эзгуликнинг шарты» (1949) асарларида кенг ифодасини топган.

Николай Лосский ахлоқий таълимотини бир сўз билан мутлақдик ахлоқшунослиги дейиш мумкин. Унинг фикрига кўра, кадрятлар оламининг асоси — Худонинг даргоҳи, олий кадрят эса — Худо. Лекин файласуф нафақат мутлақ, балки нисбий кадрятларини ҳам тан олади, бироқ уларнинг тенг эмаслигини таъкидлайди.

Мутлақ кадрятларни қандайдир ибтидодан келтириб чиқариш воситасида исботлаб бўлмайди, улар исботсиз, бевосита интуиция (фаҳм), руҳий етишиш орқали англанади. Илоҳни — мутлақ, ибтидосиз ва интиҳосиз ахлоқий кадрят — бутун коинотнинг ягона мақсади сифатида тақдим этади. Натижада файласуф, биринчидан, келажакқа эзгуликни ёвузлик устидан тўлиқ ғалаба қилишини ҳамда эзгуликнинг инсоният тараққиётидаги барча тарихий кучлардан юксак, энгиб бўлмас табиатга эга эканини эътироф қилади. Иккинчидан, Лосский ахлоқий кадрятни мутлақ, ичдан «соф», қандайдир четки «кўшимчалар» дан холи, деб ҳисоблайди. «Мутлақ ижобий кадрят ўз-ўзидаги, оқланган кадрят, демакки, қатъий, ҳар қандай нуктаи назар-

дан, ҳар қандай ҳолатда ва ҳар қандай субъект учун эзгулик табиатига эга кадриятдир; у нафақат ўз-ўзича доимо эзгулик бўлади, балки унинг оқибати ҳам ҳеч қачон ўзида ёвузликни мужассам этмайди», — дейди у.¹ Учинчидан, мутафаккир реал ҳаётда, оламда мутлақ кадриятлар тантанасини башорат қилади; то унғача эса улар мутлақ комилликнинг идеали сифатида намоён бўлади. Шу боис ҳам Лосский ёвузлик ва эзгуликнинг мавжудлиги ҳақида мана бундай деб ёзади: «Худо ўз яратилмишларига эркинлик билан бирга эзгуликни амалга оширишнинг барча воситасини ато этган; агар шунга қарамай, қайсидир бир мавжудот ёвузлик йўлига кирса, унда бу ёвузликнинг ибтидоси ана шу мавжудотнинг ўзида яшириндир ва бу ёвузлик учун жавобгарлик тўлиқ унинг бўйнидадир».² Хуллас, буюқ файласуф аксиология (кадриятшунослик) муаммоларини қаламга олар экан, эзгулик, адолат, ҳақиқат ва гўзаллик кадриятларидаги мутлақликнинг қойимлигини ҳимоя қилади;

Шу билан бирга, Лосскийнинг ахлоқий идеали қора кийинган, ўзининг фаровонлигани, соғлигини, бор-будини меҳробга бағишлайдиган роҳиб эмас. Файласуф бир қарашда худди моддиятчиларга ўхшаб фикрлайди: тўқлик, соғлиқ, одамлар билан муносабат, унинг фикрига қўра, «турмушнинг кадриятли жиҳати». Бироқ улар инсон турмушининг ягона ва олий даражадаги аҳамиятга эга кадриятлари эмас, аксинча, ҳаммаси маънавий фаолиятга йўналтирилган инсондаги кучни сақлаш ва кучайтириш учун хизмат қилиши керак бўлган ходисалардир. Шундай эса-да, инсон маънавияти, афсуски, овқат, кийим-кечак ва бошқа турмуш фаровонликларига боғлиқ. Бу боғлиқликни икки хил йўл билан заифлаштириш мумкин. Биринчиси — илм-фанни ривожлантириш ва техника тараққиёти туфайли инсон касаллик ҳамда очлик устидан ғалаба қилиб боради. Иккинчиси — инсон ўзини ахлоқий комилликка етказиш орқали овқатланиш ва уйқудан ғолиб келиши мумкин.

Худбинлик ва душманлик салтанатидан муҳаббат ва эзгулик даргоҳига ўтишдаги сиёсий сакрашларни Лосский

¹ Лосский Н. Условия абсолютного добра. М., Политиздат, 1991. С. 56.

² Старченко Н. Н. Мир, интуиция и человек в философии Н. О. Лосского // Серия «Философия и жизнь», №2, 91. М., Знание, 1991. С. 24.

доим қоралаб келди. Ерта жаннат яратиш ҳақидаги шошма-шошарлик билан тузилган хомхаёл режалар яхши мақсад билан номақбул, нокомил воситалар ўртасидаги зиддиятларни туғдиради ва бунинг натижасида сон-саноксиз қурбонлар берилади, дарё-дарё қонлар тўкилади. Кадриятларни тор маънода тушуниш инсон учун — барча бандалар учун хос хислат. У, айниқса, черков мутаассиблари, инкилобчилар, ижтимоий ислохотчиларнинг радикал тарафдорларида даҳшатли оқибатларга олиб келадиган даражага қўтарилади. Мутаассиб мавҳум ғоя, назария, ислохотлар лойиҳасини жонли одамдан юксак қўяди ва шу боис ўз идеалининг рўёбга чиқиши учун қатл, зўравонлик қилиш, умуман, одамлар ҳаётини барбод этишдан тоймайди. Мутафаккирнинг бу фикрлари айни ҳақиқат эканини яқин тарихимизда яққол кўришимиз мумкин: 1917 йилги феврал инкилоби ютуқларининг октябр давлат тўнтариши натижасида чиппақка чиқарилиши, ундан кейинги фуқаролар уруши ва Ленин-Сталиннинг мисли кўрилмаган катағонларини умумий тарзда эшлашнинг ўзиёқ кифоя.

Юқорида Лосскийнинг ёвузлик учун фақат инсонгина жавобгар экани, у Худо кўрсатган йўлдан озгани учун ёвузлик содир бўлишини таъкидловчи фикрларини келтирган эдик. Яна бу борада шуни айтиш керакки, файласуф ҳар қандай ёвузликда, агар унга фалсафий нуқтаи назардан ёндашилса, эзгуликнинг қандайдир унсурини кўриш мумкин, деган теоран мулоҳазани ўртага ташлайди. Масалан, ўлимни олиб қўрайлик. Ўлим, шубҳасиз, ёвузлик, ёвузлик бўлганда ҳам дунёдаги энг кучли ёвуз ходиса. Буни тан олмайдиган одам йўқ. Лекин, айни пайтда, унинг ҳаёт жараёнидаги аҳамиятини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Зотан, ҳаётнинг ҳар бир кўриниши муайян ҳажмдаги ўлимнинг ғалабаси, яъни тирик нарсаларнинг йўқ бўлиши билан боғлиқ. Ҳаётсиз ўлим йўқ, ҳаёт — мамотнинг манбаи. Ўлим нафақат онтологик нуқтаи назардан, балки ахлоқий томондан заруриятдир. Ўзини ўлим қутаётгани учун ҳам инсон ахлоқий изланишларни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олади. Шу жиҳатдан қараганда, ўлимсиз ҳаёт ўз маъносини йўқотади. Ўлимни ҳис қилиб туриш уни маънавий, ҳатто жисмонан енгиб ўтиш йўлларини кидиришга олиб келади; ўлим — ижодкорлик учун туртки. Ёки ўғриликни олайлик: у ҳам ёвузлик. Лекин Бернارد Мандевилнинг

(XVIII аср) айтишича, агар Англияда ўғрилик тарқалмаганида, темирчилик санъати ривожланмасди. Одамлар ўррилардан сакланиш учун тамба, қулф, мустаҳкам темир дарвозалар, панжаралар ўрнатишга мажбур бўлдилар ва, шундай қилиб, саноатнинг муайян бир соҳаси яратилди.

Ёвузликка қарши қурашар эканмиз, биз унинг муайян бир туридан қутуламиз, лекин олдимизда унинг яна бошқа хили пайдо бўлади. Ёвузликнинг битта турига бир томонлама диққатни жамлаш ва унга қарши жаррохлик аралашувига ўхшаш инқилобий йўл билан қурашиш нафақат унинг янги турларини вужудга келтиради, балки бир жойда кесиб ташланган саратон шиши бошқа жойдан ўсиб чиққанидек, эски ёвузликка қайтадан жон ато этади. Хуллас, Лосскийнинг ахлоқий таълимоти ёвузлик билан толмай, мунтазам, ҳар куни қураш олиб боришни тавсия этади. Ана ўшандагина жамият ва инсон қутилган тараққиётга эришиб боради.

Эзгулик ва ёвузликнинг пайдо бўлиши, уларнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ёвузликка қарши қурашишнинг йўллари сингари доимий долзарб ахлоқий муаммолар рус мумтоз ахлоқшунослигининг бошқа вакиллари учун ҳам муҳим эди. Бу борада йирик ишлар қилган мутафаккирлардан бири экзистенциячи файласуф **Николай Александрович Бердяевдир** (1874—1948). Унинг айникса, «Инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «Ўз-ўзини англаш» (1939—1940), «Илоҳийлик ва инсонийликнинг Экзистенциал диалектикаси» (1944—1945) каби асарлари шу жиҳатдан диққатга сазовор.

Николай Бердяев фалсафий-ахлоқий қарашларининг яққол ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий ғояси — эркинлик. Нима учун ўз табиатига кўра эркин ва ижодкор мавжудот бўлган инсон Худо берган неъматлардан ўрнига қўйиб фойдалана олмайди; нимага инсоннинг ўйлаган нарсаси ўрнига тарихда бутунлай бошқача ҳолат рўй беради; нима учун илму салоҳиятни одам боласи ўзига ўхшаганларни эзиш учун, яъни ёвузлик йўлида ишлатади; нега истеъдодли одам кўпинча ёлғизликка маҳкум; нимага даҳо санъаткорларнинг ҳаётида фожиавийлик, ўрта-миёналик доим ғолиб келади; нима сабабдан инсон эркин-

лик учун туғилган, лекин у доим ва ҳамма ерда кишанбанд? Файласуфни ана шу муаммолар қизиқтиради.

«Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало, шундаки, мен унга борликни эмас, эркинликни асос қилиб олдим»,¹ — дейди Бердяев ва ҳақиқатан ҳам ҳар бир муаммони эркинлик ҳақидаги ўз тасавури призмасидан ўтказиб таҳлил этади. Бу эса, табиийки, пировард натижада алломани барча фалсафий муаммоларга диний-ахлоқий нуқтаи назардан муносабатда бўлишга олиб келади. «Эркинлик, — дейди буюқ рус мутафаккири, — менинг мустақиллигим ва ўз шахсимни ичдан белгиловчи мурват, эркинлик менинг ижодий қувватим, у олдимда турган эзгулик ва ёвузлик оралиғидаги танловим эмас, балки эзгулик ва ёвузликнинг ўзини яратишимдир».² Бундай эркинлик — фақат инсоннинг ўз эркинлиги, ҳатто унга Худо ҳам ҳукмронлик қилолмайди. Инсон агар ўз ҳолига қўйилмаганида, унинг инсон деб номланиши ҳам мумкин эмасди. Ҳақиқий инсоний ҳаёт — инсоннинг қарор қабул қилишдаги қуошқонга сиғмаслигидир.

Файласуф ўз ижодида тарихга катта эътибор беради. У тарихда инсон маънавиятининг ички диалектикасига мос тушадиган уч муҳим даврни ажратиб кўрсатади. Биринчиси — Аҳд ул-қадим Худоси, оламнинг Подшоси, Эгаси давридаги инсондан муҳаббат эмас, фақат бўйсуннишни талаб қиладиган, насронийликкача бўлган қонун ва бўйсунниш ахлоқи. У — ердаги вақт нуқтаи назаридан тарихнинг табиий-органик даврига тўғри келади. Иккинчи давр — инсон гуноҳга ботганлигига ўзи айбдор эканини ҳис этиб, ижтимоий ижоддан бош тортиш билан ўз айбини ювадиган, ижод қилмайдиган тазарру ахлоқи. У — Ўрта асрларда таркидунёчилик ҳукмронлик қилган маданий-органик давр. Ниҳоят, учинчи давр, энди йўл бошлаган, лекин ҳали келиб улгурмаган — дунёни дин воситасида ўзгартирадиган ижод ахлоқи. Ижод ахлоқи шундай улкан бир даврки, унда эзгулик ва ёвузлик қурашининг кескинлиги — ё ўзгарган дунёга ёки умумхалокатга эшик очиб беради. Бироқ қайси эшикнинг очилиши инсонга боғлиқ. Инсон дунёни ўзгартириш-

¹ Бердяев Н.А. Самопознание. М., Книга, 1991. С. 56.

² Ўша манба, 61-6.

да Худонинг ҳамкори бўлиш имкониятига эга. Айни пайтда, бу дунёни ягона дунё дейиш билан унинг душманига ҳам айланиши мумкин. Зеро, тарих Худо ҳаққи учун қилинган ишлар ва ёвуз ижод орасидаги курашдан иборатдир.

Хўш, ёвуз ижод ёхуд ёвузлик моҳиятан нима ўзи? Файласуфнинг фикрига кўра, ёвузлик ижобий борлиққа эга эмас, у эзгуликдан ўғирланган хусусияти билангина кишини ўзига оғдиради. Шу билан бирга, у нафақат мавжуд, балки дунёда эзгуликдан кўра кўпроқдир. Ёвузлик билан курашнинг бир хавfli томони шундаки, бу кураш беихтиёр ёвузлик табиатини ўзига қабул қилиши, юктириши мумкин; ёвузликни ниҳоятда ёмон кўрган яхши одамлар унга қарши ёвуз усуллардан бошқа кураш йўлларига ишончларини йўқотадилар ва натижада ўзлари ёвузлик қилганликларини билмай қоладилар. Шу боис ҳатто шайтонга ҳам инсоний яхшилик билан муносабатда бўлмоқ лозим; эзгуликдан чиқмай, эзгуликни нурлантириб туриш керак.

Бизнинг давримиздаги асосий ахлоқий муаммо, бу — душманга муносабат масаласи: душманни одам деб ҳисобламаслик, унга инсоний муносабат қилмаслик ҳозир одат тусига кирган. Айнан мана шунда Инжилдан чекинишни кўриш мумкин. Зеро, шайтоний одамлар мавжуд эмас, балки одамларда шайтоний ҳолатлар мавжуддир. Шу боис бирор-бир инсон устидан пировард ҳукм чиқариш мумкин эмас. Акс ҳолда жинойтчи учун берилган жазонинг ўзи кўпинча жинойтга айланади. Одамларда душман излаш одати бор. Айниқса, инқилоб яшаб туриши учун доимо ўзида душманга эҳтиёж сезади ва агар душман йўқ бўлса, уни ўйлаб топади. Аксиланқилоб ҳам шундай. Душман топилганда одам ўзини яхши ҳис қилади. Бу ҳол ёвузликнинг объективлаштирилиши, унинг ташқи реаллиққа чиқарилишидир.

Николай Бердяев эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг жўн эмаслигини, уларда экзистенцияча диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, юқорида айтилганидек, эзгулик ёвузликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузлик ҳам эзгулик бўлиб қайта туғилади. Яъни, инсон агар барча имкониятлар синовидан ўтса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошдан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг ўзи эзгуликнинг диалектик ибтидоси бўлиб қолади. Ҳегель айтга-

нидек, салбий ходисалардан ўтилгач, навбатда фақат ижобий босқич қолади. Шундай қилиб, ҳатто даҳрийлик Худони билишнинг диалектик ибтидосига айланади. Бу моҳиятан, даҳрийлик, коммунизм ва бошқа шунга ўхшаш ходисалар орқали ботиний ўтмишлардан бойиб, ёруғликка, нурга чиқадиган инсон тақдиридир. Ёвузларни кириб ташлаш эмас, балки маърифатли қилиш лозим. Чунки ёвузликдан зўравонларча йўл бермаслик ёки йўқ қилиб ташлаш усули билан эмас, балки уни ичдан ботинан енгиш орқали қутулиш мумкин.

5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар

Инсоният жамияти ҳеч қачон XX аср даржасидаги юксакликка эга бўлган эмас. XX аср арафаси ва давомидаги тафаккурда кўп ва хилма-хил йўналишлар вужудга келди. Улар учун умумий бўлган ўзига ҳос икки жиҳат алоҳида диққатга сазовор: биринчиси — уларнинг ҳаммаси, асосан, инсонни бевосита ўрганишга қаратилгани, яъни, маълум маънода, антропологик хусусиятга эгаллиги; иккинчиси — фалсафий бўлмаган ва фалсафийликдан «чиқиб» кетган фанларнинг асос нуктаи назаридан фалсафийлик касб этиши ёхуд фалсафанинг тадқиқот қуролига айланиши. Мазкур йўналишларнинг энг муҳимлари сифатида руҳий таҳлил, фалсафий антропология, ҳаёт фалсафаси, экзистенциячилик, фалсафий герменевтика, феноменология, синергетика сингари таълимотларни келтириш мумкин. Улар орасида руҳий таҳлил йўналиши ноодатийлиги, камровлиги ва ғоят теранлиги билан алоҳида аҳамиятга молик.

Рухий таҳлил. Рухий таҳлил усулининг вужудга келиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. XX аср арафасидан то бугунги кунгача бу шов-шувлар гох кучайиб, гох сусайиб давом этмоқда. Улар бежиз эмас. Зеро, минг йиллардан буён ўқитилиб ва амалиётда қўлланиб келинаётган рухшунослик фани бир зарб билан тахтдан туширидди. Ана шу зарб эгаси австриялик олим **Зигмунд Фройд** — Зигисмунд Шломо (1856-1939) эди.

Гап шундаки, академик рухшунослик табиий фанлар лабораториясининг усулларини қўллаб, виждон, кадрятли мулоҳазалар, эзгулик ва ёвузликни билиш — рухшунослик муаммолари тизимида кирмайдиган метафизик тушунчалар,

деб ҳисоблаб, асосан, одатдаги «илмий усул» бўйича қабул қилинган майда масалалар билан шуғулланиб келарди; у ўзининг асосий объекти — қалбни назардан қочириб, умумий, ёшга, касбга доир руҳий ҳолатлар ҳамда реакциялар ва табиийятларнинг шаклланишига, яъни руҳий «мурватлар»га эътиборни қаратиб, юқорида айтганимиздек, инсон учун ниҳоятда муҳим бўлган муҳаббат, ақл, виждон, қадриятлар сингари ходисаларни четлаб ўтди. Фройд эса кузатувлар, ақл ва ўз кечинмаларига суянибгина ахлоқий муаммоларга мушоабаат қилмасдан руҳий касалликни муваффақиятли даволаш муаммосини ҳал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор ўз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмагани учун касалликка чалинади, деган хулосага келди.

Фройд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади: онг, онголд, ва онгтуби ёхуд онгланмаган, яъни, ошта айланмаган ҳолат. Онгланмаган ҳолат ва онгодди онгдан назорат (цензура) деган ўрта босқич орқали ажралиб туради. Назорат икки вазифани бажаради: биринчиси, шахс ўзига мақбул кўрмаган ва қоралаган ҳис-туйғулар, фикрлар, тушунчаларни онгланмаган ҳолат ҳудудига сиқиб чиқаради; иккинчиси, онгда ўзини намоён этишга интилган фаол онгланмаган ҳолатга қарши курашади. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йўқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиши учун йўл қўйилмайди. Шу боис улар онгда бевосита эмас, балки билвосита — билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари ғалати ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Шунингдек, онгланмаган ҳолатнинг сублимацияси — таққиланган интилишларнинг ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳаракатларга айланган тарзда кўриниши ҳам рўй беради. Онгланмаган ҳолат ғоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Ундаги фикрлар, истаклар, ҳис-туйғулар назорат туйғули, ҳатто ўн йиллардан сўнг онга чиқсалар-да, ўз эҳтирос қувватини йўқотмайди. Онголд ҳолатини муваққат онгланмаган ҳолат, дейиш мумкин, унинг онга айланиш имкони бор, у онгланмаган ҳолат билан онг ўрталиғида бўлиб, онгнинг кундалик ишида хотира омбори вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, қалб қаърида ётган, тийиксиз эҳгирослар ҳисобланган онгланмаган ҳолат интилишларига диққатни қаратиб, Фройд инсон қалбининг «қора» томонларини таҳлилга олади. Бу таҳлил, инсоннинг қанчалик зоҳирий ахлоқийлашу-

вига қарамай, унда табиий жинсий алоқада ўзини намоён қиладиган уятсиз, аксилахлоқий, «ёмон» томонлар мавжудлигини исботлаб беради. Бу томонларни Фройд тушларда акс этишиши кўрсатади, зеро, тушда онгнинг назорати ғоятда заифлашиши туйғули улар ўзларини рамзий тарзда намоён этадилар. Шу вайдан буюк таҳлилчи-файласуф Афлотуннинг, яхши одам ёмон одам ўнгида қилган ишларни тушда кўриш билангина чекланади, деган фикрини эслатиб ўтади.

Фройд онгланмаган ҳолатни инсон қалбидаги барча ёвузликлар сақланадиган ҳовузга ўхшатади. Тушлардаги маданий кишини даҳшатга соладиган тубан, ҳайвоний ҳолатлар — жамиятдаги ахлоқий талаблар билан ҳисоблашиш натижасида реал ҳаётда амалга ошмаган шахс хоҳиш-истакларининг эваз, товон тарзида юзага чиқиши. Инсон фақат фикран, тушларида, ҳаёлан ва орзуларида онгланмаган ҳолат интилишларига, «ёмон» ибтидога берилади, реал ҳаётда эса ўзининг очиқжинсий хирсини ёки тажовузкорлигини кўрсатиб, ёмон отлик бўлмасликка, ярамас одам деган ном олмасликка, бошқаларга ҳаёли, ҳалол, • мулоим шахс сифатида кўринишга уринади. Бу уриниш бировларни иккиюзламачиликка ёки мавжуд ҳаётини қадриятларни ва ахлоқий қоидаларни сўзсиз, нотанқидий қабул қилишга олиб келса, бошқалар учун у руҳий носоғломликка, инсонни ичдан кемирадиган, лекин ташқаридан билинмайдиган асабий касалликка айланади. Фройднинг фикрига кўра, тушлардаги «ёвуз» ниятлар ва «ярамас» истакларни ҳозирги замондан эмас, кўпроқ кечмишдан излаш керак, зеро, улар «фақат инфантилизмни», этник ибтидомизга қайтганимизни ўзида акс эттиради. Ана шу жиҳатлар ахлоқий муаммоларни, хусусан, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсоният цивилизацияси тарихида юзага келган турли хил ахлоқий қоидалар ва талабларни кўриб чиқишда Фройд учун қўл келади.

Шуни айтиш керакки, Фройд инсондаги эзгу ибтидони, олижаноб интилишларни инкор этмайди. Унинг ахлоқий қарашларини тушунмаганларга, уни ёвузликни мутлақлаштиришда айблаганларга қарши Фройд, бизнинг инсондаги барча ёвузликларни таъкидлаб кўрсатишимизга сабаб шуки, бошқалар уларни инкор этади; бу таъкидлашдан инсоннинг руҳий ҳаёти яхшиланмаса ҳам, ҳар ҳолда у тушунарли бўлади; агар биз бир томонлама ахлоқий баҳолашдан юз ўгирсак,

у холда, шубхасиз, инсон табиатидаги эзгулик ва ёвузликнинг ўзаро муносабати шаклини аниқдашимиз мумкин, деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан ҳам Фройд ахлокий қарашларининг ўзига хослиги айнан ана шунга асосланган. Бирок, Фройд, барча иллатларнинг ва виждон, кўркув, айбни хис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлокий ходисаларни асосан «Эдип комплекси»га олиб бориб тақаб қўяди.

Зигмунд Фройднинг ўзи бир ўринда: «Янги ҳаракатни тўхтатиб бўлмаслигига душманларим ишонч ҳосил қилганлари каби, менга ҳам бундан буён уни ўзим чизиб берган йўлдан олиб кетиш мумкин эмаслигига ишонишимга тўғри келди», - деган эди.¹ Дарҳақиқат, рухий таҳлилнинг кейинги тараккиёти — фройдчилик ва янги фройдчилик бошқача йўлдан, рухий таҳлил асосчиси назарияларини танқидий ўрганиш ҳамда ривожлантириш йўлидан кетди. К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм сингари таҳлилчи-файласуфлар инсон қалбини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар. Имкон нуктаи назаридан фақат улардан бири — Фроммнинг ахлокий қарашларига тўхталамиз.

Эрих Фромм (1900—1980) асосий диққатини инсон қалбининг ахлокий талабларга муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварлик (биофиллик) ва ўликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратади. Унинг «Севиш санъати» (1956), «Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобилияти» (1964) каби асарларида ахлокий муаммоларга кенг ўрин берилган.

Фроммнинг фикрига кўра, ёвузлик фақат инсоний ходиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга хос ақл, муҳаббат, эрк хусусиятларини йўқ қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у жожеий ҳолатдир. Чунки инсон, хайвоний даражага қайтса-да, у бирор-бир сония одам эканини унутмайди, демак, ёвузлик масалани ҳал қилишнинг йўли сифатида уни ҳеч қачон қониктирмайди. Инсоннинг ёвузлик ҳолати -# ўзини эзиб турган инсоний турмуши оғирлигидан озод бўлишга жожаивий уриниши туфайли рўй беради, у ўзини йўқотишдан иборат. Эзгулик бизнинг мавжудлигимизни тобора мохиятимизга

¹ Лейбин В. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М., Политиздат, 1990. С.209.

яқинлаштириб боради, ёвузлик эса турмушимиз билан мохиятимизнинг ўсиб борувчи бегоналашуви демакдир.

Инсон ортга ва олдинга интилишга, бошқача айтганда, эзгулик ва ёвузликка мойил. Токи иккала майл тенг экан, агар у ўз ахволини англаб етишга қобил бўлса, танлаш борасида эркин. Бирок, агар инсоннинг юраги тош қотиб, майллари ортиқ тенглашмайдиган даражага келса, у бундан буён танловда эркин бўлолмайди. Инсон то танлаш эрки қолмайдиган нуктагача ўз хатти-ҳаракатига жавобгардир. Инсон юраги қанчалик тош бўлмасин, у инсоний юрак бўлиб қолаверади. Биз инсон бўлиб туғилганмиз ва шу боис олдимизда доимо қарор қабул қилиш масаласи кўндалангтуради. Ўз мақсадларимиз билан бирга, биз воситаларимизни ҳам танлашимиз керак. Агар кимки ҳаётга бефарқ, лоқайд қараса, ундай одамнинг эзгуликни танлашига умид йўқ.

Фройд қарашлари ҳақида мулоҳаза юритар экан, Фромм ўз устозига нисбатан кенгроқ миқёсда ҳаракат қилади: инсон табиати нафақат биологик, балки тарихийлик билан шартланганини таъкидлайди. У Фройднинг инсон муаммосини тўғри ҳал этишда биологик ва маданий жиҳатларни қарама-қарши қўйиш усулини рад этади, шахсни ўрганишда одамнинг бошқаларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тушуниш муҳим деб ҳисоблайди. Шунингдек, Фромм иқтисодий, рухий ва мафкуравий жиҳатлар бир-бири билан узвий алоқадор эканини, улар жинсий алоқанинг жўнгина рефлексияси эмаслигини айтилади. Бирок Фройднинг буюк хизматларини эътироф этиб, рухий таҳлил жараёнидан асосий мақсад — устози таъкидлаган ҳақиқатни тан олиш эканини ва рухий таҳлил ҳақиқатга янгича мазмун берганини уқтиради.

Рухий таҳлилгача бўлган тафаккурда, агар инсон ўз гапига ўзи ишонса, у ҳақиқатни гапираётган ҳисобланарди. Рухий таҳлил субъектив ишонч асло ҳаққонийликнинг мезони бўла олмаслигини кўрсатди. Инсон ҳақиқат юзасидан ҳаракат қиламан деб ишониши мумкин, лекин асл сабаб — бешафқатлик. У хатти-ҳаракатнинг сабаби муҳаббатим деб билади, лекин аслида уни мазохча боғлиқликка интилиш ҳаракатга келтиради. Инсон менга бурч раҳнамолик қиялпти деб ўйлайди, аммо асосий сабаб — унинг

шухратпарастлиги бўлади. Гап шундаки, инсон нафақат буларга бошқаларнинг ишонишини хоҳлайди, балки ўзи ҳаммасига ишонади. Рухий таҳлил жараёнида одам унинг қайси ғоялари эҳтиросли қобикқа ўралган-у, қайсилари унинг феъл-атвори тизимида илдизга эга бўлмаган, субстанция ва вазндан йироқ шартли клишелар (нусхалар) эканини англайди. Рухий таҳлил шу маънода ҳақиқатни излашдир. Унинг асосий тамойили шундаки, тафаккуримиз ва ҳиссиётларимизни синчиллик билан ўрганмасдан ҳамда қайси жойда биз ақлийлашамиз-у, қаерда эътиқодларимиз ҳиссиётга бориб тақалишини аниқламасдан туриб, рухий соғломлик ва бахтга эриша олмаймиз.

Эрих Фромм муҳаббат муаммосига ҳам жуда катта эътибор беради. Муҳаббат, бу — ҳар бири ўзлигини сақлаган ҳолатдаги икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат, бу — ҳаракат, ором эмас, фаоллик — кузатиш эмас. Севиш — олиш эмас, бериш. Севгида инсон ўзи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётининг бир қисмини — ҳиссиёти, билими, кечинмаларини ўзгага бағишлайди. Буни у ўрнига нимадир олиш учун қилмайди, ана шу «бағишлаш»нинг ўзи нафис бир лаззатдир. Аллома файласуф, юқорида таъкидлаганидек, муҳаббатни ғамхўрлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан иборат деб билар экан, масъулиятга ўзгача эътибор билан қарайди. Фромм масъулиятни одатда қабул қилинганидан бошқачароқ тарзда талқин этади. Одатда масъулият деганда, четдақюкланган, яъни одамга бошқа кишилар, жамият ва ҳоказолар томонидан тақлиф этилган, уқтирилган ёки мажбуран бўйнига қўйилган қандайдир бир нарса тушунилади. Фромм эса масъулиятни моҳиятан қалбнинг хоҳиши билан боғлиқ эмин-эркин ҳолат, дейди. Масъулиятни ҳис этиш, бу — бошқа мавжудотнинг эҳтиёжи ва талабига «лаббай» деб жавоб беришга тайёр туриш. Шундай қилиб, масъулият кимгадир ғамхўрлик қилиш билан боғлиқ. Бошқа томондан файласуф масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу — қўрқув ёки қўл қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишни талаб этади.

Фроммнинг фикрига қўра, индустриал жамиятда ҳақиқий муҳаббат камдан-кам учрайди. Ўз фарзандларини том маънода севган ота-оналар ҳам умумий қоидадаги истиснодир. Ни-

коҳда эса муҳаббат деб бутунлай бошқа сабаб, бошқа ҳислар тушунилади. Унда ҳатто севги тасаввури ҳам бузилади. Бу айнан инсон ўзини муҳаббатнинг «мўъжиза куши»ни қўлга киритдим деб ҳисоблаган пайтда рўй беради. Муҳаббатнинг йўқолишига гўё муҳаббатни қўлга киритиб олиш мумкин деган нотўғри тасаввур олиб келади. Шу боис кўп ҳолларда муҳаббатдан бошланган никоҳ икки эгалик қилувчининг, жуфтлашган икки худбиннинг ҳамдўстлигига айланади. Бироқ муаммо никоҳда эмас, балки икки томон шахсининг истеъмолчилик хусусияти билан боғлиқ. Муҳаббатга мавжуд бўлиш, ўзини ифодалаш қобилияти тарзида эмас, балки маъбудга қарагандек муносабатда бўлиш ана шундан келиб чиқади. Шу боис бирга яшашнинг тизимини ўзгартиришга, яъни кўпхотинлилик, жазманбозлик, жамоавий жинсий алоқа ва ҳоказоларга интилиш — бор-йўғи ҳақиқий муҳаббат қийинчиликларини енгиб ўтиш учун йўл қидириш. Агар инсон ўз «ярмини» топиш ва севиш бахтига эришса, у бошқа жуфт излашга ҳеч қачон интилмайди, бутун борлигини ўз севиклисига бўлган муҳаббатга бағишлайди. Умуман, Фромм тақдим этган шахс тизимида муҳаббат диний ҳиссиёт ва дунёқараш билан биргаликда марказий ўринни эгаллайди.

Рухий таҳлил фалсафаси, хусусан, ахлоқшунослиги мулкига ниҳоятда қисқача қилган илмий саёҳатимиз охирида шунини таъкидлаш зарурки, бизда, ўзбекларда бу таълимот ҳақида, очиғи, озгинагина тасаввур ҳам йўқ. Уни миллат тарбиясини бузадиган, ҳаёсиз, инсоннинг ёмон томонларинигина кўрадиган, динни тан олмайдиган дунёқараш тарзида қабул қиламиз. Бу — тоталитар тузум, мустамлакачилик мафқурасининг сохта илмий ниқоб остида илгари сурган зарарли ғояларининг таъсиридир. Рухий таҳлил аслида тоталитар тузумга қарши, мустамлакачилик алдовларини, «дохийлар» қалбининг зулматини ва ёвузликларини очиб бериш қудратига эга, бутун инсоният учун, жумладан, биз учун ҳам ғоят зарур таълимотдир. Ахир, ўзбекнинг «Одам оласи ичида» деган мақоли борку! Рухий таҳлил ўша «ола»нинг қаердалигини, қандайлигини, пайдо бўлишига сабаб нима эканини ва уни қандай қилса бартараф этиш, «оққа» айлантириш мумкинлигини кўрсатиб беришда мислсиз аҳамиятга эга. Шу жи-

хатдан караганда, Президент Ислом Каримов ўзининг машхур суҳбатларидан бирида Нитцше ва Фройд меросини ўрганиш, тадқиқ этиш ғоят муҳимлигини таъкидлагани алоҳида диққатга сазовор.¹

Экзистенциячилик. XX аср ахлоқий тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлоқий йўналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. Экзистенциячилик инсонни, энг аввало, ўз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди. Бир жиҳатдан бундай қараш анъанавийдек, барча асрларда ҳам илгари сурилган нуктаи назардек туюлади. Аслида эса ундай эмас.

Гап шундаки, аввалги анъанавий қарашларда инсоннинг ўз ҳаётини қурбон қилиши «олий манфаатлар» юзасидан рўй беради: инсон идеал, умумтарихий максадлар ўзини фидо этишга арзишини тушунади. Қурбон бўлишга тайёрлик, демак, инсоннинг ибтидодаги белгиси эмас, балки унинг ақл билан иш қўриши оқибатида рўй берадиган ходиса сифатида олинади. Экзистенциячилик эса фидойиликни инсоннинг ибтидодаги хусусияти, уни белгиловчи оддий ходиса деб қарайди. Улар, инсон ўз ҳаётини нимагадир бахш этмасдан мавжуд бўлолмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Бу фидойилик эса айнан барча ижтимоий барқарор кадриятлар барбод бўлганда, инсон ўзи учун муносиб оғир, муқаддас бир юкни худди ризқи каби излаган бир пайтда юз кўрсатади. Инсон ўз назоратидан чиқиб кетган, нораціонал воқеа-ҳодисалар гирдобига тушиб қолган пайтида қандай маънавий сабрга, чидамга эга бўлиши керак? Экзистенциячиликнинг бош муаммоси мана шу. Олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889—1976) экзистенциячиликнинг асосчиси ҳисобланади.

Экзистенциячилик Ҳайдеггердан сўнг, икки йўналишда — диний ва даҳрийлик йўналишларида давом этди. Диний экзистенциячиликнинг энг йирик намояндаларидан бири олмон файласуфи **Карл Ясперсдир** (1883—1969). У ўз асарларида, хусусан, «Замоннингмаънавийҳолати»(1932), «Фалсафий эътиқод»(1948) деган китобларида инсон мавжудлигини XX асрда қандай тушуниш масаласига тўхталади ва бу мавжудликнинг ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади.

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июл.

Инсон билан ҳайвон орасидаги фарқ ҳақидаги, бошқача қилиб айтганда, инсоннинг вужудга келиши тўғрисидага масалани Ясперс энг муҳим деб ҳисоблайди. Инсонни қандайдир бир бошқа нарсдан келтириб чиқариш мумкин эмас. Зеро, у ҳамма нарсанинг бевосита асосидир. Оламдаги боғлиқликнинг барча турлари ва барча биологик тараққиёт жараёнлари одамнинг ўзига эмас, балки инсоний моддага, инсоний материалга дахлдор. «Инсон доимо ўзи ҳақидаги ўйлаганидан, билганидан кўра каттарокдир. У ҳамма ходисаларда бир хил бўлолмайди; у — йўлдор», — дейди файласуф.¹ Бу фикр ҳам бутун инсониятга, ҳам алоҳида одамга тааллуқли. Ҳеч қачон инсон ҳақида узил-кесил ҳулоса чиқариш, уни на умумий тарзда, на алоҳида одам сифатида тўлиқ тушуниш мумкин эмас.

Ясперснинг фикрига кўра, инсонга ҳайвондан «тараққий топган» жонзот деб қараш нотўғри. Чунки билиш учун ҳаммаси тушунарли бўлиши керак, билиш билинадиган чегарадан нарига чиқолмайди, билишдан ташқарида билиш учун ҳеч нарса йўқ. Билиш оламда мавжуд бўлгани ҳолда оламни тушуниб етолмайди. Тўғри, математика, табиий фанлардаги каби универсал билиш теварак-атрофда ҳозир бўлган ниманидир илғаб олиши мумкин, лекин воқеликни ҳеч қачон яхлитлигича била олмайди.

Инсоннинг ҳақиқий кадрияти у яқин турган тур ёки хили билан эмас, балки ўзгартириб ва алмаштириб бўлмайдиган тарихан яққалиги билан боғлиқ. Ҳар қандай алоҳида инсоннинг кадрияти муайян одамларга умумий инсоний мезонни шакллантиришда бир-бирини ўзаро алмаштирадиган материал сифатида қаралмаганидагина дахлсиз бўлади.

Барча одамларнинг тенглиги ғояси бутунлай нотўғри. Зеро, гап одамларнинг рухий тадқиқотга бўй берадиган мавжудот сифатидаги феъл-атвори ва қобиляти ҳақида бормоқда. Аммо бу ижтимоий воқеа сифатида ҳам тўғри эмас, нари борганда, одамлар қонун олдида тенг имконият ва тенг ҳуқуққа эга бўлишлари мумкин. Моҳият жиҳатидан барча одамларнинг тенглиги фақат ва фақат уларнинг ҳар бирига, эркинликдан келиб чиққан ҳолда, ахлоқий ҳаёт орқали Худога йўл очиладиган теранликца мавжуддир. Бу инсоний билим билан ўрнатилиб ва объектавлантириб бўлмайдиган кадриятлар тенглиги, абадий рух

¹Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991. С. 378.

сифатидаги яккаликлар кадриятлари тенглигидир. Бу инсонга жаннат ёки дўзахдан жой қаромат қилувчи тенглик, даъво ва абадий ҳукм тенглигидир. Бу тенглик инсонни фақат восита деб қарашга йўл қўймайдиган, балки унга бирдан-бир мақсад сифатида муносабат қилишни талаб этадиган, ҳар бир инсонга ҳурмат-эҳтиромни англатадиган тенгликдир.

Инсоннинг экзистенция тарзида ўз эркини — трансценденция неъматини кўриши муҳимдир. Ўшанда инсон борлигининг эрки трансценденция раҳбарлигида унинг барча имкониятлари моясига айланади; ана шу трансценденция, Яккаю Ягонанинг шарофати билан инсон ўз хусусий яккалигига эришади. Бу раҳбарлик дунёдаги барча бошқа раҳбарликлардан ажралиб туради, чунки у объектив, бир маъноли бўла олмайди; у инсоннинг тўла эркинлигига мос тушади, зеро у ўз эътиқодининг эрки билангина юзага чиқади. Тангри даъвати анъаналар ва теварак-атрофдаги дунёга юз очган якка инсон учун худди ўз эътиқоди сифатида янграйди. Гарчанд инсон Худо нимани хошлаётганини билишда объектив қафолатга эга бўлмаса-да, ўз ички теранлигидан келиб чиқиб, қарор қабул қилар экан, у Тангри иродасига бўйсундим, деб ҳисоблайди.

Худонинг раҳнамолиги инсоннинг ўз фаолияти ҳақидаги мулоҳазаси орқали амалга ошади. Бундай мулоҳаза кишини ҳаракатдан тўхтатади, ҳаракатга ундайди, ҳатоларини тўзатиб туради. Бироқ, аслида, инсон ҳеч қачон бутунлай ва фақат ўз мулоҳазаларига суяниши мумкин эмас. Унга бошқаларнинг мулоҳазалари ҳам зарур*. Гарчанд бамаъни кишиларнинг мулоҳазалари бу ҳаётда инсон эриша оладиган ягона йўлланма эса-да, бироқ у охир-оқибатда ҳал қилувчи омил бўла олмайди. Худонинг ҳукмигина ҳал қилувчи хусусиятга эга. Аммо инсонда, ҳақиқатан ҳам бу мен ўзимманми, эшитган даъватим ростдан ҳам асл манбадан келаяптими, деган хавф ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу хавфни англаш ўсиб боровчи эркинликнинг замондаги шарти бўлиб қолаверади: «У ишончнинг қатъийлигини инкор этади, ўз фикрини ҳамма учун талаб даражасида умумлаштиришни тақққлайди ва шу билан ақидапарастликка йўл қўймайди».¹ Зеро, ўзига тўлиқ ишонч ман этилади. Ҳақликка мут-

¹ Ўша манба, 454-6.

лақ ишонч, кибр оламий ҳақиқатни йўқотишга хизмат қиладди. Шундай қилиб, Худонинг даъвати замонда инсоннинг ўзи ҳақидаги фикри сифатида ифодаланиши мумкин. Лекин у даъватни фақат олий, улўғвор ҳолатлардагина эшитиши мумкин. Биз ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, ана шу ҳолатларга интилиб яшаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, Карл Ясперс қарашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлоқийлиги даражасини белгилувчи омил сифатида намоён бўлади.

Экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг қўзга қўринган намояндаларидан яна бири Жан-Поль Сартрдир (1905—1980). У экзистенциячиликнинг даҳрийлик йўналишига мансуб файласуф, ёзувчи, сиёсатшунос сифатида машҳур.

Сартрнинг фикрига қўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойихадир. Бу лойихагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойихаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қиладди ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу — фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини-ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини-ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз».¹ Зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айна пайтда, бу танлов танловимизнинг кадриятини барқарор этишни тақозо қиладди. Бизнинг танловимиз эса эзулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқди, тахмин қилганимиздан анча

¹ Сартр Ж.-П. Экзистенциализм тўғрисида. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журнали, 1997, 5-сон, 182-6.

катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир хисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлғон гапирётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «Ҳамма шунақа қилса нима бўлади?» деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутади. Зеро, содир этилган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлғонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми?» дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни мохиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у ҳалақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп, турли имкониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр ўзга муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қилаётган

ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маънисини ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро, маънисини бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, трамвайлар — буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга миниш ва х.к. Бир сўз билан айтганда, **ўзи-учун ўзгалар-учун** бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўраемиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими — бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, — деб ёзади Сартр, — ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир».¹

Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд теваварак дунё бегона маъниларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнамо ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина — ҳукмрон бўлади, инкор этсам — ҳар қандай қуч-қудратини йўқотади. Шу боис қўрқоқ ёки қахрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, қўрқоқ қўрқоқлиги учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси қўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини қўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани — албатта қўрқоқ дегани эмас, чунки қўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқиба-

¹ Ўша манба, 192-6.

тида юзага келади. Ҳамма вақт қўрқоқ учун қўрқоқ, қахрамон учун қахрамон бўлмасликнинг имкони бор.

Сартр экзистенциячилик муҳолифларига қарши фикр билдирар экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушкун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш қўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу — инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу бо-рада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш қўраимиз».¹

Ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Ғарб оламида машҳур бўлган кўпгина энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги ахлоқий йўналишларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. Унинг асосий тамойиллари Оврўпа халқлари менталитетига сингиб кетди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китобга ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади.

Ғайризўравонлик. Инсоният тарихи мобайнида қадимда илгари сурилган ғоялар кейинчалик моҳиятан янгиланган, ўзгарган ҳолда яна майдонга чиқишини кузатиш мумкин. Бу ходиса ахлоқшунослик соҳасига ҳам тегишли. XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмасдан қурашиш — ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ана шундай «янгиланган эски ғоя»лардан.

Маълумки, ёвузликни йўқотиш, тўғрироғи, қамайтириш, заифлаштириш барча даврларда ҳам асосий ахлоқий муаммо бўлиб келган. Қадимги дунёдаги ва Ўрта асрлардаги Шарқ мутафаккирлари ёвузликни кучсизлаштиришнинг йўли — унга қарши ёвузлик билан жавоб бермаслик, деб билганлар. Бундай ёндашувни қадимги хиндлар ва хитойларда (йўга, жайнчилик, буддхачилик, даочилик), насронийликдаги Исо алайҳиссалом даъватларида, муслмонликдаги тасаввуф намояндаларида кўриш мумкин. Лекин бу даврларда ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермасликни фақат сабр-тоқат, Худога ташлаб қўйиш орқали амалга оши-

¹ Ўша манба, 193-6.

риш мумкин деб билганлар. Агар ҳазрати Исо ўз умматларига «Ўнг юзингга урса, чап юзингни тут», деган бўлсалар, буюк мутасаввиф ва шоир, яссавия тарикатининг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларидан бирида шундай деб ёзадилар:

*Золим агар жафо қилса, Аллоҳ, дегил,
Илқинг очиб, дуо айлаб, бўйун сунгилУ*

Лекин аввалги даврлардаги бу қарашларнинг моҳияти чидам ва бардош билан чекланган бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зўравонлик кўрсатмаслик ана шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунитиши эмас, балки қурашишни тақозо этади. Ана шу янгиланган, моҳияти ўзгарган ахлоқий йўналишнинг ибтидосида XIX аср мутафаккири америкалик файласуф-ахлоқшунос **Хенри Дэйвид Торо** (1817—1862) туради. Бу йўналиш доирасида кейинчалик, XX аср бошларида Лев Толстой (1828—1910), кейинроқ буюк хинд мутафаккири ва жамоат арбоби Моҳандис Карамчанд Ганди (1869—1948), америкалик руҳоний, файласуф, жамоат арбоби Мартин Лютер Кинг (1929—1968) сингари мутафаккирлар изланиш олиб бордилар. Шунингдек, АКШдаги Альберт Айнштайн институти директори профессор Жин Шарп, Польша Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Анжей Гжегорчик, Россия Фанлар академияси Фалсафа институти профессори Абдусалом Гусейнов сингари замондош олимларимиз ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб бормоқдалар.

Мазкур йўналиш асосчиси Торо ўзи ёқтирмаган америкача жамиятдан бош олиб чиқиб, 1845 йилнинг баҳоридан 1847 йилнинг кузигача Уолден кўли бўйида кулба қуриб, дехқончилик билан шуғулланади. Кейинчалик шу тажриба асосида «Уолден ёки ўрмондаги ҳаёт» асарини ёзади. Бундан ташқари у «Фукаровий итоатсизлик», «Массачусетдаги кулчилик» сингари мақола ва эсселарида ҳам ғайризўравонлик ахлоқшунослиги ғояларини илгари суради. Торо

¹ Яссавий А. Девони ҳикмат. Т., Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 35-6.

хаетда ҳам ана шу ғояларга амал қилади: солиқ тўлашдан бош тортади. Кунлардан бирида шаҳарга тушганида, уни солиқ тўламагани учун камаб қўйишади. Кимдир унинг ўрнига солиқ суммасини тўлаб юборгандан кейингина Торони камокдан чиқаришади. У ўзининг бу хатти-ҳаракатини қуйидагича тушунтиради: «Менда, агар шундай имкониятим бўлган тақдирда ҳам, долларларимга одам сотиб олишларини ёки одамни ўддириш учун милтик сотиб олишларини кузатиб туришга иштиёқ йўқ».¹ Мутафаккир қулдорлик ҳукм сураётган Америка Қўшма Штатлари ҳукумати билан ҳар қандай алоқани узишни ўз оддига мақсад қилиб қўяди ва бошқаларни ҳам шунга чақиради.

Торо ғайризўравонлик инқилоби ғоясини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, агар минглаб одамлар солиқ тўламаса, у зўравонлик ҳам, қонли чора ҳам ҳисобланмайди; аксинча, солиқ тўлаш давом этаверса, давлатга зўравонлик қилиш ва бегуноҳларнинг қонини тўкиш учун имкон берилган бўлади. Фуқаровий итоатсизликнинг зарур шартини файласуф, шундай қилиб, ҳамманинг солиқдан бош тортишида кўради. Кейинги босқич, Торонинг фикрига кўра, иш ташлаш, давлат хизматчиларининг ўз хизмат вазифаларини бажаришдан бош тортишларидир. Ана шунда тинчлик йўли билан, қонсиз инқилоб амалга ошади. Лекин мазкур босқичлардан аввал ҳар бир инсон ўзини ахлоқий жиҳатдан тайёрлаш босқичини бошдан кечириши, яъни ўз онги ва қалбида шахсий инқилоб қилиши зарур. Фақат юксак даражадаги ахлоқий тайёргарликкина пировард мақсадга кўнгилдагидек етказиши мумкин.

Торо ғояларини асримизда **Гавди** ва **Кинг** янада юксак поғонага кўтардилар. Ганди ғайризўравонлик ғоясини муҳаббат билан боғлайди ва душманга ҳам меҳрни дариғ тутмасликка чорлайди. Ганди Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташланганида, атом бомбасини бошқа бомба билан йўқотиб бўлмагани каби зўравонликни зўравонлик қилиб йўқотиш мумкин эмас, деган фикрни билдириб, шундай дейди: «Инсоният зўравонликдан фақат ғайризўравонлик йўли орқали қутулиши мумкин. Ғазабни фақат меҳр билан енгса бўлади. Ғазабга ғазаб билан жавоб бериш ғазабнинг ёйилишига ва кучайишига хизмат қилади».¹

¹ Торо Г.Д. Уодден, или жизнь в лесу. М., Наука, 1980. С. 416.

Мартин Лютер Кинг ҳам худди шундай ғояни илгари сураётган экинчи, АҚШнинг машҳур Президенти Линкольн ҳаётидан мисол келтиради. Нима сабабдандир Линкольнни кўраганга кўзи йўқ Стэнтон деган киши сайловолди кампаниясида қўлидан келган ёмонлик билан унга қарши курашади. Линкольнни ҳар қадамда ерга уради, минг хил гуноҳда айбонлайди, масхаралайди, хатто унинг ташқи кўриниши устидан кулади. Линкольн Президент бўлиб сайлангач, ҳарбий вазирлик лавозимига айнан ана шу Стэнтонни кўрсади. Атрофидагилар унга: «Жаноб Президент, Сиз хато қиялпсиз, у Сизнинг душманингиз, унинг Сиз ҳақингизда нималарни гапирганини биласизми?!» деб қарши турадилар. Шунда Линкольн бундай деб жавоб беради: «Ҳа, жаноб Стэнтонни биламан. Унинг мен ҳақимда нималар деганини ҳам эшитганман. Лекин ҳарбий вазирликка ундан бошқа бирор-бир лойиқ америкалик йўқ». Орадан бир неча йил ўтгач, Линкольн ўлдирилади. Ўшанда қабр устида сўзланган барча нутқлардан Стэнтоннинг нутқи алоҳида ажралиб туради. У Линкольнни энг буюк инсонлардан бири деб таърифлайди ва: «Энди у мангуликка дахлдордир», деб ўз нутқини тугатади. Агар Линкольн Стэнтонга ғазаб билан қараганда, иккиси ҳам ўлгунча бир-бирининг душмани бўлиб қолар эди. Линкольн меҳр-муҳаббат воситасида душманни дўстга айлантди. У бир пайтлар ўзига савол берган аёлга савол билан шундай деб жавоб берган экан: «Хоним, ахир мен ўз душманларимни дўстларимга айлантдириш йўли билан ҳалок этмаяпманми?!».²

Ғайризўравонлик ахлоқшунослигига қисқача тўхталиб ўтишимизнинг ўзидаёқ, биз бу йўналишнинг келажакдаги асосий ахлоқий таълимотлардан бири бўлиб қолишини илғашимиз мумкин. Шахс, гуруҳ, миллат, халқлар ўз истакларини, мавжуд мустабид тузум ва ҳукуматдан норозиликларини тинч йўл билан билдиришлари ҳамда ўз мақсадларига зўравонликсиз, қон тўқмасдан эришишлари мумкинлиги — инсониятнинг улкан ютуғи. Чунки қонли курашлар, инқилоблар, террор, қуролли қўзғолон сингари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йўққа чиқара-

¹ Ганди М.К. Моя жизнь. М., Наука, 1969. С. 568.

² Кинг М.Л. Любите врагов ваших. Журнал «Вопрос философии», 1992, №3. С. 69-70.

ди, ўлим, вайронагарчилик, маънавий кадрятларнинг оёқости бўлиши сингари улкан фожиаларга олиб келади.

Хаётга эҳтиром. XX асрда вужудга келган яна бир йўналиш — хаётга эҳтиром ахлокий таълимоти машхур олмон файласуфи, шифокори **Альберт Швайцер** (1875—1965) номи билан боғлиқ. Унинг «Маданият ва ахлоқ» деб аталган фундаментал китобида хаётнинг юксак маъносини тан олиш ва барқарор этиш асосий тамойил сифатида кўзга ташланади. Швайцернинг ўзи ҳам бутун умри давомида ана шу тамойилга амал қилди. Фалсафа фанлари доктори, илоҳиёт бўйича улкан мутахассис, машхур мусикашунос ўзига ланг очилган Оврўпа университетларига киё боқмай, Марказий Африка чангалзорларида одамларни даволаш учун яна талаба бўлиб тиббиёт факультетини тугатади ва Габонга бориб, умрининг охиригача хаётга эҳтиром ғоясини амалда исботлаб яшайди.

Швайцернинг фикрига кўра, хаёт табиат яратган энг олий неъмат сифатида буюк ҳурматга сазовор. Бу талаб, тараққиёт даражасидан қатъи назар, ҳамма хаёт учун бир хил мақомга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, майса ҳам, каклик ҳам, кийик ҳам мен каби яшашга ҳақди, уларнинг хаёти ҳам эҳтиромга сазовор. «Хаётга эҳтиром ахлоқи, — дейди Швайцер, — олий ёки қуйи, нисбатан кадрли ёки кадрсиз хаётлар орасида фарқ кўрмайди».¹ Бошқа бир ўринда эса бундай дейди: «Мен — хаётман, мендек яшашни истаган хаётлар «ичида яшашни истагувчи хаётман».²

Швайцер қарашлари замирида талабалик йилларида ўзи ниҳоятда қизиққан ва тадқиқ этган қадимги ҳинд ахлоқшунослиги ғоялари ётади. Айниқса, у жайнчилик йўналишига ихлос билан қарайди: улар қон тўкилмаслиги учун гўшт сотиб олмайдилар, жайнчи-роҳиблар бирор-бир чиркни тасодифан ютиб юбормай деб оғизларига доқа тутиб юрганлар, ердаги ҳашаротларни тасодифан ўлдириб қўймай деб дехқончилик қилмасдан фақат тижорат билан шуғулланганлар. Ана шу «Ўлдирма» деган даъват Швайцер ахлоқшунослигининг

¹ ЗекшИ&гА. Вк 1ёҒе йег ЁҒтигсМ тог йегп ЁеҒен. ВеҒлтп, 1962. 8. 55.

² ЗекшША. Кн1Шгип<1ЕШ1к//Аи88е№аб1:еҒегке, Вё.2. ВеҒлтп, 1971. 8.377.

асосий шиорига айланган. Унинг фикрига кўра, бу шиор доимо инсон хатти-ҳаракатининг асоси бўлмоғи лозим. Шу боис ҳам файласуф фазилатлар ва иллатларни шунчаки санаб ўтишни мусикага айланмаган парда босишга ўхшатади. Зеро, унинг наздидаги эзулик — тирик жонни сақлаб қолиш, хаётга кўмаклашиш, ёвузлик эса — жонлини жонсиз қилиш, хаётга зарар етказиш. Ҳар бир шахс шу тамойилга амал қилгандагина, у одам ва олам билан уйғунликка, яхлитликка эришади.

Шундай қилиб, Швайцер олға сурган хаётга эҳтиром ахлокий таълимоти инсонни шафқатли, муруватли зот бўлиб умр кечиришга чорлайди. Айни пайтда у замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, биз биринчи бобда айтиб ўтганимиз, этосферанинг яратилишида муҳим аҳамиятга эга.

Тасаввуфий йўналиш. Янги давр ахлоқшунослигида тасаввуфий йўналишнинг ҳам ўз ўрни бор. Бу борада нақшбандия тарикатининг кенжа бўғин мутафаккирларидан бўлмиш буюк турк алломаси **Мухаммад Зоҳид Қутку** (1897—1980) ва унинг шоғирди, замондошимиз профессор **Махмуд Асъад Жўшоннинг** (1938—2001) қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Мухаммад Зоҳид Қутку беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлокий масалалар билан бирга жўмардлик тушунчасини, Жўшон эса ўз асарларида нафс ва уни энгиш муаммоларини ўртага ташлайдилар.

Уларнинг асарларида, инсон хаёти олий кадрят экани таъкидлангани ҳолда, ўзганинг хаётини ўзингникидан олийроқ кадрят деб қараш ғояси илгари сурилади. Лекин бу «ўзга» фақат инсон бўлиши шарт эмас. Мухаммад Зоҳид Қутку келтирган мана бу ривоятга эътибор қилинг:

«Жўмардлиги билан машхур бўлган Абдуллоҳ ибн Жаъфар розиаллоҳу анҳу бир хурмозорга кирдилар. Ва унда қора қулнинг ишлаётганини кўрдилар. Шу пайт боғ соҳиби келиб, қулга уч бурда нон бериб кетди. Бу уч бурда нон қулнинг кундалик иш ҳақи эди. Ногоҳ шу пайт қаердандир бир ит пайдо бўлди ва қулга яқинлашди. Қул қўлидаги ноннинг бир бурдасини унга берди. Жонивор еди-ю, лекин тўймади. Қул яна бир бурдани берди. Нонни еб бўлиб, ит яна кутиб турди. Шунда қул ноннинг сўнги бурдасини ҳам итга берди. Жонивор уни еганидан

кейингина нари кетди. Бу ҳолга қизиқиб қолган Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) қулдан: «Кундалик иш ҳақинга нима оласан?», деб сўрадилар .

— Ҳозир кўрганингдек, ҳар куни шу уч бурда нон.

— Ундай бўлса, нечун бутун овқатингни итга бердинг?

— Бизнинг бу ерларда ит бўлмайди, маълумки, бу ҳайвон узоқлардан келган ва оч. Уни қувиб юборишни истамадим.

— Ҳўш, энди сен нима ейсан?

— Эрталабгача ўзимни сириб, сабр қиламан.

Шунда Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) : «Билдимки, бу қул мендан ҳам жўмардроқ экан», дедилар.

Боз устига Абдуллоҳ ибн Жаъфар (р.а.) ўша боғни бутун майда-чуйдалари билан сотиб олдилар ва қулни озод қилиб, боғни унга ҳадя қилдилар».¹

Бу ерда биз инсоннинг ҳайвонга ва инсоннинг инсонга нисбатан кўрсатган жўмардлиги гувоҳи бўляпмиз. Жўмардликнинг моҳияти ана шунақа. Бу тамойил, бундай қараш, шубҳасиз, ҳозир замондошларимиз ҳаётига кириб келган салбий маънодаги ўта прагматизмга қарши курашда, ахлоқий муҳитни соғломлаштиришда муҳимдир.

Маҳмуд Асъад Жўшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллоҳни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш, рухий-ахлоқий жиҳатларини тузатиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи бир ақидапарастларнинг, тасаввуфнинг исломга алоқаси йўқ, хатто улар бир-бирига қарама-қарши, деган фикрларини кескин рад этаркан, хазрати Пайғамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса ахли тасаввуф бўлганини исботлаб беради.

Тасаввуф ва санъатнинг ўзаро муносабатларига Шайх Жўшон алоҳида эътибор беради, санъатни инсон ахлоқий ҳаётини бойитувчи, уни юксак ахлоқийликка даъват этувчи восита сифатида талқин қилади; санъаткор қалбида ахлоқийлик билан ҳаяжон уйғунликда яшашини таъкидлайди. Санъатнинг асосида ҳаяжон ётишини айтиб, кўнгли ҳаяжондан йироқ инсоннинг гўзалликни ҳис этиши, топа

¹ Қутқу М.З. Жўмардлик. ААбдулло таржимаси. «Сирли олам» журнали, 1999, 6-сон.

билиши ва тасвирлаши мумкин эмас, дейди у. Шу жиҳатдан тасаввуф санъат билан ўхшаш. Лекин тасаввуфдаги ҳаяжон санъатдагидан кўра кучлироқ, сурурийроқ эканини айтади: «Тасаввуфдаги ҳис-ҳаяжон шу қадар кучли ва ҳаётбахши, бу туйғу инсонни ҳавода учиради, оёқларини ерга бостирмайди».¹ Шунингдек, Жўшон ўтмиш санъаткорлари ва олимларининг кўпчилиги тасаввуф ахлидан бўлганини, тасаввуф ахли адабиёт ҳамда мусика, меъморчилик ва бошқа санъат соҳаларига ҳомийлик қилганини мисоллар билан исботлаб беради.

Маҳмуд Асъад Жўшон тасаввуфнинг ахлоқий моҳиятини таъкидлар экан, шундай деб ёзади:

«Ахлоқ — фардий эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. Жамият мавжуд бўлмай, инсон ёлғиз ўзи яшаса эди, ахлоқ деган нарсага ҳожат қолмаган бўларди. Ахлоқжамият ҳаётининг кўринишидир. Шундай экан, ахлоқ жамиятнинг тартиб-интизомга эга, кучли таъсир кўрсатадиган, жамият низомининг шахсларга тааллуқли манбаини ташкил этадиган унсурдир. Шунинг учун ахлоқни йўлга қўймай туриб инсон жамиятга фойда бериши, ахлоққа риоя қилмайдиган шахслардан ташкил топган жамиятнинг ҳам муваффақиятга эришуви мумкин эмас».²

Ҳамонки, тасаввуфнинг моҳиятини ташкил этувчи ахлоқ хусусий ҳодиса эмас экан, демак, тасаввуф ҳам ижтимоий камровга эга ҳодиса; у жамиятда мавжуд ва жамият учун катта аҳамиятга эга.

Кўриб турибмизки, нисбатан янги ҳисобланган ғайри зўравонлик, ҳаётга эҳтиром ва нақшбандия тариқатига асосланган замонавий тасаввуф ахлоқшунослиги каби оқимлар бир-бирини инкор этмайди, аксинча тўлдирди, бойитади. Бу эса инсоният жамиятида ахлоққа бўлган муносабатнинг умумийлашиб, глобал аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир.

Биз Янги давр ахлоқшунослиги мавзуига қисқача тўхталиб ўтдик. Зеро, у шунчалик ранг-баранг ва микёслики, уни бир-икки ё уч боб доирасида қамраб олиш мушкул. Шу боис унинг асосий таълимотлари ва йўналишларинигина назардан ўтказдик, холос.

Жўшон М.А. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Н.Хасан таржимаси. Т., Чўлпон, 1998, 79-6.

² Ўша манба, 70-6.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
2. Шер А. Шарқ фалсафаси ва экзистенциячилик. «Соғлом авлод учун» журнали, 1999, 1-сон.
3. ВауақсЗаг М. ТазаушЧе тодегпЪШт. 181апби1,«8еБа» 1989.
4. Ооқап Е. Вазап уоктйа 8еу§тт §иси. МапЪш, «8еБа», 1987.
5. Когки 2. Такаууип ашак. I кИар. ЮгПау - Апкага, «8еБа», 1981.
6. Гулнга А.В. Немецкая классическая философия. М., Мнсль, 1986.
7. Кант И. Из лекции по этике // Этическая мнсль, 1988, 1990. М., Политиздат, 1988, 1990.
8. Кьеркегор С.А. Болезнь к смерти // Этическая мнсль, 1990. М., Политиздат, 1990.
9. Ницше Ф. Воля к власти. Посмертнне афоризмн. Минск, Попурри, 1999.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М., Наука, 1989.
11. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
12. Шопенгауэр А. Свобода воли и лгравственность. М., Республика, 1992.
13. ЗсЪуеИгег А. Аиз те I пет IеБеп ипс! Бепкеп. Белр21§, 1960.

УБОБ

ТУРКИСТОН МАЪРИФАТЧИ-ЖАДИДЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари

Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон ўлкаси генерал-губернаторларидан бири А.Н.Куропаткиннинг ўз кундаликларидаги қайдлари, биз Туркистон халқларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдиқ, қабилдаги сўзлари яққол англатади. Лекин, айни пайтда, рус тараккийпарвар зиёлилари орқали рус ва жаҳон илм-фани ва маданияти чор маъмурияти тўсиқлари орасидан Туркистонга сизиб кирар эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан мазлум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий зиёлилар орасида ўз халқини озод қўришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб чиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш Оврўпа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда микёсли бўлди. Шунингдек, Ўрта асрлар ўртага ташлаган маърифатпарварлик ғоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича — маърифатчилик тарзида намоён бўлиш имконияти яратилди. Зеро, ўша гоьларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятли зиёлилар вужудга келган эди. Уларни кейинчалик жадидлар деб атай бошладилар.

Маърифатчилик асосан уч соҳа орқали тезкор тарзда тараккий топиб борди. Булар — маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгилаш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот. Пировард мақсад миллатни, бир томондан, илмли-маърифатли қилиш бўлса, иккинчи томондан, унинг ахлоқий даражасини юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида ўзлигини, ўз қадрини

англанган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йўлида катта ишлар қилинди.

Туркистон маърифатчилигининг дастлабки босқичларида ахлоқий ғоялар асосан бадиий ва дидактик шаклларда ўз аксини топди. Шу жиҳатдан ўзбек ва тожик халқларининг мутафаккири **Аҳмад Донишнинг** (1827—1897) «Наводир ул-вақое» асари диққатга сазовор. Аҳмад Дониш ўз асарларида Бухоро амирлиги давлат тузумини Россия давлат тузumi билан солиштириб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлайди. Аини пайтда, анъанавий ахлоқий тушунчалар билан фикр юритар экан, у адолатни ҳам подшо-хукмдор шахсига, ҳам давлат тизимига хос фазилат сифатида олиб қарайди. Агар хукмдор адолатли сиёсат юргизса, мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳаси учун адолатни мезон қилиб олса, санъатнинг гуллаб-яшнашига йўл очиб берса — халқ ҳаёти фаровон бўлади, фазилатлар кучайиб, иллатлар заифлашади. У, хукмдор донишмандлик фазилатига албатта эга бўлиши лозим, давлатнинг моҳиятини ақл белгилайди, деган хулосага келади: оқилона бошқарилган мамлакат аҳолисигина маърифатли ва юксак ахлоқ эгалари бўла олади.

Шунингдек, Аҳмад Дониш ўз давридаги жохиллик, риёкорлик, порахўрлик сингари иллатлар жамиятни таназзулга олиб боришини таъкидлар экан, дин пешволарининг ногўфри йўлга кириб кетганини, шайхларнинг ёлғончилигини, уламоларнинг порахўрлигини фош қилади.

Қорақалпоқхалқининг буюк мумтоз шоири **Бердак** (1827—1900) шеърларида ҳам ўша давр ахлоқий муҳити ўз аксини топади; у ҳам дин пешволарининг ўзлари охиратга ишонмасликларини, товламачилик, очкўзлик, текинхўрлик иллатларига мубтало бўлганликларини ва бу билан ислом илдизига болта ураётганликларини қаттиқ танқид остига олади.

Буюк ўзбек мумтоз шоирлари **Фурқат** (1858—1909), **Муқимий** (1859—1903), **Дилшод** (1800—1906) асарларидаги ахлоқий муаммолар тараққийпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Чунончи, Фурқат «Илм Ҳосияти», «Гимназия», «Таржимаи ҳол» каби асарларида маърифатли бўлиш юксак ахлоқ эгасига хос хислат эканини, лекин, афсуски, нодонлик охир-оқибат турли хулқий нотавонликларга

олиб келишини таъкидлайди. Шоир ғазалларидан бирида алам билан шундай деб ёзади:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.¹*

Муқимийнинг ҳажвий асарларида эса ўша даврда авж олган фирибгарликлар, амалдорларнинг ноинсофлиги, адолатсизлиги қаттиқтанқид қилинади. Шоирнинг «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр Ашурбой хожи», «Танобчилар», «Тўй» сингари асарлари Туркистон халқлари оёғидан тобора тубанликка тортаётган иллатларни аёвсиз фош этади. Ўша даврдаги бойларнинг нафсдан бошқа нарсани билмасликларини, фахшу маишатга юзтубан кетганликларини, чор атрофда адолатсизлик хукмронлик қилаётганини алам билан ёзади.

Энди Дилшоднинг бир мухаммасидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

*Алам ўтидин куёдир жаҳон,
Дуди ох ила тўла осмон,
Бетоқат ўлиб чекаман фиғон,
Менга раҳм этиб йиғлайди макон,
Титраб боқадир замин у замон.*

*Боёнларимиз нафса овора,
Туғёни ошиб то бора-бора,
Атлас тўқиғон қизи бечора,
Ясанмай юзга суртади қора,
Қора кунларга қолди Марғилон.*

*Олма анору мевалар кони,
Аммо мевага зор боғбони,
Бугдой нонини кўрмас дехқони,
Пахта экади, йиртиқ чопони,
Фарғона замин хусни Еамангон?*

¹ *Фурқат*. Танланган асарлар. Икки томлик. 1-том., Т., Уздавнашр, 1959, 183-6.

² *Дилшод*. Танланган асарлар. Т., Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 72-80-6.

Бу сатрларда кўтарилган адолатсизлик муаммоси орқали ўша даврдаги ижтимоий-ахлоқий манзара яққол намоён бўлади.

2. Атоқли жаҳид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари

Абай. Туркистон халқларини ахлоқий юксаклик ва маърифат воситасида миллий ўзлигини англаш даражасига кўтаришда қозоқ халқининг буюк фарзанди Абай (1845—1908) ахлоқий қарашларининг аҳамияти катта.

Абай шеърларида, шунингдек, «Искандар», «Масъуд» дostonларида эзгулик, адолат, мардлик, шижоат сингари фазилатлар ўрнини иллатлар эгаллаб бораётганидан, халқнинг яхшилик билан ёмонликни фарқлай олмайдиган даражага тушиб қолганидан фарёд чекади:

*Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиккан давлатинг, боққан йилқинг?!*

«Хулқи кетган», «феъли бузилган», «алдамчи», «суқ», «очкўз» сингари, сиртдан қараганда ўз халқига нисбатан бешафкатларча, ҳатто ҳақорат даражасига кўтарилган бу сўз ва иборалар аслини олганда, миллатни жондан ортик севган буюк шоир қалбининг аламли йиғисидир.

Шуниси қизиқарлики, Абайнинг ахлоқий қарашлари маълум жиҳатлари билан ғарблик машхур замондоши, буюк олмон файласуфи, адиби Фридрих Нитцшеннинг баъзи қарашларига яқин. Аммо, таъкидлаш керакки, Нитцшедаги ўта кескинлик, ўта беқарорлик Абайга ёт. Шунга қарамасдан, ҳаётбахш нигилизм, қадриятларни қайта баҳолаш, лозим бўлса, бутун миллатни қайта тарбиялаш каби ғоялар Абайга ҳам хос. Хусусан, у халқни ўз феълини ўзгартиришга, бу йўлда, зарурат туғилса, анъанавий ҳаёт тарзидан, ота-боболардан қолган ўғит-мақоллардан, ҳатто асрлар мобайнида менталитетга сингиб кетган чорвачилиқдан кечишга даъват этади. Чунончи, Абай ўзининг машхур «На-

Абай. Танланган асарлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 15-6.

сихатлар» деб аталган ахлоқшуносликка ва амалий ахлоққа доир китобида шундай деб ёзади: «Қозоқларнинг бир-бирига душман бўлишининг, бирининг тйлагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишликларининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб қилади: ҳар қандай ялқов киши — қўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай мактанчоқ қўрқоқ киши — ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз нодон киши — орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши — ялқов, киши олдида тиламчи, очкўз, суқ бўлади; бундай ҳунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди. Бу иллатларнинг ҳаммаси тўрт оёқли молни кўпайтиришдан бошқа нарса ҳаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-ҳунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар (яъни иллатлар — А.Ш.) унга доримаган бўлур эди».¹

«Насихатлар» рисоласининг бошқа бир ўрнида Абай мақолларни таҳлил этиш орқали, юқорида айтганимиздек, маълум маънода анъанавий қадриятларни қайта баҳолашга интилади: «Бизнинг қозоқларни айтиб юрган мақоллари ичида, — дейди Абай,— ишга яроқлиси ҳам, яроқсизи ҳам бор. Баъзилари яроқсиз бўлиши у ёқда турсин, ҳатто на мусулмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади. Аввало: «Фақир бўлсанг — орсиз бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал... «Олтинни кўрса фаришта ҳам йўлдан озади», дейишади. Садкаи фаришта кетгурлар-эй! Бу шунчаки уларнинг ўз шум ниятларини маъқулламоқчи бўлиб айтганлари эмасми?... Бошқа бир ўринда мана бундай дейди: «Ярим кунлик умринг қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол — одамнинг жигар гўшти», «Моли кўпнинг — юзи ёруғ, моли йўқнинг юзи — чорик», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўзим берағон»... Бундан маълум бўлдики, қозоқлар тинчлик учун ғам емас экан, балки аксинча мол-дунё учун ғам чекар экан... Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан... Ишқилиб, ўғрилиқ, шумлик, тиланчилик, қўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас

¹ Ўша манба, 52-6.

фазилатлар (яъни иллатлар) билан мол топса ҳам буни айб санамаслигимиз керак экан».¹

Яна бир жойда эса буюк мутафаккир имон ҳақида сўз юритиб, баъзи мақоллар тўғрисида тағин шундай дейди: «Имонга шак келтирган бандаларни Аллоҳ таоло афу этмайди ва пайғамбаримиз ҳам шафқат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ», деган қалбаки мақолларга сунганнинг башараси курсин!».²

Абай ўз миллатини ниҳоятда севган инсон. У ҳеч кимни ҳақорат қилмоқчи ёки камситмоқчи эмас: бу аччиқ гаплар халқлардида ўртанган мутафаккирнинг аламли фикрларидир. Абай одамларнинг торлашиб, майдалашиб кетаётганидан, ердаги ўз инсоний вазифаси ва масъулиятини бажармаётганидан ғазабланади: «Сукротга оғу берган, Ионна Аркни оловга ташлаган, Исони дорга осиб, Пайғамбаримиз салаллоҳу алайҳи вассалламни туянинг ўлимтигига қўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил».³

Кўришиб турибдики, буюк қозок мутафаккирининг ахлоқий идеали — халққа раҳнамолик қила биладиган одам. Албатта, у ало одам эмас, лекин ало одам вазифасини маълум маънода бажара оладиган инсон. Бундай инсонни тарбиялаб вояга етказиш, лозим бўлса, яратиш (маънавий жиҳатдан) мумкин: «Одам онадан ақли бўлиб туғилмайди, — дейди Абай, — балки туғилганидан, кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зехн қўйиб ақлли бўлади». Бошқа бир ўринда эса, мутафаккир, мана бундай дейди: «Агар давлат менинг кўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузатиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим...».⁴ Бу фикрлар Абай ахлоқий қарашларининг инсонга ишонч ва ҳаётбахш ниғизлигимга асосланганини таъкидлаб туради.

Шундай қилиб, Абай туғма ахлоқийликни бутунлай инкор этмаса-да, инсоннинг ахлоқий даражаси тарбия билан боғликлигини қатъий уқтиради. Айни пайтда тарбияга ва ахлоқий даражага муайян ижтимоий муҳитнинг, замоннинг таъсирини асосий сабабчи деб билади: «Инсон боласини

¹ Ўша манба, 82-83-б.

²⁻⁴ Ўшаманба, 91-б.

замона парвариш қилади, кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида», — дейди файласуф-шоир.¹ Унинг ҳақлигини инсонни ахлоқий-маънавий жиҳатдан анчагина тубанлаштириб, уни эътиқодсизлик, ёлғончилик касалига мубтало қилиб қўйган мустамлакачилик ва, айниқса, шўролар замонасининг салбий таъсирида яққол кўришимиз мумкин.

Абайнинг ҳаё, уят, инсоф, оқиллик, адолат сингари фазилатлар ва мақтанчоқлик, олифтагарчилик, керилиш, ёлғончилик, очкўзлик каби иллатлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Чунончи, у уят тушунчасини икки хил маънога эга эканлигини айтади. Биринчиси, одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди, лекин ўзганинг уятли ишидан уялади. Бунинг сабабини мутафаккир уятли иш қилган одамга нисбатан туғилган ачиниш ҳиссида эканини таъкидлайди. «Иккинчиси шуки, — дейди Абай, — қилган ишинг ҳам шаритатга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади: сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб қўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади». Ана шу иккинчи маънодаги уятни мутафаккир виждон билан боғлайди, уни виждон азобининг ташки кўриниши тарзида талқин қилади: «Баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто чидаёлмай ўзини-ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига (яъни иллатларга — А.Ш.) қарши ички исёндир».²

Умуман олганда, Абайнинг шеърий асарларида ва, айниқса, «Насихатлар» рисоласида кўтарилган ахлоқий муаммолар бугунги кунда ҳар жиҳатдан илмий тадқиққа лойик. Гарчанд, буюк Туркистон мутафаккири кўпгина иллатлар ҳақида ўз халқига нисбат бериб фикр юритса-да, улар, баъзи бир истисноли — фақат қозокларнинг анъанавий турмуш тарзига тааллуқли жиҳатларни ҳисобга олмаганда, умумтуркий аҳамиятга молик ахлоқий нуқсонлардир. Шу боис Абайнинг ахлоқшунослик борасидаги фалсафий-назарий ҳамда амалий-дидактик фикрлари ва талқинлари биз учун доимо қимматлидир.

Анбар отин. Туркистон маърифатпарварларининг яна бир йирик намояндаси Дилшоднинг шоғирди Анбар отиндир (1870—1914). Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалса-

¹ Ўша манба, 91-б.

² Ўша манба, 90-б.

фий шеърларида ва «Қаролар фалсафаси» (1898) рисола-сида ўз аксини топган.

Анбар отин ҳам инсон ахлоқий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараққиётга ақлий ҳамда ахлоқий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига богиб бораётган жамият танқид қилинади, шариат ва тариқат намояндларининг айниб кетганлиги, бойлардан инсоф кўтарилганлиги ҳақидаги фикрлар мардона илгари сурилади. «Муқимийга», «Мингбоши кал Омил ҳажви», «Олимжон ҳожи таърифи» каби шеърларида ана шу йўналишни кўриш мумкин. Танқидий-бадий шаклдаги бу йўналиш «Қаролар фалсафаси» рисоласида фалсафий-тахдилий шакл касб этади.

«Қаролар фалсафаси» асари асосан бир-бирининг зидди бўлмиш икки муаммо — ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчаларига бағишланган. Рисола кўп ўринларда фалсафий-мажозий талқинлардан иборат. Чунончи, рисола давомида, айниқса унинг биринчи фаслида, қора ва оқ рангларнинг мажозий ҳамда ботиний моҳияти ўзига хос тарзда ифодаланади. Қора меҳнати туфайли дунёни яшнатаётган инсонлар қалбининг оқлиги, оқ танаю оқ билак кимсалар қилаётган ишларнинг қоралиги таъкидланади ва улар шу орқали ахлоқий мазмун касб этади. Анбар отин шундай деб ёзади:

«Ул қаро халқ офтоб сўзанида меҳнат қилиб, ўзлари ҳар қанча куйганлари ҳолда, ҳосилларини ҳамтовоқларига тўхфа қилурлар. Мисол андоққурки, қазон бовужуд қорадур, ўзи ўтда куйиб қаро бўлғони ҳолда овқат пишуриб одамларни тўйдирур.

Қаролар бордурларки, алар ўзлари қаро бўлғони ҳолда, маърифат нури сийратларида тўладур ва ул нурларни фасохат ва тил дурдоналари воситаси ила оламға оқ шуъла сочарлар. Мисол улдурки, қаро чароғ ўзи қаро ёғ, қуюндиға гирифтор бўлғони ҳолда, нури илан кулбани равшан қилур».¹

Рисоланинг иккинчи фаслида Анбар отин ўша даврдаги аёллар ахволини, уларнинг бевосита ва билвосита ижтимоий камситишлар натижасида ўз иқтидори, истеъдоди, латофатини намоён қила олмасликларини айтиб ўтади. Улар, ҳатто, кўча-кўйларга зарурат юзасидан, масалан,

¹ *Анбар отин.* Танланган асарлар. Т., Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 84-б.

қариндош-уруғларини кўргани бориш учун чикканларида, эски паранжига ўраниб, кампирлар каби букчайиб юридилар. Чунки, агар қадди-қоматини адл тутиб, ёки очилиб-сочилиб юрсалар, уларга эркаклар тажовуз қилишлари мумкин. Бундай ахлоқсизликнинг илдизи ижтимоий адолатсизликка бориб тақалади: камбағаллиги туфайли уйланиш, оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай эркаклар шайтон васвасасига тушиб, шахвоний нафсларини тиёлмай қоладилар. Лекин тараққийпарвар шоира келажакка катта ишонч билан қарайди: бу ижтимоий-ахлоқий иллатлар албатта ўтиб кетади, хурлик, тенглик замонлари келади. Мана, бу ҳақда Анбар отиннинг ўзи нима дейди:

«Бир замони бўлурки, камина муштипар каби олижаноб орзу қилғондан зиёда бўлур... аларни мазлумалар авлоди хатарсиз таваллуд ўлуб, яхши парвариш топуб, хушрўй ва хушхўй, ботамиз ва ватандўст, серғайрату меҳмондўст бўлуб, камолға етур. Ул замонда барча халқ соҳибжамол бўлур...

Ул замонда одам ахлоқи ул даражаға етурки, хуруси миждоз гала хотунлик русумини тарк этар ва ҳар эр битта хотин ила фароғатвор кун кечирғай...

Ул вақт қизлар илми дунёвий тахсилаға муяссар бўлуб, урфон тахтида қарор топиб, эллар ва улўғлар сафиға дохил бўлурлар, алар ҳайрат ва меҳнатда эрларға ҳамфо ва ёвар бўлуб, обрў топиб, ҳурмат ва икромға сазовор бўлурлар».¹

Анбар отин адолатли подшо муаммосига алоҳида тўхталиб, ўша давр учун ниҳоятда оригинал, қутилмаган ва ҳозирги замонда ҳам аҳамиятини йўқотмаган фикрларни билдиради. У, даставвал «Ўрус келди!» деганда ҳамма маърифат аҳли, энди халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти яхши томонга ўзгаради деб қутганини, лекин бу ишонч оқланмаганини, аксинча, «ўрус подшоҳ мусулмонларға заррачайинки ҳаловат бермаганини» айтади. Баъзи бир руслар ҳукмронлигини оқлаганларга қарши шундай дейди:

«Агар ўрус шоҳи дарҳақиқат одил бўлса, ва анинг хоҳиши қарам халқлар ҳам ўрус мисоли озод бўлсун ва барча халойиқ ўрус бирла баробар бўлиб, рўзғор кечирсун деса, аморат ва ҳукмронлик қонунларини адл бирла таҳрир қил-

¹ Ўша манба, 94-95-б.

сун, ҳукмронлик қонунини дин қоидаларидин мустасно вужудға келтирсун, дин аҳлини ибодат борасида ҳомий библиб, давлат ва билимдонликни халқ рўзгоридин кашф этсун. Халойиқ додиға, розиға қулоқ берсун».¹

Ҳўш, бу мустамлакачилик ва адолатсиз тузумдан қутулишнинг йўли борми? Анбар отин унинг икки йўлини айтиб ўтади. Бири — ақлни инсон ўзига вазира қилиб, фалсафий мушоҳада ёрдамида иш кўриш орқали бунга эришиш мумкин: «Вақти илм даража қилиб, фалсафа раванқ топса, бу чигилларим қушода бўлур. Фалсафа ибораси ила қарши ва зид сўзларни муқойяса қилғонда бу чигиллар очилур».² Иккинчи йўл эса ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя этиш мақсадида амалий ҳаракат қилиш, мустамлакачилик зулмига ва адолатсизликка қарши бирлашмоқ, қўлда қурол билан чиқмоқ. Бу йўлни шоира шундай ифодалайди: «... албатта, ақлу идрок ва жамоатға така қилиб, барча шайх сўфийлардан йироқ ва барча тарсу ваҳмдин эмин бўлиб, золимларға қарши мубориза қилмоқ, яккаликдан ҳазар қилмоқ, бу тadbирлар ила зулмни нобуд этиб, зулматни бартараф қилмоқ зарурдир».³

Албатта, Анбар отиннинг барча ахлоқий қарашларини мутлақ тўғри деб қабул қилиш ножоиз. Чунончи, у сўфийлик тариқатларининг ҳаммасини моҳиятан реакцион, деган фикрни илгари суради ва сўфийларни мустамлакачи амалдорлар раъйига қарайдиган расмий дин пешволари билан чалқаштириб юборади. Лекин, шунга қарамасдан, Анбар отиннинг асарлари, айниқса, «Қаролар фалсафаси» рисоласи ҳозирги кунда ҳам ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

Бундан ташқари, Анбар отин шоира ва файласуф олима сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам кишини хайратга соладиган даражада матонатли, покиза инсон, юксак ахлоқ эгаси бўлган. У умрини Туркистон халқлари маънавиятини юксалтиришга бағишлади, ногирон бўлишига қарамай, адолат лашқарининг пахлавони бўлиб курашди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистонимизга бу том маънодаги қаҳрамон аёл орзу қилган кунлар келди, Анбар отиннинг олимона ва шоирона башорати амалга ошди.

¹ Ўша манба, 104-105-б.

Ўша манба, 107-б.

Ўша манба, 108-б.

Абдулла Авлоний. Туркистон маърифатпарварлари орасидаги яна бир мутафаккир таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос Абдулла Авлонийдир (1887—1934). Унинг XX аср бошларида Туркистонда машҳур бўлган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадидчилик нуқтаи назаридан ёндашиши, кўпчиликка тушунарли тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Агар Анбар отиннинг «Қаролар фалсафаси» рисоласида долзарб ахлоқий муаммолар мажозий-фалсафийлик, илмий-назарий хулосалар орқали ёритилса, Авлоний асарида фазилатлар ва иллатларга кўпроқ таъриф бериш, уларни шарҳлаш йўли устуворлик қилади.

Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида анъанавий-фалсафий ёндашув бўлмиш антропологик нуқтаи назар бўртиб кўзга ташланади. Аммо бу ёндашувнинг янгиланган моҳияти шунда эдики, тадқиқот объекти сифатида макон ва замондаги умумий мавҳумий инсон эмас, балки, муайян, XX аср бошларидаги, миллий озодликка, янгича ҳаёт тарзига интилишни ўз олдига ниёт қилиб қўйган Туркистон фуқароси олинади. Ана шу янги инсон тарбияси бош масала тарзида ўртага ташланади.

Файласуф-педагог, аввало, миллатни тарбиялашни ўз устига олган тарбиячи муаммосига тўхталади: оталар — тўйчи, улоқчи, базмчи, илм кадрили билмаган, муаллимлар — ўзлари тарбияга муҳтож, дорилмуаллиминни тугатиши керак бўлган, мударрислар эса — дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинига йўламайдиган кишилар. Шу боис миллат ёшлари тарбиясини усули жадид тарафдорлари — таълим-тарбия тизимини замонавийлаштиришга, ислоҳ қилишга интилаётган зиёлилар қўлга олишлари керак. Авлоний Русия ҳукумати у ер-бу ерда янгича мактаблар очгани — шунчаки жаҳон жамоатчилигини чалғитиш эканини, очиқ бўлмаса ҳам, ишора билан айтиб ўтади. Ҳукумат ҳаманинг отаси, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмоғи лозим. Русия ҳукумати эса ўғай; ўғай бўлса ҳам, у ер-бу ерда мактаб очиб, болаларни текин ўқитади, дейди у. Авлоний ана шу «ўғай тарбиядан» кўра миллий тарбиямиз усуллари янгилашни афзал билади ва ўз даврини «тарбиянинг замони» — тарбиянинг айни вақти деб атайди. Унинг бу борадаги қарашлари хануз ўз кучини йўқотма-

ганлигини; тарбия — хозир ҳам жамият учун долзарб муаммо эканини Президент Ислоҳ Каримов машҳур нутқларидан бирида (1995 йил 23 феврал) Авлонийдан мана бундай деб кўчирма келтириш йўли билан таъкидлайди: «Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт-ё мамот, ё нажот-ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир».¹

Авлоний тарбияни, қадимгилар ва Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, унга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига алоҳида урғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергучи» тарбия деб баҳолайди. Фазилатларни файласуф-педагог яхши хулқлар, иллатларни эса — ёмон хулқлар деб атайди. Фатонат, диёнат, шараф, ҳаё сингари мусулмон Шарқи учун анъанавий бўлган фазилатлар шарҳи билан биргаликда Авлоний виждон, Ватанни суймак сингари Туркистон минтақаси учун янги талқинда тақдим этилган фазилатлар ҳақида алоҳида тўхталади. Ватанни суймоқ, лозим бўлса, унинг йўлида жонини фидо этмоқ юксак ахлоқий инсонга хос фазилатдир. Инсон Ватанни танламайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни жонимиздан ортқ суйдиғимиз каби, араблар Арабистонларини, кумлик иссиқ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб хижрат қилурлар эди», — деб ёзади бир ўринда Авлоний.²

Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий кўзгудир, «инсон акди ва фикрининг ҳақиқий мезони».

Шунингдек, жадид ахлоқшунослигининг алломаси интизом, иқтисод, идрок ва зако сингари ўша даврларда ҳали кўп кулоқ ўрганмаган фазилатларни ҳам алоҳида эътибор билан назарий-амалий таҳлилдан ўтказиши, ўқувчига иложи борича қисқа ва лўнда тарзда тақдим этишига интилади.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., Ўзбекистон, 1996³⁷⁻³⁸⁻⁶.

Авлоний А. Ўсон миллат. Т., Шарқ, 1993, 94-6.

Абдулла Авлоний ўз рисоласида «ёмон хулқлар»га — иллатлар таҳдидига катта ўрин ажратади. Миллат тараққиётига энг кучли тўсиқ бўладиган иллатлардан бири сифатида аллома жаҳолатни келтиради, жаҳолатни инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғи, деб таърифлайди. Авлоний ғазаб, шахват, ҳасад, кизб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тўхталади.

Шуниси диққатга сазоворки, Абдулла Авлоний ахлоқшунослик тушунчаларининг фақат педагогик эмас, балки ҳам фалсафий, ҳам бадиий жихатдан талқинини беради. Чунончи, у муайян ахлоқшунослик тушунчаси ёки ахлоқий меъёрнинг содда, лўнда таърифини тақдим этар экан, баъзи ҳолларда Сукрот, Афлотун, Арасту, Ибн Сино сингари ҳақимларнинг фикрларини исбот тарзида келтирса, гоҳо уларни назмий тизмалар билан ўқувчига етказишга ҳаракат қилади.

Умуман олганда, Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласи ХХ аср Туркистон ахлоқий тафаккурида салмоқли ўринни эгаллайдиган, ҳам назарий, ҳам амалий ахлоқ муаммоларини фалсафий ва педагогик ёндашув орқали ҳал этишга бағишланган йирик асардир.

Абдурауф Фитрат. Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида том маънодаги миллий қаҳрамонимиз Абдурауф Фитратнинг (1884—1938) «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») асари ва, айниқса, «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутаети. Аввало, шуни айтиш керакки, «Оила» ўзгача бир шиддатли услуб билан ёзилган. Унда ҳам танқидий руҳ, ҳам даъват руҳи кучли. Фитрат она-Туркистонни озод кўришни истаети, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк ўчоғи бўлмоғи лозим. Мутафаккир янги оилани ана шу тартибда куришга даъват этаети. Ҳар жихатдан соғлом бўлган оила етиштирган фарзандларгина миллатни юксакка кўтара олишини, уни истибдоддан қутқаришини аятади: «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг курули соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу курул-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай куруллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор...», — дейди алам билан Фитрат.¹

¹ Фитрат А. Оила. Т., Маънавият, 1998, 60-6.

Ватанпарварлик ва миллатпарварлик тамойилларидан келиб чиқиб, муаллиф китобнинг биринчи қисмига, маълум маънода меъёрий дастуриламал тарзида тартиб беради. Ундан ҳар бир янги оила қурмоқчи бўлган туркистонлик кичик ҳажмдаги ахлоқий-маиший, гигиеник-саломатлик комуси сифатида фойдаланиши мумкин эди. Бундан ташқари, асарда оиланинг моддий томонлари, ташкил топгандан бошлаб, бузилишигача бўлган ҳолатларнинг ахлоқий асослари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади.

Китобнинг иккинчи қисми фарзанд тарбиясига бағишланган. Фитрат ҳам тарбияни анъанавий йўналишда талқин этади: жисмоний тарбия, акдий тарбия ва ахлоқий тарбия. Ана шу уч тарбия уйғунлигида ҳақиқий инсон камол топади, деб ҳисоблайди муаллиф. Китобнинг бу қисмида Фитрат, маълум маънода, ўзига хос ахлоқий тарбия назариясини такдим қилади. У ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали ўртага ташлайди: бахт майли, фаолият майли, алоқа майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ва ҳ.к. Буларнинг ҳаммасида ҳам инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. Шунингдек, у иззат-нафс, айникса, ирода масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ирода ва ихтиёр» сарлавҳаси остидаги кичик бобда Фитрат фарзандни иродали қилиб тарбиялашга даъват этади, ирода тарбиясининг тўрт банддан иборат қоида-босқичларини таклиф этади. Болани иродали қилиб тарбиялашда ота-онанинг зўри эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. «Ота-оналарнинг ҳақ-хуқуқлари» бобида ҳам балоғатга етган фарзанднинг эркинлик даражаси ҳақида фикр юритилади.

Умуман олганда, Фитратнинг «Оила» китобида амалий ахлоқ билан ахлоқ назарияси муаммолари уйғунлашиб кетган. Лекин унда педагогик-дидактик услуб эмас, жанговар чорлов услуби устун. Фитрат учун юксак ахлоқийлик эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқ; Туркистон ва туркистонликни озод кўриш, яъни миллий мустақиллик мафкура-си китобнинг руҳига сингдириб юборилган. Уни ўқиган киши нафақат ахлоқий фазилятлар нималардан иборат ва уларга қандай эришиш кераклигини, балки миллий озодлик, шахсий эркинлик нима-ю, уни қандай қилиб қўлга киритиш мумкинлигини англаб олади. Шу боис мутафаккир-жадид Абдурауф Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий Уйғо-

нишида бениҳоя катта рол ўйнади, дейиш мумкин. Айни пайтда у хозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ажойиб ахлоқий-маърифий рисола сифатида алоҳида эътиборга молик.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг илмли, ҳар жиҳатдан юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлишлари учун зиёлилар орасида жиддий ҳаракат авж олади. Зеро, оиладаги бола тарбияси, яъни ёш авлод тарбияси асосан оналар қўлида экани ҳаммага аён бўлиб қолган эди. Таъкидлаш жоизки, илгор, зиёли аёллар нафақат қизлар мактабларини очиб мактабдорлик қилиш, балки ахлоқий-тарбиявий рисолалар ёзиш йўли билан ҳам бўлажак зиёли оналарни вояга етказишга ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатдан **Олимат ул-Банотнинг** Санкт-Петербургда 1898 ва 1899 йилларда икки марта нашр этилган «Муошарат одоби» («Турмуш одоби») асари ўз вақтида катта аҳамиятга эга бўлди. «Агар хотун ўқиган бўлса, ўзининг ким эканлигини, вазифаси нимадан иборат эканлигини шак-шубҳасиз билади. Болаларини эса гўзал тарбия қилади, эри билан яхши муомалада бўлади ва ниҳоят Аллоҳ талонинг амрига мувофиқ ҳаёт кечиради», — дейди рисола муаллифи.¹ Унда аёлларнинг турмушдаги ўрни, оилавий вазифалари, эр-хотин орасидаги муносабатлар, болалар тарбияси, уй тутиш, никоҳ ва муҳаббат борасида фикрлар билдирилади. Айни пайтда уй хизматчиларига муносабатда инсоф ва адолат юзасидан, уларнинг ҳам уй эгаларига ўхшаш инсон эканликларини ҳисобга олиб иш кўриш лозимлиги таъкидланади, турмушнинг оқилона уюштирилиши учун хизмат қиладиган ибратли маслаҳатлар берилади.

Бошқа бир татар зиёли аёли **Фаҳр ул-Банот Сибғатуллоҳ** кизининг саксон етти сабоқдан иборат «Оила сабоқлари» (1913) рисоласи эса тарбиянинг турли томонларини бирваракай ўз ичига олади. Ахлоқшунос олима ўз рисоласини, хонимларга, қизлар мактаби шогирдларига оила вазифалари тўғрисида фойдали маълумотлар бериши билан бирга улар учун осон тушуниладиган ахлоқ сабоғи ҳамдир, дейди. У ўн иккинчи сабоқда тарбияни «илмли ахлоқнинг тани, неғизи», деб таърифлайди. Асар фалсафий мушоҳадалардан кўра кўпроқ амалий кўрсатмалардан иборат. Айни пайтда унда ҳам маънавиятга, ҳам моддиятга замонавий муносабат масаласи

¹ *Олимат ул-Банот*. Муошарат одоби. Т., Мехнат, 1991,6-6.

ўртага ташланади, юксак ахлокли болани вояга етказишда хар икки йўналишдаги тарбиянинг муҳимлиги таъкидланади.

3. Жадид матбуотида ахлокий тарбия муаммолари

XX аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жадид матбуотида кенг ўрин олади. «Тараккий», «Садои Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда ўша давр боёнларининг колоқлиги, чор маъмуриятининг тўрачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сўм иона (эхсон) қилиш ўрнига, беш юзлаб сўмни ресторанларда фоҳишаларга сочаётган ахлоқсиз сармоядорлар каттик танқид остига олинади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби Уйғониш даврининг буюк намояналари ўз бадиий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил қўтариб чиқчилар ва юқоридаги нашрларда ўз публицистикаси билан ҳам фаол иштирок этдилар.

Жадид матбуоти озодликни, Ватанни жондан ортиқ севувчи, илғор, тушунган, хар томонлама камол топган эркин Туркистон фуқаросини тарбиялашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Афсуски, дастлабки феврал инқилоби берган хуррият узокқа чўзилмади. Большевикларнинг 1917 йилнинг 25 октябрида амалга оширган давлат тўнтариши тез орада унинг ютуқларини йўққа чиқарди, Ленин бошчилигида ишлаб чиқилган янги мустамлакачилик режаси асосида барча тараккийпарвар кучлар катағон қилинди. Фалсафий фанлар, шу жумладан, ахлоқшунослик ҳам тараккийдан тўхтади; улар мафкурага бўйсундирилиб, сохталаштирилди; эркин фикр таг-туғи билан қўпориб ташланди. Шу сабабли жадидчилик ўз олдига қўйган вазифаларини тўла адо этолмади. Лекин, шунга қарамастан, Туркистондаги бу маърифатчилик ҳаракати, қисқа муддат фаолият кўрсатган бўлса ҳам, мазлум халқларни маълум маънода уйғота олди.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчоиз. Жадидчилик ҳаракати нафақат улкан маънавий-маърифий-ахлоқий мерос қолдирди. Айни пайтда у биз ва биздан кейинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат

Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, на-сронийлик бурчи, фуқаролик бурчи, оталик бурчи, оналик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд.

Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири - унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч галаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собик шўролар фуқаросининг ўша даврдаги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Харбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида жожеий ҳодисага айланади. Ўта усталик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамиятлар аъзоларининг кўпчилиги окни — қора, қорани — окдеб қабул қиладилар. Буни умумбашарий ва миллий қадриятларни оёқости қилган бешафқат шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алдандилар, кейинчалик, узок йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қурилишида тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзолари томонидан бурчнинг иотўғри тушунилишига ва бунинг оқибатида баъзи ҳолларда беихтиёр, омилик туфайли, баъзан эса ихтиёр-мажбурий тарзда юз берадиган оммавий ахлоқсизликка олиб келади.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, унда бурч шахснинг кўпгина майл-истакларига қарши ҳодисага айланади: уни ҳузур-халоватдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Масалан, Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилгаида, унинг ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб муҳожирликнинг оғир қисматига дучор бўлди: уни мустамлакачилар, аввал айтганимиздек, мамлакат ҳудудидан чиқариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда вафот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-дилдан севган кишисидан, ҳатто ака-укаси, опа-синглиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиққўл», энг «шафқатсиз».

Виждон. Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон - Зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, ало **мен, мен** устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юқори даражадаги **мен**.¹ Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ножўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалбдаги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби; уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига — айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам ахлоқшуносликнинг бошқа баъзи асосий тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-харакатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимнидир биров «имонли одам» деганида, унинг мусулмонликка имон келтирган-келтирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй

¹ *Қаранг: Фрейд З. Я и Оно // Психология бессознательного. М., Просвещение, 1989. С. 425.*

маъносини ўзидан кейин қолдирадиган «иккинчи умр»да кўрадилар. Ҳар бир жамиятнинг тараққий топиши ёки таназзули ҳаётнинг маъносини ана шу тарзда тушунувчиларнинг кўплиги ёки камлиги натижасида рўй беради, бир сўз билан айтганда, бундай том маънода «элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган» одамлар юксак ахлоқли, демократик, эркин жамиятнинг устунларидир.

Биз юқорида кўриб чиққан тоифалар икки умумий ижтимоий-маънавий гуруҳнинг бирига, таъбир жоиз бўлса, шартли равишда дунёвий деб аталадиган қисмига мансуб.

Иккинчи гуруҳни эса эътиқодий-диний деб номлаш мумкин. Бу гуруҳ ҳаётнинг маъносини Худони топишда, Унга етишишда деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шарият ақидалари орқали эмас, балки муҳаббат воситасида ҳам Худога мурожаат қиладилар. Масалан, буюк рус мутафаккири ва ёзувчиси, православ черковидан ронда қилинган Лев Толстой ҳаётнинг маъносини куйидагича тушунади: «Мен фақат Худога ишонган онларимдагина ҳақиқий яшаганимни эсладим... Худони таниш ва яшаш дегани бир хил гап, Худо ҳаёт демакдир», — деб ёзади у ўзининг машҳур «Иқрорнома» асарида.¹

Ўз ҳаётининг маъносини Худога етишиш учун ҳаракатда деб билган Толстой айни пайтда бу ҳаракатни дунёвий муаммоларнинг ҳал қилиниши билан боғлайди. Худди шундай ҳолатни биз аввал ҳам бир неча бор мисол қилиб келтирганимиз буюк мутасаввиф бобокалонимиз Алишер Навоий шахсида ҳам кўриш мумкин. Гап шундаки, ҳар икки аллома ўзлари танлаган тарикатлар орқали Худога етишишга интиладилар, улардаги Худога бўлган илоҳий ишқ У яратган ҳар бир жонзотга, ҳар бир гиёҳга, энг аввало, инсонга муҳаббат сифатида намоён бўлади, иъни улар ҳаётида динийлик дунёвийликни инкор этмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи экстремистчи гуруҳлар мафкурачиларининг «динни дунёвийликдан тозалаш» ҳақидаги сафсаталари улардаги ҳокимиятни қўлга олишга интилишдан бошқа нарса эмас, моҳиятан динга

¹ *Толстой Л. Собрание сочинений в 22 т. Т. 16. М., ИХЛ, 1983. С. 151.*

алоқаси йўқ, худбинликнинг ниқобланган кўриниши, холос. Зеро, Аллоҳ у дунёда жаннатий бўлиш учун ўз бандаларига бу дунёда гўзал яшашни, чиройли аъмоллар қилишни буюради.

Кўриб ўтганимиздан маълум бўляптики, ҳаётнинг маъносини тушунишда ҳар икки ижтимоий-маънавий гуруҳда ҳам турли қарашлар мавжуд. Лекин улар бир масалада якдил: улар ҳаётнинг маъноси ўз манфаатларини ўзгалар манфаати билан боғлаб, олий қадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдадир, деган ахлоқий қоидага биноан умр кечирадилар.

Бахт. Ҳаётнинг маъноси идеал билан боғлиқ бўлгани каби бахт атамасини ҳам ҳаётнинг маъноси тушунчасидан ажратиб олинган ҳолда таҳлил этиш мумкин эмас. Зеро, бахт инсон ўз ҳаёти маъносини қай даражада тушунгани ва шу маънодан умри мобайнида қониқиш ҳосил қилиб боришидан иборатдир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг такомилга етганидагина рўй беради. Фақат бу такомилга етиш жараёни бир умр давом этади. Шу маънода буюк ажодимиз Абу Наср Форобий: «Бахт — ҳар бир инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян комилликдир», — деганида кўп жихатдан ҳақ эди.¹

Фақат бу қониқиш ҳам даврийлик табиатига эга эканини унутмаслик лозим, уни лаззат билан айнанлаштириш тўғри эмас. Лаззат онийлик хусусиятига эга, ўзини фақат жараёндагина намоён этадиган ҳодиса ва у моддий ҳаётдаги реал, аммо ўткинчи эҳтиёжлардан келиб чиқади. Масалан, гастрологик ёки шахвоний лаззатни олиб кўрайлик: дейлик, сиз кадобни хуш кўрасиз ва лаззатланиб ея бошлайсиз, лекин бироз муддат ўтгач, тўясиз, бошқа егингиз келмай қолади; шахвоний лаззат ҳам шундай. Бахт эса маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин-кетин эриша бориш, қониқиш жараёни, боя айтганимиздек, бир умр тўхтамайди ва доимо лаззат ва завқни ўз ичига олади.

Бахт гарчанд, орзу каби идеалнинг ҳиссий-эҳтиросли шакли сифатида кўзга ташланса-да, аслида ундан

¹ *Аль-Фараби*. Социально-этические трактаты. 1. Алма-Ата, Наука, 1973. С.3.

фарқди ўларок, шахснинг интилишини эмас, шу интилишнинг рўёбини англатади. Ҳар бир интилишнинг рўёбга чиқиши эса муайян тайёргарликни ва курашни тақозо этади. Буюк шоиримиз Ғафур Ғуломнинг:

Тақдирни қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона, —

деган ҳикматли сатрлари шу жихатдан диққатга сазовор.¹

Бахт ҳақида гап кетганда, албатта, омад тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Омад ҳам лаззатга ўхшаш онийлик табиатига эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек такрорланиш хусусияти йўқ: одамга омад ҳаёти мобайнида камдан-кам қулиб боқади. Омаднинг ана шу жихати ҳақида қрим-татарларнинг қадимги асотири бор. Унга кўра, Омад маъбуда экан, кунлардан бирида унинг ўғли Ерни томоша қиламан деб осмондан тушибди-ю, қайтиб чиқмабди. Шу-шу Омад Ерга тушиб, хануз боласини қидирармиш. Маъбуданинг юзи йўқ, фақат қоқ мияси устида биттагина кўзи бор экан. Шу боис у тўғри келган ўткинчини тутиб олиб, ўғлимми-кан деб, баландга кўтариб, кўзига олиб бориб қараркан ва ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, осмону фалақдан пастга қаратиб итқитиб юбораркан. Омад ўз қўлига тушганларнинг ҳаммасига шундай муносабатда бўлар экан.

Дарҳақиқат, мазкур асотирда омаднинг ўткинчилик моҳияти жуда чиройли ва мажозий очиб берилган; бир умр омадли одам йўқ, омад — тасодиф, бахт — зарурият; омад — истисноли, бахт — қонуний ҳодиса. Омад — шахснинг бир зумлик ҳолатини акс эттиради, бахт эса инсон нимага эришмоғи лозим, деган саволга бир умр мобайнидаги амалий жавобдир.

Бахтни тушуниш ҳар бир даврда, маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараккиёт даражасига қараб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни идеал каби унинг ҳам табиати ўзгарувчан. Ахлоқшуносликда бахт мезоний тушунчасини алоҳида ўрганадиган анъанавий эвдеймончилик деб аталадиган юнонча «еиёатоша» (бахт) сўзидан олинган йўналиш мавжуд.

¹ *Ғулом Ғ.* Танланган асарлар. Т., Уздавнашр, 1953, 363-6.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997.
3. Форобий Абу Наср. Фозил шаҳар одамлари. Т., Мелрос, 1990.
4. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
5. Фромм Э. Душа человека. М., Республика, 1992.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1991.

га, ўзгалар билан муносабатлар ўрнатишига имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондан ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интилишни талаб этади, меҳнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақозо қилади.

Маълумки, меҳнатдан мақсад — эҳтиёжни қондириш. Лекин бу эҳтиёжни қондиришнинг қай тарзда, қандай маънавий-рухий шароитда амалга ошуви муҳим. Фақат тор манфаатпарастлик нуқтаи назаридан меҳнат қилиш, тинимсиз тиришиб-тирмашиш, меҳнатга пул топиш воситаси сифатидагина муносабатда бўлиш, табиийки, кишига маънавий қониқиш, хузур бахш этмайди: бундай «тиниб-тинчимас» одамда хушомадгўйлик, торлик, асабийлик, нолиш сингари ҳолатлар кўзга ташланади. Ўз касбини ёки меҳнат соҳасини севиб меҳнат қилган одам мажбурийлик эмас, ихтиёрийлик асосида иш кўради, меҳнатининг нагижасигина эмас, балки меҳнат жараёнининг ўзи ҳам унга қувонч, қониқиш бағишлайди. Зеро, бундай ҳолларда меҳнатсеварлик замирида ўз манфаати билан биргалликда Ватанга, халққа, яқинларига хизмат қилишдек олижаноб мақсадлар ётади; ана шундай мақсадлар инсонни «чумолилик» доирасидан кенгликка ва юксакликка олиб чиқади.

Меҳнатсеварликни тарбиялаб боришда, уни кучайтиришда рақобат алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, рақобат фақат моддий устунликни эмас, балки маънавий устунликни ҳам тақозо этади, яъни унда моддийлик ва маънавийлик тенг иштирок этади. Биз ўтмишда бошдан кечирган «социалистик» деб аталган тузум шахс меҳнатини кадрламаслик, меҳнатсевар билан дангасани тенглаштириш — уларга бир хил умумий ҳақ тўлаш, «ҳеч кимни камситмаслик» шиори остида иш кўриш сингари моҳиятан инсон табиатига зид қоидалар ва меъёрларга асосланган эди. «Социалистик муСОБАҚА»нинг сохталиги, инсоният жамиятига сингиб кета олмаганлигига сабаб ана шунда. Зеро, шахс меҳнатини кадрлаш — шахснинг меҳнатсеварлигини, унинг ўзини кадрлаш демақдир. Мустақиллигимиз шарофати билан меҳнат яна эркин шахснинг ўзига ва атрофдагиларга индивидуал муносабатига айланди, моҳиятан «беш қўл баробар бўлсин» деган тенглаштириш сиёсати барҳам топди. Меҳнатсеварлик эса янги жамиятимиз кишисининг, жаҳоний кенглик-

ка чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг севимли ва ҳузурбахш тамойилига айланди.

Тинчликпарварлик. Бу ахлоқий тамойил ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади, оддий тинчликсевар шахснинг тинч-тоғув яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки душманлик ва тажовузкорликка қарши курашни, зарба беришни тақозо этади. Унда тинчлик ҳақида чиройли гаплар айтиш, йиғинларда маърузалар қилиш эмас, балки фаол хатти-ҳаракат, уюштирувчилик, ташкилотчилик биринчи даражали зарурий фаолият ҳисобланади.

Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларча хатти-ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига такрорланмас ноёб кадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро кадрини, ҳар бир давлат суверенитетини, ҳар бир миллатнинг ўз ҳаёт тарзига монанд яшаш ҳуқуқини муқаддас деб тан олинисига олиб келади, мамлакатлараро жамоат тартибини сақлашга, авлодлар раванкига, тарихий-маданий ҳамкорликка, миллатлар ва турли ижтимоий гуруҳлар орасида ўзаро тушунишнинг қарор топишига хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, баъзи улуғдавлатчилик ва буюкмиллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинадилар, турмаларга ташланадилар. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Шундай тинчликпарвар буюк сиймолардан бири сифатида замондошимиз, улуғ инглиз файласуфи, Нобель мукофоти совриндори Бертран Рассель (1812—1970) шахсини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Ўттиз олти ёшида Қироллик Жамиятига аъзо бўла олган, ҳар жихатдан жамиятда обрўга эга файласуф тинчликпарварлик фаолияти учун икки бора (дастлаб Биринчи жаҳон уруши пайтида, иккинчи марта — АҚШнинг Вьетнамдаги босқинига қарши кураш олиб борганида) инглиз маъмурияти томонидан турмага ташланди. Лекин «инсонпарварлик ва ҳурфикрлик ҳаворийси» (Рассель Нобель мукофоти билан бирга шундай

фахрли номни ҳам олган эди) умрининг сўнгигача тинчликпарварлик тамойилдан чекинмади.

Жўмардлик. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпада уни альтруизм номи билан Огюст Конт илмий муомалага киритган. У — кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу — оддий хайрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. Аммо бу кураш инсонпарварлик, ватанпарварликдаги сингари қатъий жамият ёки жамоанинг ахлоқий-меъёрий талабларидан келиб чиқмайди, у фақат ва фақат хусусийлик табиатига эга, ҳар бир шахснинг эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлоқий тамойил. Чунончи, бирор киши томонидан инсонпарварлик ёки ватанпарварлик талабларини бажармаслик бошқаларда унга нисбатан нафрат ҳиссини уйғотади, жўмардлик кўрсатмаган одам эса бундай маънавий жавобгарликка тортилмайди. Зеро, жўмардлик моҳиятан «оддий одамлик қобиғидан чиқа билиш», илоҳийлик сифатларига эга бўлиб бориш демакдир, бу эса ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда **ўзбекчилик, меҳмондўстлик** каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек хусусиятлар-11 и ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган кимсанинг номи эл-юрт орасида «барака топгур» ибораси билан қўшиб айтилади. Қишлоқ ёки маҳалладаги хашарларда, маъракаларда «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладоши ёстиғи устида далда беришга доим вақт топа олиш, қўни-қўшниларига ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг асосий унсурларидир. Ёки меҳмондўстликпи олайлик. Миллий-минтақавий анъаналарга асосланган бу тамойил маълум маънода ўзбекчилик билан сингишиб кетади. Масалан, ғарб кишиси ўзи таклиф қилмаган кишини миқдан мулоим савол-жавоб билан қайтариб юборади,

ахлоқий мажбуриятдан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор санайди. Ўзбек эса, эшиқдан келган кишини «бир пиёла чойга» таклиф этади, кирса, жуда бўлмаганда, олдига нон-чай қўяди, нотаниш бўлса, танишадди, хол-ахвол сўрайди, миллатидан қатъи назар, унга ҳамдард, кўмакдош бўлишга интилади ва буни ахлоқий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб изоҳлайди.

Айни пайтда бу тамойилларни суиистеъмол қилиш ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Ўзи қўл учида кун кўриб тургани баробарида қарз-ҳавола билан катта тўйлар ўтказиш, тўйлардаги исрофгарчиликлар, ҳатто аза ошларини ҳам «ким ўзарга» тарзида бериш, чарлар, бешик тўйи сингари маросимларга донг чиқариш учун аямай маблағ сарфлаш, артистларга қистиришлар, ҳатто бошидан пул сочишлар сингари ҳолатлар шулар жумласидан. Бунда биз фазилатнинг меъёр бузилиши натижасида иллатга айланганини кўраемиз.

Лекин ўзбекчилик ва меҳмондўстликни бундай нотўғри тушуниш шўролар давридан келаётган саркит, ўткинчилик табиатига эга бўлган ходисалардир. Аслида ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, хавас ва хайрат билан қарайдилар.

2. Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий аҳамияти

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, инсофлик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса диққатга сазовор.

Ҳалоллик ва ростгўйлик. Аввало шуни айтиш керакки, ҳалолликни унинг дастлабки тор диний мазмунида — қайси таом ҳаром-у, қайсиниси ҳалол, деган маънода тушунмаслик лозим. У аллақачон умуминсоний-дунёвий маъно касб этган меъёрга айланган. Ҳалоллик, ростгўйлик — виждон тушунчаси билан боғлиқ, инсоннинг ўзига муносабати ўзига муносабатидек соф бўлишини талаб этувчи меъёрлардир.

Унлаб меъёрлар орасида бу иккисига биринчи бўлиб тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукмронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофикдик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик ва ростгўйлик устидан ҳатто куладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси, афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий-маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро, кўз ўнгимизда ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан. Шу ўринда қуйидаги мисолни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Фалсафа жамияти аъзолари билан мулоқот-учрашувга келган бир таниқли олим ва жамоат арбоби қизиқ воқеани сўзлаб берган эди. Олимнинг хикоя қилишича, Финляндияда у билан бирга Россия Жамоат телевидениеси ходимини ўз машинасида олиб юрган фин фуқароси ёнилғи қуйиш нуқталаридан бирида тўхтаб, саксон литр бензин олади ва бориб эгасига шунча бензин олганини айтиб, ҳақини тўлайди. Унинг қанча ёнилғи қуйиб олганини кузатишни ҳаёлига ҳам келтирмаган бензоколонка хўжайини пулни олиб, ишини давом эттираверади. Машина йўлга тушганда, собиқ Шўролар Иттифоқи ҳудудидан келган меҳмонлар хайратланиб сўрашади: «Нега хўжайин сизни бензин куяётганингизда кузатиб турмади?» У эса тушунмай елкасини қисади: «Нимага кузатиб туриши керак?» Меҳмонлар тушунтиришмоқчи бўлишади: «Ахир, сиз саксон литрға ҳақ тўлаб, юз литр бензин қуйиб олишингиз мумкин эди-ку!» У яна хайрон қолади: «Нега юз литр олишим керак экан, менга фақат саксон литр зарур!». Меҳмонлар яна тушунти-

ришга ҳаракат қилишади: «Сиз кам пул тўлаб, кўп бензин олишингиз мумкин эди, нега ундай қилмадингиз?» Мезбон эса яна елка қисади: «Нега мен кам пул тўлашим керак — саксон литр зарур эди, саксон литр олдим, тавба, бунинг нимаси тушунарсиз!», дейди. Хуллас, икки бирдай киши ҳаром йўл билан ортикча бензин куйиб олиш мумкинлигини Финляндия фуқаросига тушунтира олмадилар; ҳаром ва ёлғон нималигини билмайдиган мезбон булар мени калака қиляпти деган хаёлга бориб, асабийлаша бошлаганидан кейингина меҳмонлар гапни бошқа ёққа бурадилар.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу — бор гап, ҳақиқат. Зеро, Президентимиз Ислом Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидойи инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш ~ фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий-сиёсий янгиланишдир.

Инсофлилик. Афлотун ҳақида гап борганида, унинг адолатни давлатга хос фазилат, деган фикрини келтириб ўтган эдик. Дарҳақиқат, адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жамиятнинг шахсга нисбатан муносабати тарзида намоён бўлади. Борди-ю, ўзаро адолатли муносабатлар ҳақида гап кетса, унда одатда юксак мартабадаги тарихий шахснинг қуйи мартабадаги шахсга муносабати назарда тутилади. Инсоф эса ана шу адолатнинг тор қамровли хусусий кўриниши сифатида намоён бўлади. У фуқаролар, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатлар меъёридир.

Инсофлилик ҳам ҳалоллик каби виждон тушунчаси билан боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетади. Лекин бу юзаки таассурот. Чунки ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маънавий ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. Инсофлилик эса ижобийликда ҳалолликдан ҳам бир қадам олға ташланган ҳолатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақи ва ҳаққидан ўзганинг хисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини хисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгагаберади, мурувват кўрсатади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир хатти-ҳаракатини олиб кўрайлик: у хорижда нашр этилган китобларидан бири учун 30.000 АҚШ доллари микдоридан берилган қалам ҳақини тўлалигича меҳрибонлик уйига ўтказди. Ваҳоланки, мазкур қалам ҳақи унинг ҳалол ақлий меҳнати туфайли ишлаб топилган маблағ, унга ҳеч кимнинг даъво қилишга ҳаққи йўқ. Лекин у, ўзи ва оиласининг ижтимоий-иқтисодий ахволи шу 30.000 долларсиз ҳам рисоладагидек бўлиши мумкинлигини, меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ва тарбиячиларининг шароити эса бу даражада эмаслигини ҳисобга олиб, мурувват кўрсатди: ўзи ёки авлоди учун ҳалол жамғарма тарзида олиб кўйиши мумкин бўлган маблағдан, инсофлилик кўрсатиб, ихтиёрий тарзда кечди.

Бу ахлоқий хатти-ҳаракатнинг Президентлик ваколати доирасига мутлақо алоқаси йўқ; Ислом Каримов уни хусусий кимса, ахлоқли шахс сифатида амалга оширди. Ана шу инсоф юзасидан қилинган мурувват эса ҳалолликни яна бир поғона юксакка кўтарди. Қани энди ўзига тўқ одамлар, хусусан, ўрта ва қуйи бўғин раҳбарлари ана шу намунага иктидо қилсалар! Зеро, инсофлилик ва мурувватлилик ахлоқий меъёрлари жамият етиштирган моддий бойликларни унинг аъзолари ўртасида шахсий ташаббус асосида, оғриқсиз, ҳуқуқий ҳолатларни поймол қилмаган ҳолда қайта тақсимланишига, жамиятнинг янада фаровонлашувига ўзига хос ҳисса қўшади.

Хушфёллилик, ширинсуханлилик, камтаринлик, бо-сиклик сингари ахлоқий хатти-ҳаракатлар меъёрийлик нуқтаи назаридан ғоят муҳим. Чунки ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фуқаролар муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади. Зеро, хушфёъл, ширинсухан инсон ўзининг ҳар бир муваффақиятсизлигига фожиа сифатида қарамайди, алам ёки ғазаб билан ёмон кайфиятини бошқаларга ўтказишга интилмайди; атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англатувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жамият доимо ўшандай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрнатқ олишга интилади.

Хушфёллилик, ширинсуханлилик қай даражададир кўпроқ ихтиёр билан, кишининг маълум бир инсоний та-

биатга интилиши билан боғлиқ бўлса, босиқлик, камтаринлик, камсукумлик аксинча, кўпроқ ирода кучи натижасида юзага келади. Зотан инсоннинг ўз ғазабини боса билиши, норозилигини барвақт билдирмаслиги; сўзлагиси, бирор-бир гап билан ўзини кўрсатгиси келиб қолганда ўша истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалада босиқ, камтарин, «етти ўлчаб бир кесиш» тамайили асосида иш кўрган шахслар оқил одамлар саналади ва улар жамиятда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар.

Шундай қилиб, икки боб мобайнида қисқача бўлсада, ахлоқшунослик асосий тушунчаларини, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик. Пировард натижада қуйидагича хулоса чиқариш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз: агар ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари бир-бирига боғлиқ бўлса, ахлоқий тамойилларнинг боғлиқлиги янада мустаҳкамрок — улар биридан иккинчисига ўтиб туриш хусусиятига эга; ахлоқий меъёрлар бир-бири билан шу даражада чамбарчаски, баъзан бирини иккинчисидан аниқ ажратиш қийин, зеро улар хулқ ва одоб доирасидаги ахлоқий амалиётлардир.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЙТЛАР

1. Қаримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
2. Қаримов И.А. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., Ўзбекистон, 1994.
3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1993.
4. Толстой Л. Иқдорнома. О. Шарафиддинов таржимаси. Т., Ёзувчи, 2000.
5. Шер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «ЎАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.

Х БОБ

ОИЛА, ФУКАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ ХАМДА ШАХС АХЛОҚИЙ ТАРБИЯСИ

1. Oilaning ijz axloқий maekан sифatidaга ўрни

Oilани fuқarолик jамиятининг, davlatning энг муҳим хужайраси дейишади. Чунки ҳар бир жамият аъзоси, бўлажак fuқarонинг тарбияси oilадан бошланади. Oila уч жиҳатни: ўзининг бевосита кўриниши бўлмиш никоҳни; oilавий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни; болалар тарбиясини ўз ичига олади.

Никоҳ ва муҳаббат. Аввало, никоҳ ҳақида тўхталиб ўтайлик. Қонунга биноан никоҳ тузиш шартларидан энг муҳимлари — никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганликлари. Бизда йигитлар учун — 18, қизлар учун — 17 никоҳ ёшлари қилиб белгиланган. Бу — масаланинг ҳуқуқий томони. Унинг иккинчи — ахлоқий томони ҳам борки, у муҳаббат билан боғлиқ. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очиқ севги — мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бир-бирини ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам розилик ўзгармас шарт ҳисобланади.

Баъзан қадимда Шарқ халқларида, шу жумладан, ўзбекларда қизнинг ёки йигитнинг розилигисиз тўй қилиб юбора беришган, ота-оналар келишишса - бас, деган фикрларни учратади киши. Айниқса, бундай гаплар игўролар даврида тинимсиз такрорланар эди. Ваҳоланки, бундай хол кам бўлган, уни мусулмончилик инкор этади. Ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом уйларига совчи келганида, қизлари Фотимадан доимо розилик сўраганлар ва рад жавоби олганлар. Фақат Ҳазрат Али совчи қўйганларида, Биби Фотима розилик берганлар. Демак, фарзанднинг розилигини олиш бизга Пайғамбаримиздан қолган суннат.

Ҳозирги кунда ҳам кўпгина ёшларимиз совчи оркали турмуш курадилар. Одатда совчи келиб кетгач, йигит билан қиз учраштирилади, иккаласи бир-бирини маъқул кўрагина фотиҳа қилиниб, тўй тараддуди кўрилади. Жуда кўп ҳолларда бундай ёшлар ўртасида кейинчалик ҳақиқий муҳаббат шаклланади. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида тасвирлаган Отабек билан Кумуш ўртасидаги севгини бунинг мумтоз намунаси деса бўлади. Очиғини айтиш керакки, муҳаббатнинг ҳам ўз даражаси бор: Лайли билан Мажнуннинг муҳаббати ҳамма севишганларга ҳам насиб этавермайди. Бундай романтик-сурурий еевги реал ҳаётда камдан-кам учрайди. Бунинг устига, оилавий муҳаббат маълум маънода салобатли, кўпроқ яширин тарзда намоён бўлади.

Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ — эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган севги, севишнинг ижтимоийлашган кўриниши. Бирок севги-муҳаббат фақат эркинликда намоён бўлади. Шу жиҳатни назарда тутадиган бўлсак, никоҳни, маълум маънода, анъаналар, урф-одатлар ва эътиқодларга мослаштирилган севгининг яшаш шартини дейиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, никоҳ заруриятга айланган эркинликдир. Шу боис никоҳга қараётган ҳар бир кимса бундан буён ўз эркининг бошқа бир эрк билан келишиб яшашини, ихтиёрий тарзда чекланиб, нисбийлашган ҳолда мавжуд бўлишини англаб етмоғи лозим. Бундан ташқари никоҳ ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳодиса. Унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Оддий бирга яшашда эса табиий эҳтиёжни қондириш биринчи ўринда туради, никоҳда у иккинчи даражали мавқе эгаллайди.

Кейинги пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг ўзаро чиқишмаслиги ҳақида Ғарб мутафаккирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолганлар. Чунончи, Эрих Фромм, индустриал жамиятда муҳаббат камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканини, никоҳнинг асосида бошқа — молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъкидлайди. Умуман, Ғарб оламида бундай ҳодиса анчадан буён мавжуд. Шу жиҳатдан Жорж Байроннинг «Дон Жуан» шеърини романидаги қуйидаги сатрлар диққатга сазовор:

*Бу жуда қайғули ҳодиса шаксиз,
Инсоннинг кажлиги, жинояти бу;*

*Илдизи гар битта бўлса ҳам, ҳаргиз
Чиқишмас никоҳ ва муҳаббат мангу.
Сиркага айланган винодек, эсиз,
Никоҳ маст қилмовчи тахир, нордон сув, —
Вақт ундан жаннатий бўйни оладир,
Рўзғору оиҳона ҳиди қоладир}*

Ғарчи бу сатрлар ярим киноя, ярим ҳазил табиатга эга бўлса-да, уларда маълум маънода ҳаётини асос бор. Агар муҳаббат ҳар икки томондан эъзозлаб, авайлаб-асралмаса, ундаги жаннатий бўйни йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Энг муҳими шуки, никоҳдаги ҳуқуқий ҳолатнинг асосида муҳаббат ётмоғи лозим, ўшанда бундай ҳоллар рўй бермаслиги шубҳасиз. Аини пайтда дунёдаги ҳамма нарса-ҳодисалар каби муҳаббат ҳам парваришга муҳтож эканини унутмаслик керак.

Оилавий мулк, фарзанд тарбияси ва оиланинг бузилиши. Оиланинг яна бир жиҳати — унинг ўз мулкига эгаллиги. Агар никоҳ оиланинг ботиний кўриниши бўлса, оилавий мулкни унинг ташқи кўриниши дейиш мумкин. Оиланинг мавжуд бўлиши учун ишлаб топиладиган маблағ ҳам зарур. Оила учун топиладиган ана шу маблағ, шубҳасиз ахлоқий табиатга эга: оила бошлиғи оила аъзоларини ҳалол едириб-ичириши, қийдириши лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради. У нафақат «топиб келади», балки оилавий мулкка ҳўжайинчилик қилиш, уни тақсимлаш ҳуқуқига ҳам эга.

Юқорида айтганимиздек, никоҳ эзгу мақсадга йўналтирилган, зиммасига зурриёт қолдиришдек юксак масъулият юкланган, ахлоқ билан чегараланган қўшилув, бирлашув; бу бирлашувдан мақсад — ҳаётда ўзларидан яхшироқ, мукамалроқ бўлган, ўзлари эришолмаган орзуларни рўёбга чиқарадиган одам нусхаларини яратиш. Бундай одамлар фарзандлардир. Шу муносабат билан Шиммел хоним ўзининг аввалги бобларда тилга олинган китобда баъзи мутасаввифлар учун умумийлик табиатига эга бўлган қизиқ бир фикрни келтиради: «Баъзи сўфий-теософик оқимларнинг тарафдорларида махсулот берадиган ҳар бир хатти-ҳаракатни «никоҳ» деб аташга мойиллик бор. Уларнинг фикрича, пўлат билан чакмоқтош бирлашса, бу никоҳдан

¹ Вугон. Боп Инап. М.,Forel8П Iап\$иа\$е рибНзШге Боизе, 1948. P.124

янада етукрок фарзанд, яъни олов дунёга келади. Эраклик ва аёллик унсурларининг бирлашуви хаётни янада юқори-роқ поғонага чиқарувчи омилдир».¹

Шу боис оилада боланинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ота болада ўз жуфти ҳалолани, она эса сеvimли эрини кўради: болада эр-хотиннинг муҳаббати предметлашади, жонланади. Бола — оилани тутиб турувчи жонли муҳаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисобига еб-ичадилар, тарбия оладилар.

Оилада болалар интизомли бўлиб ўсмоқдари, ота-онага бўйсунушлари лозим. Лекин бу интизом эркин ўсиб келаётган гўдакни қуликка ўргатиш эмас, балки болаларга хос эркантиқлик, ўзбошимчалик сингари салбий хусусиятларни йўқотишга хизмат қилиши керак. Ота-онага бўйсунушдан бош тортишга йўл қўйиш боланинг келажакда қўпол, бадхулк, нокамтарин бўлиб етишувига олиб келади. Шу боис оила илк ахлоқий тарбия ўчоғи сифатида катта аҳамиятга эга.

Оила бузилиши ҳам мумкин. Бунинг турли сабаблари бор. Бири — оиланинг ахлоқийлик нуқтаи назаридан бузилиши. Бунда болалар балоғатга етгач, эркин шахс сифатида янги оилага асос бўлишлари — ўғил болаларнинг уйлантирилиши, қизларнинг эрга берилиши назарда тutilади. Уйлантирилган ўғилларга ҳам, эрга берилган қизларга ҳам янги оила қуриш ва уни моддий жиҳатдан дастлабки пайтларда муҳтожликдан саклаб туриш учун етарли бўлган уй-рўзғор ашёлари ажратилади.

Шунингдек, оиланингтабiiй бузилиши ҳам мавжуд. Унда ота-онанинг ёки отанинг вафоти туфайли оила мулкининг мерос тарзида бир ёки бир неча фарзандга ўтиши муносабати билан оила бузилиши мумкин.

Бундан ташқари, никоҳ бекор қилиниши муносабати билан оила бузилади. Аслида никоҳ ҳам диний, ҳам дунёвий нуқтаи назардан бузилмаслиги керак. Лекин ўртада хиёнат содир бўлиши ёки яна бошқа бир хил сабаблар туфайли никоҳни фақат ахлоқий обрўга эга, қонун билан тан олинган идоралар, масалан, суд, ваколатли руҳоний бекор қилиши мумкин, зеро у, айтганимиздек, ахлоқий ҳодиса. Ҳар бир жамият мана шу сўнги турдаги оила бузилишига қарши курашади. Бундай оила бузилиши қанча камайса, у ўша жамиятнинг ахлоқий жиҳатдан такомиллашиб бораётганини англатади.

¹ Шиммел А. Жонон менинг жонимда, 44-45-6.

2. Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий моҳияти

Фуқаролик жамияти. Дастлабки ахлоқ маскани бўлмиш оилалар йиғиндиси фуқаролик жамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик жамияти моҳиятан оила билан давлат ўртасидаги даража. Гарчанд, унинг тараққиёти давлат тараққиётидан кейинроқ рўй берса ҳам, у албатта давлатни тақозо этади, яъни фуқаролик жамиятининг яшаши учун унинг олдида мустақил нимадир — расмий, тизимли бошқарув бўлиши керак.

Фуқаролик жамияти замонавий дунёмизда вужудга келади, зеро, ҳозирги пайтдагина фуқаролар ҳуқуқи ҳақиқатан ҳам инобатга олинади. Фуқаролик жамиятида ҳар бир одам ўзи учун мақсад. Бирок, у бошқалар билан муносабатга киришмасдан туриб, ўз мақсадига тўла эриша олмайди: бошқалар унинг мақсадга етишиши йўлидаги воситадир. Натижада ҳар бир алоҳида мақсад бошқалар билан ўзаро муносабатлар воситасида, уларнинг фаровонликка интилишини қаноатлантиргани ҳолда, ўзи ҳам қаноатланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, фуқаролик жамиятида яхши, бадавлат, бахтли, ҳуқуқий яшаш учун бўлган ҳар бир фуқаронинг интилиши пировард натижада бутун жамиятнинг ўшандай яшашига олиб келади.

Фуқаролик жамияти, шундай қилиб, бир кишининг эҳтиёжини унинг меҳнати воситасида қондириши баробарида, шу меҳнат воситасида барча қолганларнинг ҳам эҳтиёжини қондиради. У ўз аъзоларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилади, одил суд воситасида улар мулкига дахл қилинишига йўл қўймайди. Фуқаролик жамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар орасида табақавий ёки синфий зиддият сингари ходисалар рўй бериши мумкин эмас. Чунки бунда шахс — давлат фуқароси, муайян инсон манфаатлари биринчи ўринда туради ва бу манфаатлар, айтганимиздек, ҳам ахлоқий, ҳам қонуний жиҳатдан ҳимоя қилинади.

Фуқаролик жамиятининг яшаш шarti — эркинлик. Шахснинг қонун доирасидаги сўз эркинлиги, фикр эркинлиги ва фаолият эркинлигига тўла йўл қўйилмас экан, фуқаролик жамияти амалда мавжуд бўла олмайди. Бу жамиятнинг яна

бир муҳим томони шундаки, унда қариндошлик, уруғдошлик, элатдошлик сингари хиссиётлардан касбдошлик, маҳалладошлик хиссиётлари устун мақомга эга бўлади; ёнма-ён ишлаётган ва яшаётган жамият аъзолари, «бегоналар» — умумий мақсад учун қурашаётган ҳамма елкадошлар ўзларининг узок қариндошларидан кўра бир-бирларига яқинроқ эканликларини англаб етадилар. Ундаги бошқарув эса эркин танлов ва эркин сайлов асосида, ҳокимият идоралари таъйиқидан қонун билан химояланган ихтиёрий тузилмалар кўмагида иш олиб боради. Шу боис давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов фуқаролик жамиятини мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятларидан бири сифатида таъкидлайди ва бу хусусиятнинг моҳиятини «маҳаллий ҳокимият ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вазифаларини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич ўтказиб бориш, нодавлат ва жамоат тузилмалари ҳуқуқи ва мавқеини оширишни кўзда тутадиган «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» концепциясини амалга ошириш»дан иборат деб таърифлайди.¹

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик фуқаролик жамиятини тузишга киришганмиз. Бу жамият, маълум маънода, ғарбликлар тасаввуридаги фуқаролик жамиятларидан фарқ қилади. Ғарбда бу борада эътибор асосан ҳуқуқий йўналишнинг устуворлигига қаратилса, бизда ахлоқий-маънавий йўналишнинг устуворлигини кўриш мумкин. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, биз қураётган фуқаролик жамияти Ғарб дунёси учун ўрнак бўлиши мумкин. Бу фахрланиш ҳиссидан келиб чиққан балавдпарвоз гап эмас. Масала шундаки, Ғарб жамиятлари ҳозирги пайтда ахлоқийликни ҳуқуқийликнинг юқори босқичи сифатида қабул қилмоқдалар. Лекин улар учун «ахлоқий ўрин бўшатишдан» кўра «ҳуқуқий ўринни эгаллаб туриш» нафақат қонуний, балки завқдиқроқтуболади. Бизнинг менталитетимизда эса бунинг акси — ҳар бир «ахлоқий ўрин бўшатиш» ўзбек қалбига қувонч, ўз инсонлик бурчини бажарганлик ҳиссини тўлдирди.

Бундан ташқари, бизда фуқаролик жамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Ғарб менталитетига ҳос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000, 8 июн.

ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз. Бунинг устига, маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Маҳаллада яшаётган ҳуқумат аъзоси ҳам, миллионер тижоратчи ҳам, фаррош ҳам, оддий ўқитувчи ҳам бир хилдаги маҳалладошлик ҳуқуқига эга. Чунончи, маҳалланинг оқсоқоли оддий ўқитувчи бўлиши мумкин ва кўп ҳолларда шундай ҳам. Ҳуқумат аъзоси ёки миллионер эса, маҳаллада фақат маҳалладошлик «лавозими»да бўлади. Уларнинг фарқданиши фақат ахлоқий жиҳатлари билангина белгиланади. Ана шу хусусиятлари билан маҳалла ўз-ўзини бошқариш тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамиятига ўтиш учун ахлоқий кўприк бўлиб хизмат қилади. Бундай оралик боғловчи тузилма, юқорида айтганимиздек, Ғарб оламида йўқ Демак, шунга кўра ҳам, бизда фуқаролик жамиятига ўтиш нисбатан осонроқ кечади, деган фикрни билдириш мумкин. Бу борада Республика Президент Ислоҳ Каримовнинг: «Шу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», — деган сўзлари айни ҳақиқатдир.¹

Давлат. Буюк олмон файласуфи Ҳегель давлатни ахлоқий ғоянинг воқе бўлиши деб таърифлайди ва табиий муносабатларни маънавий муносабатлар билан муқояса қилиб, оилани — хиссиётга, фуқаролик жамиятини — асабнинг таъсирланиш қобилятига, давлатни эса **ўзи учун** асаб тизимига ўхшатади; у ўз ичида ботинан ташкил топган, бироқ унинг яшаши ўзида икки ҳолатнинг тараққий топишига боғлиқ, булар — оила ва фуқаролик жамияти. Давлат ақлнинг рўёбга чиқиши сифатида ҳар бир шахс ихтиёрига мосдир. Одатда, давлатнинг мақсади ўз фуқароларини бахтли қилиш деб ҳисобланади. Агар фуқаролар қийналса, уларнинг субъектив эҳтиёж-мақсадлари қондирилмаса, давлатнинг мустақкамлиги шубҳа остида қолади. Давлатнинг асоси — сиёсий тузум. Унинг тақдири ҳам ана шу сиёсий тузумга боғлиқ.²

¹ Ўша манба.

² Гегель Г. Философия права. М., Ммсль, 1990. С.290.

Кўпдан-кўп турли-туман бошқарув ва ташкилий институтлардан иборат бўлган давлатнинг энг муҳим ахлоқий ва зифаларидан бири — тарбия. Давлат томонидан мактабгача бўлган ташкилотларда, мактабларда ва олий ўқув юртралида таълим билан қўшиб олиб бориладиган тарбия алоҳида аҳамиятга эга. Агар мазкур тарбияда оммабон усулларнинг тоши босиб кетса, у ҳол мактарли эмас; ёшларнинг ўзлигини англаган шахс бўлиб етишуви мушкуллашади. Шу боис, имкон борича, тарбияда индивидуал ёндашувга интилиш мақсадга мувофиқ.

Демократик тамойилларни амалга ошириш жараёнларида давлат, ҳамма фуқаро бараварига тенг, деган усулда иш кўрмаслиги лозим, ҳамманинг ҳуқуқий тенглигини тан олган ҳолда, ижтимоий тенглаштириш тамойилига йўл қўймаслик керак.

Давлатнинг мавжуд бўлиш шарт, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустакил бўлади ва ўз давлатини шу мустакиллик асосида тузди. Биз мустакилликка эришганимиздан кейин ўз давлатимизни қадимий давлатчилигимизнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик тамойиллар асосида қуришга киришдик. Давлатимиз ҳам маънавий-ахлоқий, ҳам жисмоний тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили» деб аталгани бежиз эмас, ёш авлод тарбияси бизда давлат сиёсати даражасига қўтарилган. Мана, кўринишидан жуда оддий бир мисол. Ўзини энг инсонпарвар давлат деб эълон қилган Шўролар Иттифоқи бунёдга келганидан бошлаб, деярли ярим аср мобайнида бола туғилгач, онани уч ой ишдан озод қиларди; она уч ойлик чақалоқни боғчага ташлаб, ишга чиқишга мажбур бўларди, акс ҳолда у буйруқ билан ишдан бўшатиладди. Кейинчалик бу тарбия таътили 1 йил қилиб белгиланди. Бизнинг давлатимиз эса ташкил бўлгани баробаридаёқ бола тарбиясини юксак ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида эътироф этиб, янги туғилган бола тарбияси учун онага 3 йилгача муддат берди. Уч йилгача онанинг иш жойи сақланиб туради. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ тоталитар тузум давлати билан демократик давлат нақадар катта фарқ қилишини кўрсатиб туради. Тоталитар тузум давлати ёлғон, алдов — ахлоқсизлик институти. Биз танлаган демократик давлатнинг асосида эса юксак ахлоқийлик ётади.

3. Ахлоқий маданият ва касбий одоб муаммоси

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини унинг фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. Қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро, ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Муомала одоби. Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири — муомала одоби. У, моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шакллари билан бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмана яшали мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюқ инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуханлилик, камсуқумлик, босиклик, хушфёъллилик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси», бу — инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз — новербал ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашиди, юз ифодасиди, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдоши-

нинг гапани охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш — муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир қурувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норозилигини билдириш учун бош чайқаиб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан: «Оббо шоввоз-эй, сал шошилибсан-да, ха, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қарашидан: «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни ўқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси — шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насихат қилмасдан ва одоб ўргатмасдан бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйининг таъсири катта. Ундан фойдалана билиш керак. Зеро, ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Этикет. Ахлоқий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу — этикет. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобида инсон ўз муносабатларига ижодий ёндашса, яъни бир ҳолатда бир неча хил муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг камрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ.к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб тураемиз. Президентимиз Ислам Каримовга хорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрликларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дас-

турхопда тановул пайти, пичокни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади — упи бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Пў боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикет такаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзипи қуноқирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айтилганда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам Имом! бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Ўу жиҳадан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз бирор ёққа шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рў! трангизда танишингиз ёки қўшингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, сўнг шарқона этикетга риоя қилиб упи: «Қани уйга қирамиз, чой қиламиз, бир хангомалашами ч», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унипг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, хатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасида ёлғо гапларни айтасиз, хунук эшитилса ҳам на чора — мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахспи муайян тартиб-қоидага, қандай ички рухий шароитда бўлмасин, босиқдикка, мулоимликка ва сабртоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

Касбий одоб. Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳадан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айтилганда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири; унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржароқ тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамолари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши

каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш қўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, табобат ходимини, жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунда бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига мухтож, унга умид ва ишонч, илинж билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни касддан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини қафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча ноҳақ танқидга учраган шахсининг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким қафолатлайди?

Шу боис бошқаларнинг қўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суиистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида қўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар қўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган Қадимги Юнон ҳакими Хиппократ (милодгача V—IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ходимлари касбий одоби қонун-қоидалари жамланган машҳур «Хиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам қўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамаяна»да (II аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шохининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири — салтанат душманини мухтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг

табиблик одоби қоидаларига бўйсунити — Лакшманни д.т. волашни афзал қўради. Зеро, касбий одоб қонун-қоидалар талабига қўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст в.к.и. душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, уйигп қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга мухтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат в.а.и. Индирийдни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасоратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди.

Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустаҳкамлашдаги хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима этишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга — оммавий қирғин қуроллари, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларига очиқ баёнотлар билан қарши чиқишга аҳд қилди? Натижада катағонларга асосланган шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини тақиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ йўлини танлади — олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд қўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш — яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар ҳукумати ва мафкурачилари томонидан ўзининг Ватан мудофааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этилишига, бошига беҳисоб тухматлар, таъна-дашномлар ёғдирилишига сабот билан чидади, аҳдидан қайтмади, ёвузлик салтанати қўлида ўз олимлик истеъдодининг қўғирчоқ бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл қўймади. Охир-оқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк химоячиларидан бири сифатида бутун

инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шунини айтиш керакки, барча касбий одоб қонун-қоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тўхталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимамай, қўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арз-додига, орзу-истакларига тўраларча қарашни одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, нафақат раҳбарлик касбига, балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобнинг касбий ахлоқ деб аталиши ҳам ана шундан.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш, касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш ХХІ аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллажак. Зеро, касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади.

Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири — қандай яшамок керак, иккинчиси — нима қилмоқ-у, нима қилмаслик лозим.

Ана шу пшолларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий йўлидир.

Тарбия ОНА қориидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, вавало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлганда. И. р.и, дсгапи. Зеро, куш инида кўрганини қилади: ота-они оп илл, юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқийлик инсонда флкат ВЎҚЎЙ тарбия воситасидагина вужудга келади, дсгап МОЎЎЙЧИЛИК қарашлари кўп йиллар мобайнида ҳукм ОНЛИЛ ҚИЛИБ келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ЦИХЎЙД катта, Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонлик (>с)ишидан энг муҳими сифатида ато этилган ИЎҚЎЙ пс 1,м, I. Шу маънавий неъмат -асосни ахлоқий тарбия срдмпла такомиллаштирамиз. Акс холда маймун ва итлардан ҳам ВЎҚЎЙ мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкип бўлур »ди.

Шундан келиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комплликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бири қисми анъанавий тарбия воситалари оупс Б, ЯНИ бир қисми замонавий воситалар. Одатда, ҳар икки турдаш воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртақ ва ривоятлар воситасидан п анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидан, ахлоқий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бундан бола қизғанчилик, фирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқин тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кио санъати катта рол ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси — санъат. Бу восита аҳолининг барчатабақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури келтирилган камровли. Эртақдан тартиб романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланадиган сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насихатлар мажмуалари борки, биз уларни, аввал айтганимиздек, пандномалар деб атаёмиз: «Калила ва

Димна», «Кобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли, бу — намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларида тортиб, то «майда-чуйда» хатти-ҳаракатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан кочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбияси шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг қучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи — ақднинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртақлари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи қўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини қаттиқдаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильмлар қорхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

• Ахлоқий тарбиянинг акдий-маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ УЧУН

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000.

2. Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., Ўзбекистон, 1999.
3. Баркамол авлод орзуси. Т., Шарқ, 1999.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., Ўзбекистон, 2000.
5. Щер А. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т., «УАЖБНТ» Маркази, 2000.
6. Словарь по этике. М., Политиздат, 1989.
7. Ясперс К. Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
ГБОБ. Ахлоқшунослик фанининг предмети, тадқиқот доираси, мақсади ва вазифалари.....	7
1. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси ва фалсафий моҳияти.....	7
2. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги.....	11
3. Ахлоқшунослик фанининг аҳамияти ва вазифалари.....	15
ПБООБ. Қадимги дунё ахлоқшунослиги.....	22
1. Қадимги Шарқдаги дастлабки ахлоқий ғоялар.....	22
2. Қадимги Туроннинг эътиқодий-ахлоқий ёдгорликлари.....	24
3. Хинди-Хитой минтақасидаги ахлоқий таълимотлар.....	29
4. Қадимги дунёнинг мумтоз ахлоқшунослиги.....	34
III БОБ. Ўрта асрлар мутафаккирларининг ахлоқий таълимотлари.....	44
1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқи мумтоз ахлоқшунослиги.....	44
2. Тасаввуфий ахлоқий таълимотлар.....	50
3. Темурийлар даври мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	58
4. Маъшхур пандномаларнинг ахлоқий моҳияти.....	67
5. Ўрта асрлар Оврўпа ахлоқшунослиги.....	73
IV БОБ. Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йўналишлар.....	87

1. Оврўпа рационал ахлоқшунослиги.....	87
2. Нораціонал ахлоқий таълимотлар.....	100
3. Марксча йўналиш ва унинг танқидий таҳлили.....	113
4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги.....	116
5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йўналишлар.....	125

V БОБ. Туркистон маърифатчи-жадидларининг ахлоқий қарашлари.....	147
--	-----

1. Туркистон маърифатчилигининг ўзига хос хусусиятлари.....	147
2. Атоқли жадид мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	150
3. Жадид матбуотида ахлоқий тарбия муаммолари.....	150

VI БОБ. Ахлоқнинг келиб чиқиши, унда ихтиёр эркинлигининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.....	162
--	-----

1. Ахлоқнинг келиб чиқиши.....	165
2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов.....	165
3. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ва ахлоқий тараққиёт муаммоси.....	168
4. Ахлоқ тузилмаси.....	170

Ч

VII БОБ. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги ўрни.....	179
---	-----

1. Маънавият ҳақида умумий тушунча.....	179
2. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий-маънавий ҳодисалар билан ўзаро алоқалари.....	182
3. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги бирлаштирувчилик хусусияти.....	191

VIII БОБ. Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари.....	196
---	-----

1. Ахлоқшунослик тушунчалари ҳақида умумий маълумот.....	196
2. Муҳаббат ва нафрат.....	198
3. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат.....	200

4. Бурч, виждон, номус.....	204
5. Идеал, хаётнинг маъноси, бахт.....	208
IX БОБ. Ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар.....	215
*-. Ахлоқий тамойиллар.....	215
<i>Л.</i> Ахлоқий меъёрлар ва уларнинг амалий ахамияти.....	230
X БОБ. Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда шахс ахлоқий тарбияси.....	235
1. Оиланинг илк ахлоқий маскан сифатидаги ўрни.....	235
2. Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий моҳияти.....	239
3. Ахлоқий маданият ва касбий одоб муаммоси.....	243
4. Ахлоқий тарбия ҳамда унинг йўллари ва воситалари.....	248

Абдулла ШЕР

АХЛОҚШУНОСЛИК

Тошкент — 2003

Нашр учун масъул Н.Халилов
 Таҳририят мудирлари М.Миркомиллов
 Мухаррир М.Саъдуллаева
 Рассом Х.Қутлуков
 Мусахкиҳа О.Меденова

ИБ №3798

Босишга рухсат этилди 25.01.2003. Бичими $4x/0^{1/3}2$.
 Офсет қоғози. Шартли босма табағи 16,5. Нашр табағи 16,0.
 Адади 5000. Буюртма 24.

«ЎАЖБНТ» Маркази, 700078, Тошкент,
 Мустақиллик майдони, 5

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Маркази компьютер бўлимида тайёрланди

mm

'П 'Ш

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнус-Обод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1.